

E. 41

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1959.

053/5
1306
12+1
1. SZÁM

TARTALMÁBÓL

BÓKA LÁSZLÓ : Turóczi-Trostler József, az inspirátor

PÁNDI PÁL : Irodalom és politika a reformkorban

NAGY MIKLÓS : Az aranyember

RÓNAY GYÖRGY : Kassák és az izmusok

VITA

ADATOK ÉS ADALÉKOK

SZEMLE

TÁRSASÁGI HÍREK

IRODALOMTÖRTÉNET — XLVII. ÉVF. 1959. 1. SZ. 1—151. LAP. — BUDAPEST, 1959. JANUÁR

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság:

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ, KIRÁLY ISTVÁN, KOCZKÁS SÁNDOR,
TÓTH DEZSŐ, VARGHA KALMÁN, WÉBER ANTAL

Felelős szerkesztő:

BÓKA LÁSZLÓ

Segédszerkesztők:

BESSENYEI GYÖRGY ÉS WÉBER ANTAL

E szám munkatársai: Bóka László egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, Pándi Pál egyetemi adjunktus, Nagy Miklós egyetemi adjunktus, Rónay György író, műfordító, középiskolai tanár, Lengyel Dénes, a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet docense, Péter László (Szeged), tudományos kutató, Zolnai Béla, ny. egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora, Barta János egyetemi tanár (Debrecen), az irodalomtudomány doktora, Györffy Miklós középiskolai tanár, Scheiber Sándor főiskolai igazgató, Zsoldos Jenő gimnáziumi igazgató, V. Kovács Sándor, az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, az irodalomtudomány kandidátusa, Wéber Antal egyetemi adjunktus, az irodalomtudomány kandidátusa, Ruttkay Kálmán középiskolai tanár, műfordító, kritikus, Benedek Marcell egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora, Hegedüs Géza főiskolai tanár, Varga Imre, az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Szentesi Miklós középiskolai tanár (Vác).

A következő számok tartalmából: Bóka László: Irodalomtudományunk néhány kérdése, Fábry Zoltán: Móricz Zsigmond és kora, Füst Milán: A Nyugat születése, József Farkas: A tanácsköztársaság irodalmi publicisztikájából, Komlós Aladár: A modern költészet felé, Wéber Antal: Az elbeszélő próza néhány sajátossága a reformkor elején. *Vita:* Szauder József: Németh László Berzsenyijéről, Tóth Dezső: Parasztság, nemzetiség, népiesség, Tiborc Zsigmond: Mégegyszer a magyar szocialisztikus líra előzményeiről, Komlós Aladár: Válasz. *Adatok és adalékok.* Csekey István: Liszt Ferenc Baranyában, Nino Nikolov: Petőfi Bulgáriában, Ungvári Tamás: Két „amerikás” vers, Zuzanna Adamová: Adalékok a cseh radikális demokraták és a magyar szabadságharc kapcsolatához, Réz Pál: Kosztolányi Dezső elfelejtett novelláskönyve, Fülöp Géza: Gárdonyi Géza levelei id. Szinnyei Józsefhez, Köszöntő vers Fáy András névnapjára (Közli: Orosz László), Boros Lajos: Megjegyzések és kiegészítések, A magyar irodalom helyi hagyományai c. füzethez, Kiss Tamás: Ady Endre reklamációja, Szerb Antalné: Szerb Antal utolsó hónapjai, Orosz László: A történetíró Katona József, Mezősi Károly: Móra Ferenc ismeretlen ifjúkori költészetéből, Kiss Andor: Ismeretlen Kőlcsey-kéziratok 1829-ből, Fenyő István: Kihagyott részletek Kisfaludy Károly naplójából, Csatkay Endre: Magyar írók levelei egy vidéki zeneszerzőhöz, László Gyula: Történeti és régészeti jegyzetek Petőfi sirjának mondáihoz, Borzák István: Adriai tengernek Syrennája, Nacsády József: Reviczky és a Szegedi Napló, Kolta Ferenc: Istvánffy Miklós ismeretlen levele, Hollós Róbert: A Móra-kiadások egyik visszatérő szöveghibája, Basch Lóránt: Egy elfelejtett forradalmár költőnk (Tass József, 1894—1958), Péter László: A Tengeri hántás kézirata, Dobos András: Egy ismeretlen Karinthy-kézirat, Vuicsics D. Sztóján: Ady ifjúkori költeménye Kraljević Markórol. Sáfrán Györgyi—SziJ Rezső: Kner Imre levelezéséből, Péter László: Móra Ferenc Juhász Gyulának tulajdonított verse, Bisztray Gyula: Arany János két kis rimjátéka. *Szemle.* Barta János: Sőtér István: Romantika és realizmus, Péter László: József Attila összes művei III., Tóth Dezső: Lukácsy Sándor—Balassa László: Vörösmarty Mihály, Rónay György: Szabó Lőrinc: Tücsökgene, Nagy Péter: Szabó Magda: Freskó, Rába György: Apollinaire: Válogatott versei, Vargha Kálmán: Mándy Iván novelláiról, Horváth Károly: D. Szemző Piroska: Arany János napjai, Szepessy Tibor: Lukianosz: Istenek, halottak, hetérák, Orosz László: Homér és Osszián.

Szerkesztőség: Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1. — Telefon: 180—960.

IRODALOMTÖRTÉNET

1959. 1—4. SZÁMAINAK

TARTALOMJEGYZÉKE ÉS NÉVMUTATÓJA

XLVII. ÉVFOLYAM

Felelős szerkesztő:
BÓKA LÁSZLÓ

11.

1960

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Basch Loránt</i> : Egy literáris pör története.....	408
<i>Bóka László</i> : Irodalomtudományunk néhány kérdéséről	153, 326
<i>Bóka László</i> : Turóczi-Trostler József, az inspirátor	1
<i>Fábry Zoltán</i> : Móricz Zsigmond és kora	171
<i>Hortai Györgyné</i> : Népies próza a szabadságharc bukása után	383
<i>József Farkas</i> : A Tanácsköztársaság irodalmi publicisztikájából	160
<i>Koczka Sándor</i> : A motiváló „eredet”	331
<i>Komlós Atadár</i> : A modern költészet felé	183
<i>Nagy Miklós</i> : Az aranyember	32
<i>Pándi Pál</i> : Egy pályaszakasz Petőfi útján	344
<i>Pándi Pál</i> : Irodalom és politika a reformkorban	4
<i>Révai József (1898—1959)</i>	325
<i>Rónay György</i> : Kassák és az izmusok	43
<i>Szauder József</i> : A kassai „Érzelmek iskolá”-ja	394
<i>Tamás Anna</i> : Órségváltás az Életképek-nél	371
<i>Wéber Antal</i> : Az elbeszélő próza néhány sajátossága a reformkor elején.....	197

VITA

<i>Egri Péter</i> : Fábrián Pál, Szathmári István, Terescsényi Ferenc: A magyar stilisztika vázlatá	434
<i>Komlós Atadár</i> : „Vajda János pályakezdése” (Válasz Barta Jánosnak)	444
<i>Komlós Atadár</i> : Válasz	219
<i>Lengyel Dénes</i> : Jókai és Petőfi szakításáról	54
<i>Péter László</i> : Tömörkény Meránban?	57
<i>Szauder József</i> : Németh László <i>Berzsenyi</i> -jéről	212
<i>Tiborc Zsigmond</i> : Még egyszer a „Magyar szocialista líra előzményeiről és kezdeteiről”	218
<i>Tóth Dezső</i> : Parasztság, nemzet, népiesség	214

KORTÁRSÁK SZEMÉVEL

<i>Basch Loránt</i> : Tass József 1894—1958	467
<i>Füst Milán</i> : A Nyugat születése	453
<i>Szerb Antalné</i> : Szerb Antal utolsó hónapjai	449

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>Adamová, Zuzana</i> : Adalékok a cseh radikális demokraták és a magyar szabadságharc kapcsolatához	235
<i>Barta János</i> : Arany-adalékok.....	65
<i>Boros Lajos</i> : Megjegyzések és kiegészítések a Magyar irodalom helyi hagyományai c. füzetéhez	250
<i>Borzsaik István</i> : „Adriai tengernek Syrenaia”	480
<i>Csatkai Endre</i> : Magyar írók levelei egy vidéki zeneszerzőhöz	488
<i>Csekey István</i> : Liszt Ferenc Baranyában.....	220

<i>Eckhardt Sándor</i> : Bocskai és Rimay	478
<i>Fenyő István</i> : Kihagyott részletek Kisfaludy Sándor naplójából	499
<i>Fülöp Géza</i> : Gárdonyi Géza levelei id. Szinnyei Józsefhez	246
<i>Győrffy Miklós</i> : Madách kiadatlan levelei	68
<i>Hollós Róbert</i> : A Móra-kiadások egy visszatérő szöveghibája	496
<i>Kiss Andor</i> : Ismeretlen Kölcsey kéziratok 1829-ből.....	263
<i>Kiss Tamás</i> : Ady Endre reklamációja.....	472
<i>Kolta Ferenc</i> : Istvánffy Miklós ismeretlen levele	497
<i>V. Kovács Sándor</i> : Grell János irodalmi munkássága	109
<i>Kristóf György</i> : A Családi kör végleges szövegéről	474
<i>László Gyula</i> : Történeti és régészeti jegyzetek Petőfi sírjának mondáihoz.....	490
<i>Nikolov, Nino</i> : Petőfi Bulgáriában (Vázlat)	231
<i>Orosz László</i> : A történetíró Katona József	266
<i>Orosz László</i> : Köszöntővers Fáy András névnapjára — Fáy válasza	247
<i>Réz Pál</i> : Kosztolányi Dezső elfelejtett novelláskönyve	245
<i>Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő</i> : Tizenkét Kosztolányi levél	103
<i>Szauder József</i> : Csokonai, Kazinczy és a Magyar Hírmondó 1794. III. 8-i levele.....	469
<i>Ungvári Tamás</i> : Két „amerikás” vers	233
<i>Zolnai Béla</i> : Ady-emlékek.....	59

• SZEMLE

<i>Barta János</i> : Sőtér István: Romantika és realizmus	282
<i>Benedek Marcell</i> : Áprily Lajos: Ábel füstje	136
<i>Fodor András</i> : Jeszenyin magyarul	508
<i>Hegedűs Géza</i> : Magyarok beszélnek	138
<i>Horváth Károly</i> : D. Szemző Piroska: Arany János napjai	311
<i>Ipper Pál</i> : Karikás Frigyes: A harminckilences dandár	502
<i>Nagy Péter</i> : Az erkölcs és az író	122
<i>Nagy Péter</i> : Bóka László: Tegnapról máig	517
<i>Nagy Péter</i> : Szabó Magda: Freskó	301
<i>Péter László</i> : József Attila Összes Művei III. Cikkek, tanulmányok, vázlatok.....	290
<i>Péter László</i> : Móra Ferenc: Véreim, parasztjaim	130
<i>Rába György</i> : Guillaume Apollinaire: Válogatott versek	304
<i>Rába György</i> : Szabó Magda: Neszek	504
<i>Rónay György</i> : Szabó Lőrinc: Tücsökgzene	296
<i>Ruttkay Kálmán</i> : Krudy Gyula: Írói arcképek I—II.	127
<i>Szenlesi Miklós</i> : A magyar Comenius (Komensky)-irodalom	142
<i>Tóth Dezső</i> : Lukácsy Sándor—Balassa László: Vörösmarty Mihály	293
<i>Varga Imre</i> : Busa Margit: A Thököly-kódex és kuruckori versei.....	140
<i>Vargha Kálmán</i> : Mándy Iván novelláiról	307
<i>Vezér Erzsébet</i> : Karácsony Benő: Napos oldal	505
<i>Wéber Antal</i> : A magyar irodalom története 1849-ig	124

TÁRSASÁGI HIREK

Társasági hírek	143, 313, 521
-----------------------	---------------

NÉVMUTATÓ

- Abafi Lajos 281, 297, 401, 403
 Abonyi Lajos 385
 Ábrányi Emil 195—196, 223, 446
 Adamová, Zuzana 235—244
 Adhémar, J. 483, 485
 Ady Endre 3, 26, 47, 58—65, 128, 134, 136,
 172—178, 182—183, 185, 189—190, 195—
 196, 215—216, 218, 251, 257—258, 260,
 287, 291, 300, 314, 325—327, 331, 337,
 342, 411, 413—414, 417, 423, 427—428,
 435, 438, 442, 446—447, 454—457, 461,
 464—465, 467, 472—474, 518—522
 Ady Lajos 260
 Ady Lajosné 260
 Aegerter, Emmanuel 44
 Ágai Adolf 446
 Ágh Lajos Norbert 254
 Ágh Timót 228
 Akkay 92
 Alarich 491—492
 Alciati 481—482, 486
 Alkaios 481
 Almásy János 397
 Alsáni Bálint 252
 Alsó Paksi Jánosné 233
 Alszeghy Zsolt 110
 Alvinczi Péter 254
 Amade László 352
 Ambros, August Vilém 241
 Ambrosius 482
 Ambrus Zoltán 461, 522
 Amtmann Prosper 222
 Anaxagoras 114
 Andersen György 488
 II. András magyar király 277
 Andrassy Gyula 71
 Andrassy Gyula (ifj.) 172
 Angyal Dávid 499
 Angyal Endre 315
 Anonymus 252, 271
 Antal Géza 258
 Anthistenés 483
 Ányos Pál 262, 522
 Apáczai Csere János 27, 142, 521—522
 Apollinaire, Guillaume 44, 49—50, 52, 304—
 307
 Apponyi Albert 59
 Apponyi György 376—377
 Áprily Lajos 136—138
 Arady Zsolt 64
 Arany János 5, 25, 35, 60, 62, 65—67, 114, 128,
 134, 137, 144—145, 169, 189—191, 194—
 195, 215, 256, 258, 262, 282—283, 286—
 289, 300, 311—312, 315, 330, 371—374,
 378—379, 383, 419—420, 439, 445—
 446, 453—454, 474—478, 510, 519, 522
 Arany László 35, 67, 475
 Arany Lászlóné 475
 Arató Endre 235, 240
 Arbes, Jakub 239
 Ardó Mária 315
 Ariston 482
 Arisztotelesz 434, 482
 Arius 117
 Arnold, Emanuel 235, 240—244
 Artemidóros 484
 Árvai György 252
 Ascher Oszkár 315
 Asztalos Károly 251
 Atádi Vilmos 386
 Attila 275, 278, 280, 492—495
 Augustus 278
 Augustinus 483
 Augusz Antal 220—221, 225—227
 Augusz Antalné 230
 Avenarius, Richard 187
 Babits Mihály 36, 44—49, 61, 63—64, 104—
 105, 107, 128, 136—137, 195, 212, 259,
 299, 328, 341, 408—433, 439, 447, 457,
 461, 464, 467, 489—490, 519—522
 Babits Mihályné (l. még Török Sophie) 410
 Bach Sándor 67, 221, 235, 283—284, 288—
 289, 312
 Badics Ferenc 94, 199, 247, 486
 Bahr, Hermann 191
 Bajza József 4, 14, 16—17, 22, 25, 27, 30,
 94, 210—211, 295, 344—345, 348, 375,
 521—522
 Bajzáth György András 258, 262
 Bakatsi Pál 145
 Bakchylides 481—482
 Bakócz Tamás 255
 Bakos József 142

Baksay Sándor 385—386
 Bakunin, M. A. 241—243
 Balanyai György 267—268
 Balásffy Tamás 254
 Balassa Antal 70, 98
 Balassa László 293, 295, 363
 Balassi Bálint 119—120, 125, 479—480, 485
 Baldauf, J. 224
 Bálint Antal 267, 273
 Bálint György 290, 417, 420
 Bálint Sándor 132
 Bally, Ch. 434, 436
 Balogh 92
 Balogh Sándor 254
 Balsaráti Vitus János 252
 Balzac, Honoré de 3, 38—39, 454
 Bán Aladár 262
 Bán Imre 126, 521
 Banner János 495
 Bánóczy József 261
 Bányai László 408, 416, 418—419, 423
 Baranyai Zoltán 59
 Baráth Ferenc 245
 Bárczay Ferenc 396—397, 404, 406
 Bárczay Ferencné (Jenny, Jeanette) 396,
 399, 404, 406
 Bárd Miklós 457
 Baross Gábor 521
 Barta János 65—67, 145, 155, 313—315,
 444—448
 Bartakovics Béla 257
 Bártfay László 260, 295
 Bartha Dénes 225
 Bartók Béla 64, 182, 231, 255, 292, 518
 Bartók Lajos 195
 Bartoniek Géza 61
 Bartos (Niobe) Róza 127
 Bartucz Lajos 135
 Basch Lóránt 408—433, 467—468
 Básta 480
 Bathiány 498—499
 Báthori Miklós 258
 Báthory István 480
 Báthory Zsigmond 497—499
 Batsányi János 262, 399
 Batthyány Kázmér 374
 Batthyány Lajos 254
 Batthyány-Strattmann Alajos 401
 Baudelaire, Charles 43, 51, 185, 187, 191, 300
 446, 454
 Baumgarten Ferenc 427
 Bayer József 222, 281
 Beaumarchais, Pierre Augustin Caron de 193
 Beck Pista 135
 Becker 488
 Becque, Henry 454
 Beethoven, Ludwig 225
 Beke Albert 315
 Békefi Antal 58
 Bél Mátyás 271, 280
 IV. Béla magyar király 493—494
 Belgiojoso 480
 Belia György 138—139, 315
 Belinszkij, Visszarion G. 4
 Bellini, Vincenzo 226
 Belloni, Gaetano 224
 Bem József 216, 244
 Benda Kálmán 315
 Benedek Aladár 127
 Benedek Elek 389, 490, 507, 522
 Benedek Marcell 62, 132, 136—138, 144, 315
 Benes, Eduard 178
 Beniczky Ödön 70, 75, 80
 Benke László 145
 Benyák Bernát József 251, 254, 256, 262
 Beöthy László 455
 Betöhy Zsolt 11, 327, 486
 Béranger, Jean Pierre 355—356, 380
 Bérczy Károly 251, 259, 371, 373, 375
 Bercsényi Miklós 10, 271, 478
 Berecz Károly 373—376, 379
 Bereczki Elemér 144
 Beregszászi Nagy Pál 253
 Berei Farkas András 110
 Berényi Antal 446
 Berényiné 90
 Béres András 486
 Bergk, Theodor 65
 Bergson, Henri 3, 187
 Berlioz, Hector 225
 Bernát Ottmárné 230
 Bernstein, Eduard 158
 Bernstein, Henry 168
 Bertalanffy Pál 253
 Berzeviczy Albert 412
 Berzsenyi Dániel 11, 67, 126, 212—214,
 255, 260—261, 276, 331, 453—454, 522
 Bessenyei György 7, 27, 197, 202, 204—205,
 254, 276, 313
 Bethlen Miklós 139, 212
 Beyte István 260
 Bezerédj István 221
 Bezeredy Miklós 140—141
 Bikácsi László 66, 315
 Binder Jênő 261
 Biró Lajos 160—161
 Blahó Vince 269, 277
 Blanc, Louis 380
 Blass, Leo 238
 Blázsik Ferencné 230
 Bleichsteiner, R. 494
 Bloch Móric 375
 Blok, Alekszander 188, 509
 Bobok 92
 Bocskai István 141, 478—480
 Bocsor István 254, 261
 Bodnár György 315
 Bodnár István 221, 230
 Bodnár Zsigmond 187
 Bodor Sándor 521
 Bodor Tibor 314
 Bodrogi Katalin 145
 Bodrogi Zsigmond 218
 Bogdán Lajos 473

- Bohó Róbert 29
 Bohus Magda 250, 521
 Bóka László 1—3, 64, 126, 143, 153—159,
 315, 326—330, 415, 422, 432, 442, 517—
 521
 Bokányi Dezső 218—219
 Boldizsár Ferenc 265
 Bólyai Farkas 139
 Boncza Berta 251
 Bonfini, Marco Antonio 252, 254, 271, 275
 Boros Lajos 250—262
 Boross Mihály 388—389
 Bornemisza Péter 485
 Borzsák István 480—488
 Botev, Hriszto 231—232
 Bourget, Paul 187
 Boyancé 483
 Bozóky Mihály 258
 Bozsvai Aladár I. Kazinczy Ferenc 403
 Böhm Vilmos 165
 Bölöni Farkas Sándor 15
 Bölöni Györgyné 290
 Böngérfi János 486
 Börne, Ludwig 101
 Bösendorfer, Ludwig 228
 Bösendorfer, Ludwig 229
 Brecht, Bert 522
 Breton, André 53
 Breunig, L. C. 306
 Bródy Mihály 109
 Bródy Sándor 128—130, 519, 522
 Brunetière, Ferdinand 60, 187
 Brutus, Marcus Junius 55
 Brutus, I. Bokányi Dezső 218
 Buda 280
 Buczy Emil 126
 Bulwer, Edward 74
 Burger, Fritz 63
 Burger Gusztáv 58
 Burns, Robert 67
 Busa Margit 140, 250
 Buzás Mihály 277
 Bürger, Gottfried August 208, 471
 Byron, George Noel Gordon 101, 208, 232,
 236, 283
 Cachin 164
 Caesar, Julius 55
 Caligula 485
 Canova 165
 Caraffa, Antonio 140
 Carbone, Ludovico 485
 Carlyle, Thomas 184, 186
 Cato, Valerius 481, 485
 Čejchan, V. 241
 Celano, Thomas de 61
 Cézanne 454
 Chak Borbála 120
 Chateaubriand, Francois-René 155, 208
 Cholnoky László 522
 Cholnoky Viktor 42
 Cicero, Marcus Tullius 80, 252, 483
 Claudel, Paul 167
 Clemens Alexandrinus 483
 Comenius (Komensky), Johannes Amos 142
 Constantinus római császár 277
 Cooper, James Fenimore 3, 210
 Coriolanus 479
 Corregio 403
 Courbet 454
 Courcelle, P. 483
 Cressot, M. 434
 Croce, Benedetto 411
 Cumont 483
 Czakó Zsigmond 375, 393
 Czerny 225
 Czibor János 131, 408, 418
 Czillei 211
 Czinár Mór 254
 Czine Mihály 522
 Czinke Ferenc 251—252, 256
 Cziny József 121
 Czobel Minka 194
 Czuczor Gergely 5, 13, 251, 255, 260, 314,
 375—376
 Czudar Mihály 253
 Csák Máté 210
 Csallány Dezső 496
 Csányi János 267
 Csányi János 256
 Csaplár Benedek 251, 253, 255, 258
 Csapó Vilmos 220, 225, 230
 Császár Elemér 327, 411
 Császár Ferenc 5, 260, 352—353
 Csáth Géza 42, 245
 Csatkai Endre 488—490
 Csatkai Ignác 488
 Csatkai József 488—490
 Csató Pál 204, 206
 Csávolszky Lajos 233
 Csehov, Anton Pavlovics 519—520
 Csekey István 220—231
 Csengery Antal 66, 100, 389
 Cserey Miklós 397—398
 Csernus Marian 314
 Csinszka 260
 Csikesz Ferenc 250
 Csizmadia Sándor 63
 Cserzy Mihály 134
 Csokonai Vitéz Mihály 7, 114, 121, 125—126,
 209, 212—213, 274, 276, 281, 352, 363,
 396, 469—473
 Csomasz Tóth Kálmán 522
 Csurka István 522
 Dalmady Győző 258
 Damjanich János 445
 Dánielisz Endre 315
 Dankó Imre 315
 Dante, Alighieri 166—167, 212, 260, 300,
 439, 481—482
 Darvas József 522
 Daudet, Alphonse 42

- Deák Ferenc 33, 71, 138—139, 254, 258,
261—262, 286
Debussy 192, 454
Decsy Sámuel 261
Defour 397
Degré Alajos 371—373, 375
Dehmel, Richard 187
Delacroix, Eugene 454
Deme László 8
Demény János 292
Demeter (szent) 493
Dénes Szilárd 315
Denghy János 59
Déryné 139, 222
Dettre János 134
Dévai Bíró Mátyás 253
Devecseri Gábor 426
Dezsényi Béla 16
Dézsi Lajos 59
Dickens, Charles 42
Dienes András 491—492
Dienes István 494
Dilthey, Wilhelm 3
Dimitrov, Andrej 232
D'Indy 454
Dinerov, Peter 232
Diogenes 472
Diósi Géza 222
Diósszilágyi Sámuel 134
Diószegi András 520
Diószegi Vilmos 491, 493
Divéki 92
Dobozy Mihály 258
Doby Antal 71
Dobóczki Pál 59
Dobroljubov, Nyikoláj Alekszandrovics 520
Dóczy Nagylucesei Orbán 252, 254, 257
Dolmányos István 522
Domitianus 278
Domokos János 34
Domonkos István 255
Donászy Ferenc 262
Donizetti, Gaetano 86
Dosztojevskij, Fedor Mihájlovics 454, 520
Doumic 187
Dózsa György 23, 114, 138, 171, 173, 175,
275
Döbrentei Gábor 260
Döme Károly 403
Döme Mihály 144
Dőry Katalin 251
Draskovich György 498
Draskovich János 498
Draskovich Péter 498—499
Draskovich 99
Druskócy Farkas 498—499
Dvorzsak 300
Dugonics András 65, 280
Dukai Takách Judit 260—261
Dumas, Alexandre (id.) 35
Dumas, Alexandre (ifj.) 42
Durkó Antal 61
Durry, Marie-Jeann 306
Dybas Tihamér 511—512, 515, 517
Dzsingisz kán 494
Eckermann, Johann Peter 2
Eckhardt Sándor 306, 315, 478—480
Éderer (Édervári) József 1. Tass József
467
Egkenfelder Liebhart 256
Egressy Béni 257
Egressy Gábor 294, 346, 356—358, 361, 375,
379
Egri Péter 434—443
Eidus 410
Elek Artur 432
Elek István 315
Elek László 144, 315
Eleonora, II. Ferdinánd osztrák császár
felesége 488
Ember András 253
Emőd Tamás 458
Emődý Dániel 253
Endre (nápolyi) 69, 76, 91—92, 98
Endrődi Sándor 193—195, 262, 293, 446
Engels, Friedrich 28, 184, 219, 244, 330
Engi Tüdő Vince 134
Eötvös József 6, 15, 18, 20—21, 23, 26, 31
66, 71, 79—81, 125, 171, 203, 206, 253,
288—289, 375—376, 384, 386, 389—390
Eötvös Károly 34, 261—262
Epikuros 483
Erdélyi János 5, 15, 20, 28—29, 294, 344
Erdélyi József 328, 337—339, 342, 411
Erdősi Silvester János 254
Erenburg, Ilja 522
Éri István 495
Ernst 225
Erődi Béla 62
Espersit János 291
Esterházy Károly 257
Esterházy Miklós 254
Esze Tamás 141
Étsy Emilia 410
Euripides 258
Ézsaiás 482
Fábchich József 254, 260
Faber, Tanaquillus 481
Fábián Dániel 413—414
Fábián István 254, 256
Fábián Gyula 490
Fábián Pál 434
Fabricius 479
Fábry Zoltán 171—182
Faludy Ferenc 5, 115
Farkas Antal 189, 218, 253
Farkas Gyula 11, 326—327, 518
Farkas Imre 260
Farkas László 144
Farkas Szilárd 134—135
Faulkner, William 303
Faut Márk 256

- Fáy András 13, 66, 96, 198—203, 205—206,
211, 247—250, 383, 386
- Fazekas László 126
- Fazekas Mihály 274, 281
- Fegyin 522
- Fehér Dezső 58
- Fehér Ede 144
- Fehér Ferenc 437
- Féja Géza 268, 270, 280, 290, 327
- Fejér György 29, 165, 251, 258, 261
- Fejérfatay László 246
- Fejérváry Géza 332
- Fekete János 258
- Fekete János 362
- Fekete Lajos 375
- Fekete Sándor 25
- Feleky Géza 465
- Fellegi Viktor 223
- Fenyő István 499—501
- Fenyő László 419, 426—427
- Fenyő Miksa 411
- Ferdinánd trónörökös 331
- II. Ferdinánd 488
- I. Ferenc 9—10, 109, 116, 212
- Ferenc (szent) 269
- Ferenc József 129, 138, 240, 332
- Ferenczi Zoltán 24, 295, 474
- Ferenczy József 18, 22, 222
- Ferenczy Károly 455
- Ferenczy Zoltán 469
- Fessler Aurél Ignác 209
- Festus 484
- Feszt Guido 410
- Fesztetichné 90
- Fesztly Árpádné 33
- Fettich Nándor 495
- Feuerbach, Anselm 3, 24
- Feuillet 42
- Fichtenbach Kálmán I. Kazinczy Ferenc
401, 403
- Finta Sándor 260
- Fitz József 522
- Falubert, Gustave 38, 42, 302, 454
- Florov, Sztravi 232
- Fodor András 508—517
- Fodor József 431
- Fodor József 144
- Forgách László 4, 26, 29
- Forrainé 90
- Fóti János 488
- Földessy Gyula 428, 467, 521
- Földi Mihály 465
- Fövény Lászlóné 408, 418, 423, 431
- France, Anatole 132—133, 174, 187, 332
- Frankenburg Adolf 15, 22, 204, 221, 254,
372—374, 376—377, 380, 382
- Franklin, Benjamin 71, 102, 165
- Frater 101
- Freud, Sigmund 3, 123
- Freymann Magda 521
- Frič, Josef Václav 235, 238—240, 242, 244
- Fridrich Orbán 269, 277
- Frutaz, A. P. 482
- Fučik, Julius 235, 238—239
- Fučikova, Gusta 238
- Fuhrmann 278
- Fülöp Géza 246—247
- Fülöp Lajos 522
- Fürst Sándor 431
- Füst Milán 136, 412, 426, 453—466, 522
- Gaál György 10, 198—199
- Gaál József 204, 247, 249, 373, 376, 383—
384
- Gaál Mózes 486
- Gabelmann Miklós 260
- Gábor Andor 218, 522
- Gábor Áron 491
- Gábor Jenő 228
- Gál Endre 223
- Galamb 374
- Galamb Ödön 292
- Galamb Sándor 195
- Galeotto, Marzio 271
- Galilei, Galileo 522
- Ganev, Hriszto 232
- Garády (Fabó András álneve) 388
- Garami Ernő 165
- Garas Klára 250
- Garay Alajos 387
- Garay János 13—14, 16, 222—224, 227, 247,
249, 261, 295, 373—374
- Gárdonyi Géza 246—247, 257, 385—386,
488—490, 492, 519
- Gárdonyi Mihály 246
- Gárdonyi Zoltán 220, 223
- Gáspár Endre 511, 513
- Gáspár Imre 128
- Gáti József 521
- Bauč, Vilén 240
- Gaucheron, Jacques 522
- Gauthier, Théophile 185, 191, 194
- Gebauer Ernő 228
- Geday 266
- Gelléri Andor Endre 415, 428, 464, 522
- Gellert 74
- Gellért Oszkár 107, 411, 417, 419, 421—422,
427—429, 521—522
- Genthon István 250
- George, Stefan 415
- Georghe, Deme 315
- Gera György 304
- Geréb László 33
- Gerecsy 498—499
- Gerézdí Rabán 126
- Gergely Gergely 521
- Gergely Pál 311
- Gergely Sándor 290
- Gerstäcker 165
- Gessner, Salomon 398, 401, 406
- Geyer, Florian 171
- Gibbon, Edward 76
- Gide, André 43, 174
- Gina 287, 446

- Gobbi Hilda 144
 Goethe, Johann Wolfgang 2—3, 27, 210,
 231—232, 404, 406—407
 Goffin, R. 306
 Gogol, Nyikoláj Vasziljevics 137, 509
 Gombocz Zoltán 256, 518—519
 Gombossy Sándor (Németh László álneve)
 412
 Goriupp Alice 374, 376—377
 Gorkij, Makszim 168, 185, 188, 332, 336,
 390, 509
 Gorove László 15, 247
 Gotthelf, Jeremias 3
 Göllnerova, Alžbeta 178
 Gömbös Gyula 216—217
 Gömöri Jenő 105
 Gönczöl János 521
 Görgey Artur 295
 Görgey Guido 451
 Graf Dezső 315
 Gramescu Heralambie 474, 478
 Greguss Ágost 5, 375
 Grell János 109—121
 Grimm 330
 Grossinger 400
 Guarino 485
 Gugelweit János 256
 Gulácsy Irén 301
 Gulyás József 471
 Gulyás Pál 212
 Gulyás Pál 245, 467
 Gundel Antal 457
 Gundolf, Friedrich 3
 Gutzkov, Karl 3
 Gvadányi József 198, 247, 345
 Gvozgyev, A. N. 434
- Gyárfás Imre 315
 Gyóni Géza 63, 256, 522
 Gyöngyösi István 125
 Györfly Miklós 68—103
 György Lajos 132
 Györy Dezső 65
 Györy János 35, 290
 Gyulai, József 265
 Gyulai Pál 10, 35, 85, 124, 187, 195, 209, 253,
 261, 267—268, 286—287, 294—295, 311,
 390, 393, 414, 445—446, 453, 519
 Gyulay Lotti 399, 403, 406—407
- Haan Lajos 236
 Haas Mihály 225, 229
 Hadik András 260
 Hadrianus 278
 Haenisch, E. 494
 Hajdu Helga 101
 Hajnik Miklós 461
 Hajnóczy Iván 266—271, 273
 Hajnóczy József 256, 258
 Haksch Lajos 223
 Halabori Bertalan 257
 Halápy Konstantin 251
- Halász Gábor 68—73, 75, 81—82, 84—85,
 102, 327, 426, 450—452, 518
 Halász Ignác 254, 261—262
 Halász Imre 463
 Haller 395
 Halmos István 257
 Hamary Dániel 258
 Hamvas József 254
 Hanák Péter 235
 Hangay Sándor 254, 256
 Hanka Václav 236
 Hankiss János 228, 291, 418
 Hantó (Hampó) György 252
 Haraszi Zoltán 45, 47
 Harsányi István 253, 471
 Harsányi Zsolt 68—69, 71, 81, 85, 87
 Hartmann János 413
 Harva, Uno 494
 Hatos Gusztáv 227
 Hatvany Lajos 56, 71, 138—139, 293, 465,
 522
 Haupt, M. 484
 Hauptmann, Gerhardt 137, 167, 187
 Havas Adolf 355, 359
 Havlíček, Frantisek 240
 Havlíček, Karel 235, 239—240, 244
 Heckenast Gusztáv 258, 475
 Hegedüs András 145, 311
 Hegedüs Géza 138—140, 144
 Hegedüs István 65
 Hegedüs Nándor 58, 315
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 27—29, 183,
 186
 Heimberger 242
 Heine, Heinrich 193, 347, 355, 380
 Heinrich, G. 403
 Heller Agnes 29
 Heller Ödön 134
 Helmecczy Mihály 101
 Heltai Jenő 189, 192, 245, 522
 Henszlmann Imre 4, 374
 Héra Zoltán 292
 Hercen, Alekszander Ivanovics 242
 Herczeg Ferenc 456—457, 461
 Herder, Johann Gottfried 10, 208, 210, 472
 Heredia, José-Maria de 450
 Hermann István 29, 32, 39
 Herschel 165
 Hertelendy Gábor 8
 Hetényi János 29
 Hevenesi Gábor 256
 Hevesi András 419, 432, 518
 Hevesi Gyula 522
 Hevesi, Ludwig 191
 Hevesi Sándor 262
 Hieronymus 482
 Hippolytos 483
 Hitler, Adolf 178—179, 181, 507
 Hoffkircher 498—499
 Hohoff, Curt 53
 Hollós József 58
 Hollós Róbert 496—497

- Holub József 498—499
 Homeros 133, 136, 232, 253, 258, 482, 484—485
 Honorius 482
 Hóra, Nikoláj 114
 Horarik János 24—25
 Horatius, Quintus Flaccus 80—81, 481—482
 Horger Antal 292
 Horlai Györgyné 383—393
 Hormayr 209
 Hornyik János 266—267, 271—274
 Horvát Boldizsár 228
 Horvát Edit 206
 Horvát István 269
 Horváth Ádám 404, 471
 Horváth Cyrill 253, 262, 491
 Horváth Döme 267
 Horváth Ferenc 521—522
 Horváth János 5, 59—61, 63, 124, 189—192, 195—196, 203, 268, 292, 315, 347—348, 352, 358, 360, 363, 365—366, 368—370
 Horváth Károly 311—312, 314, 521
 Horváth Márton 408, 418, 425—426
 Horváth Mihály 7, 11, 15, 29, 251, 257
 Horváth Tibor 496
 Horváth Zoltán 135
 Hölbling Miksa 225
 Hölti, L. H. Ch. 121
 Hugo, Victor 4, 19—20, 35, 208, 232, 289, 306, 380
 Hunter János 165
 Hunyadi János 211, 252
 Hutter Antal 252
 Huysmans, Joris-Karl 187
 Huszár Gál 261
 Huszár József 97
 Ibn Fadlan 491, 494
 Ibsen, Henrik 35, 105, 136
 Ignotus 59, 184, 190, 192—193, 411—414, 418, 426, 458—459, 462
 Illés Béla 522
 Illés Endre 315
 Ilsvai Katalin 521
 Illyefalvi István 253
 Illyés Gyula 172, 216, 290, 328, 331, 337—339, 341—342, 346—347, 387, 410, 413—414, 419, 422, 431, 465, 467, 508, 511, 513, 517
 Imre (szent) 256
 Imre Lajos 315
 Imreffy János 479
 Inczedy László 128
 Ipolyi Arnold 492, 495
 Ipper Pál 502—503
 Irinyi József 25, 380
 Irmei Ferenc 446
 Irving, Washington 210
 Isokrates 482
 Istvánffy Miklós 247, 497—499
 Istvánffy Pál 497
 Iványi Béla 401
 Iustinus Martyr 483—484
 Iwanowsky, Carolyne (Wittgensteinné) 220, 227—228
 Jablonkay 455
 Jacob, Max 307
 Jakab (szent) 491
 Jakab István 252
 Jakab Mihály 265
 Jakab Ödön 195
 Jakabházi Gáspár 272
 Jakubovich Emil 255
 Jalabert, D. 484
 Jámbor Pál (Hiador) 103, 252, 259
 Jammes, Francis 468
 Jancsó Adrienn 522
 Jánosi Gusztáv 262
 Jánosy István 511—513, 517
 Jánosy Nina 92
 Janus Pannonius 125
 Jászai Mari 257
 Jäger János 230
 Jelecanu Jenő 474
 Jékely Zoltán 304
 Jellesich Károly 230
 Jelliasich, Joseph 235, 241
 Jenei Ferenc 143, 521
 Jeszenyin, Szergej 508—517
 Jób 487
 Jobbágy Károly 511—512, 515
 Johanna 91
 Jókai Mór 21, 24—25, 32—42, 54—57, 128, 170—171, 175, 204, 251, 253, 258—261, 282—283, 286—289, 308, 315, 329, 355, 371—373, 375—382, 384, 386, 393, 492—493
 Joó László 144
 Joós Ferenc 315
 Jordanes 491—494
 Jósika Miklós 14, 79, 139, 170, 210
 Joyce, James 522
 II. József 260
 József Áron 334, 336—337
 József Attila 3, 134, 216, 218, 283, 290—292, 314, 325, 328, 331—333, 336—343, 351, 408—414, 416—433, 436, 438, 440—442, 452, 465, 516, 518—521
 József Eta 334
 József Jolán 334, 336, 408, 417, 420, 423, 432
 József Farkas 160—170, 314
 Juhász Géza 64, 418, 521
 Juhász Gyula 58, 133—136, 253, 259, 291—292, 342, 409—410, 417, 438, 510—511, 516, 519, 522
 Julianus barát 251, 257
 Julow Viktor 274
 Jungmann Josef 236
 Justus Lipsius 479, 483
 Kabóthi István 141
 Kacziány Géza 165
 Kaczér Vilmos 417

- Kacsándy László 397
 Kacsándy Teréz (Rédey Lajosné) 396
 Kacsándy Zsuzsanna (Gyulay Ferencné) 394—399, 401—405
 Kádár György 502
 Kaffka Margit 296, 301, 335, 442
 Karassy Endre 474
 Kalai 70
 Kalán püspök (Juventius Coelius) 252
 Kállai Fényes István 250
 Kállai Gyula 145, 315, 521
 Kállay Albert 135
 Kallistratos 65
 Kálmáncsehi Domokos 254
 Kálmány Lajos 132
 Kálnay László 127
 Kálnoky László 304
 Kant, Imanuel 27—28, 186—187
 Kappel Emilia (Lónyai Menyhértne) 71, 356
 Karácsony Benő 505—508
 Karakán Jónás 374
 Kardos Emilia 226
 Kardos László 315, 521
 Karikás Frigyes 502—504, 522
 Karinthy Frigyes 60, 63, 105, 426, 442, 457, 463—464, 466, 522
 Karlitzky Ágoston 221
 Kármán József 202, 205, 362
 Károli Gáspár 271, 482
 Károly Róbert 273
 Károlyi István 266—267
 Károlyi János 99
 Károlyi Lajos 134
 Károlyi Sándor 180
 Kárpáti Aurél 432
 Karsai József 271
 Kassai Vidor 259
 Kassák Lajos 43—53, 63, 332, 429, 431
 Kátai Mihály 478—479
 Katanov 493
 Katona Béla 521
 Katona István 257, 271, 273, 280
 Katona József 9, 251—253, 266—281, 522
 Katona József (id.) 167, 273
 Katona Lajos 209, 257, 259
 Kazinczy Ferenc 7—12, 14, 66, 109, 116, 128, 197, 202, 205, 213, 255, 259—261, 271, 274, 276, 294, 352, 354, 394—407, 469—472
 Kazinczy Gábor 22, 80—81, 86, 94
 Kazinczy Klára 397, 399
 Kazinczy László 394—400
 Kecskeméti György 290
 Kéky Lajos 16, 412
 Kelemen László 252—253
 Kelen Dóra 521
 Keller, Gottfried 3, 42
 Kelsos 483
 Kemenes Kempf József 254, 258
 Kemény Emil 472
 Kemény Ferenc 511
 Kemény G. Gábor 521—522
 Kemény Zsigmond 7, 25, 34—35, 40, 127, 214, 286—287, 315, 389
 Kémeri Sándor (Böllöni Györgyné álnéve) 290
 Kenderessy Éva 314
 Képes Géza 142, 144, 408, 508, 511
 Kepler, Johannes 165
 Kerecsényi Dezső 327, 518
 Kerényi Frigyes 361—362, 370—371, 375
 Keres Emil 521
 Keresztury Dezső 311
 Keresztury Pál 250
 Kernstock Károly 258
 Kertbeny Károly 239
 Kertész Dániel 64—65
 Kéry László 315, 522
 Keserű János 480
 Kessler-Balogh Edgár 64
 Keszthelyi Zoltán 511—512, 515—516
 Kézai Simon 271
 Kézy Mózes 253
 Kicsi Sándor 250
 Király György 327, 480
 Király István 21, 314
 Kis János 256, 261, 403, 406, 471
 Kis Dobronyi Isaák Gáspár 263, 265
 Kisfaludy Á. Béla 499
 Kisfaludy Károly 9—12, 19, 143, 165, 198—199, 201—211, 251, 260—261
 Kisfaludy Sándor 15, 102, 207, 211, 260—261, 272, 274, 499
 Kiss 247
 Kiss Andor 263—265
 Kiss Imre 253
 Kiss István 315
 Kiss József 129, 188—189, 193—196, 457—458, 467
 Kiss József 141, 250
 B. Kiss Kálmán 492
 Kiss Lajos 495, 520
 Kiss Pál 254
 Kiss Tamás 472—474, 521
 Kistatay Tatay János 255, 260, 262
 Klaniczay János 396, 398
 Klaniczay Tibor 126, 141, 480—481, 486, 521
 Klebelsberg Kuno 291, 456
 Klein, Stefan 106
 Kleist, Heinrich von 471
 Klimó pécsi püspök 227
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 395, 397, 402
 Knedlhans-Liblinsky, J. S. 239
 Knieszsa István 72, 434
 Kóbor Tamás 162, 188
 Koczkás Sándor 314, 331—343
 Koczogh Ákos 66
 Kocsmáros Ferdinánd 259
 Kodály Zoltán 64—65, 223, 231
 Kodolányi János 290, 328, 420
 Kokas Ferenc 145
 Kolbenheyer Móríc 256

Kolcov 509
 Kolozsvári Grandpierre Emil 522
 Kolta Ferenc 497—499
 Komáromi János 253
 Komáromy Lajos 253, 258—259
 Komjáthy Jenő 185, 188—190, 192—196,
 258—259
 Komlós Aladár 183—196, 218—219, 314—
 315, 408, 413, 416, 419, 444—448
 Komlóssy 98
 Komlóssyné 295
 Komlószi Tibor 315
 Komócsy József 128
 Konrád 276
 Kónyi Manó 70, 76
 Kopcsinay Ferenc 255
 Koródy Péter 259
 Korponay Jánosné, Géczy Julianna 255
 Kosik, Karel 240
 Kosjár Márton 315
 Kosmerovi Máté 480
 Kossuth Lajos 13, 16—18, 23—24, 26, 29,
 31, 97, 100, 138, 144, 180, 220—221, 235,
 242—244, 255, 257, 287, 295, 331, 374, 376
 Kosztolányi Árpád 107—108
 Kosztolányi Dezső 61, 63, 103—109, 128,
 136, 160, 166—170, 245, 292, 307, 342,
 409, 411, 413—414, 417, 426—432, 441—
 442, 447, 457—459, 464—466, 489—490
 Kosztolányi Dezsőné (Harmos Ilona) 104—
 107, 245, 431
 Kottaner Ilona 139
 Kotzebue, August 4, 201, 204
 Kovács Endre 235
 Kovács Győri Gábor 145
 Kovács Győző 521
 Kovács József 473
 Kovács Kálmán 315
 E. Kovács Kálmán 315
 K. Kovács László 495
 Kovács Márk 255, 261
 Kovács Pál 204, 206, 295
 Kovács Sándor 315
 V. Kovács Sándor 109—121, 315
 Kovács Zsigmond 227—228
 Kovacsóczy Mihály 236
 Kovalovszky Miklós 291
 Kováts János 144
 Kozaróczy József 314
 Kozma Andor 195
 Kozocsa Sándor 68, 127, 129—130, 245
 Kőhalmi Béla 315
 Kölcsey Ferenc 6, 10, 12—13, 15, 18, 23, 90,
 92, 102, 125—126, 171, 202, 207, 213,
 215, 263—265, 276, 294—295, 325, 327,
 400, 438
 Kölcsey Gábor 264—265
 Kölcsey János 265
 Kölcsey Mihály 263, 265
 Kölcsey Sámuelné 264
 Könnicke, Joh. Jacob 228
 Kőpeczi Béla 315
 Körner 121
 Körömy Árpád 455
 Köteles Sámuel 29
 Kövecses Béla 521
 Kővér Lajos 389
 Kövy Sándor 110
 Kraynik József 402
 Krejčí, Karel 237
 Kresznerics Ferenc 256, 260, 262
 Kriehuber, Joseph 225
 Kristóf György 474—478
 Kriza János 5
 Krudy Gyula 36, 42, 127—130, 245, 283—
 284, 296, 314, 522
 Krug, Wilhelm Traugott 29
 Kultsár István 255, 260—261
 Kun Béla 163, 502
 Kun Vilmos 145
 Kuncz Aladár 444, 466
 Kuthy Lajos 355, 383—384
 Kürthy Emil 255
 Külföldi Viktor 218
 Laborfalvi Róza 33, 57
 Labracherie, Pierre 44
 Lackner Kristóf 256, 260
 Laczkó Géza 457, 464, 466
 Laczkovich Gergely 499
 Ladár I. Bérczy Károly 375
 Lafargue, Paul 218—219
 La Fontaine, Jean 282
 Lajos (Nagy) magyar király 92, 209, 269, 273
 VII. Lajos francia király 276
 XIV. Lajos francia király 252
 Lakatos Péter Pál 290
 Lakos 471
 Laky János Demeter 254, 261
 Lamartine, Alphonse de 380
 Lamennais, Hugues de 289
 Landerer Lajos 16, 18, 94
 La Mara 228
 Lampérth Géza 261
 Láng Margit 482, 485
 Lányi Sarolta 63
 Laskai Osvát 252, 257
 Lassale, Ferdinand 218—219
 László esztergomi érsek 257
 I. László magyar király 252, 491, 493
 V. László magyar király 211
 László Fülöp 455, 458
 László Gyula 490—496
 László József 315
 Lászlóffy Katalin 144, 521
 Latini, Brunetto 484
 Lauka Gusztáv 204, 375, 379
 Lawson, J. C. 484
 Lázár Béla 194
 Lebegyev, A. D. 232
 Lemaître, Jules 187
 Lengyel Balázs 451
 Lengyel Béla 521
 Lengyel Dénes 32, 54—57

- Lengyel József 522
 Lengyel Menyhért 464
 Lenin, Vlagyimir Iljics 15, 158—159, 161—
 162, 164, 286, 332
 Lermontov, Mihail Jurjevics 231
 Lesi Victor 374
 Lessing, Gotthold Ephraim 27
 Lestyán Sándor 488
 Lévy József 311
 Lifszic, Michail 330
 List Frigyes 225
 Lisznyai Kálmán 371—372, 375, 445
 Liszt Ferenc 220—231
 Littke Lőrinc 226
 Liva, Caligula anyja 485
 Livius, Titus 279
 Lónyay Albert 73—75, 77, 79, 82, 86, 93—
 94, 98
 Lónyay Etelka 70, 86
 Lónyay István 479
 Lónyay Istvánné 69
 Lónyay János 70, 75
 Lónyay Marietta 68
 Lónyay Menyhért 68—77, 79—85, 87—91,
 93—95, 97—102
 Lónyay Menyhértné l. Kappel Emilia 356
 Lónyay Sándor 69
 Losonczy László 250
 Lowagh Ernesztin 457
 Lovas Rózsa 439—440
 Lovassy László 13
 Lovászy Márton 60
 Lőkös István 315
 Lubi 70
 Luby Károly (Benedekfalvi) 264—265
 Luczenbacher János 247, 249
 Ludwig, Otto 392
 Lukács Antal 451—452
 Lukács György 185, 188, 208, 282, 436
 Lukács József 68—69, 94—95
 Lukács Móric 96
 Lukácsy Sándor 4, 293—295, 363
 Lukinich Imre 480
 Luther Márton 165, 277
 Lutter Tibor 315, 522
 Lübben 485

 Mach, Ernst 186—187
 Mácha, Karel Hynek 236
 Maculevics, L. 491
 Madách Imre 63, 68—77, 79—85, 87—102,
 282, 284—286, 315, 329
 Madách Mari, Huszár Józsefné 74, 85, 97
 Madácsy László 130
 Madarász Emil 218, 511
 Madarász József 139
 Maeterlinck, Maurice 45, 186
 Magda Pál 253
 Mailáth János 10
 Maiseder 221
 Majakovszkij, Vlagyimir 332, 509, 522
 Major Ervin 220, 223

 Majláth György 226
 Majthényi Hanna 226
 Majthényi István 226
 Majthényi László 70, 98
 Makai Emil 189
 Makay Gusztáv 521
 Makkai Sándor 253
 Malekoczy 498—499
 Malekóczy Miklós 498
 Mallarmé, Stéphane 43, 187
 Mándy Iván 307—310
 Manet 454
 Manliusz János 260
 Mann, Thomas 3, 174, 178, 293
 Mansfeld 498—499
 Manzoni, Alessandro 209
 Márai Sándor 417, 450
 Marco Polo 494
 Margócsy József 521
 Mária Krisztina főhercegnő 498
 Mária Terézia 226
 Marinetti, Filippo Tommaso 44, 47
 Marino, Giambattista 482
 Marius 482
 •Marót Károly 480, 482, 485
 Marrou 482—484, 486
 Martialis, Marcus Valerius 120
 Martinovics Ignác 8, 109, 138
 Márton pap 256
 Martonfalvai Imre 247
 Marouzeau, J. 434
 Marx, Karl 28, 184, 218—219, 244, 290, 330
 Maszlaghy Ferenc 257
 Matousek, Josef 240, 244
 Mátrai László 129
 Mátray Gábor 110, 258
 Matthisson, Friedrich von 74, 214
 Mátyás magyar király 138, 210, 254, 259, 269
 Mátyás Flórián 225, 252
 Maupassant, Guy de 42
 Mayer Albert 228
 Mayer István 389
 Mécs László 64, 292
 Mecsektői 223
 Medgyes Lajos 373—374, 381
 Mednyánszky Alajos 209
 Megyeri Károly 359
 Melcer Jakab 271
 Melis György 521
 Meller Simon 139
 Menandros 482
 Mendelsshon, Moses 74, 77
 Mentovich Ferenc 374
 Mesterházi Lajos 522
 Mészáros György 61
 Mészáros Győző 63
 Mészáros Károly 373, 375
 Mészáros Lázár 251
 Mészáros Lőrinc 171
 Mészöly Gedeon 491
 Metastasio 470
 Metternich, Klemens 16, 237, 331

- Meyerbeer 226
 R. Mezei Márta 521
 Mezőfi Vilmos 218—219
 Michelangelo, Buonarrotti 437
 Michelet, Jules 380
 Miczkiewicz, Adam 231
 Mihály József 165
 Mikes Kelemen 10, 12, 315
 Miklós Andor 412
 Miklós cár 332
 Miklós győri püspök 255
 Mikszáth Kálmán 21, 33—35, 57, 103, 105,
 114, 120, 128, 170, 204, 245, 255, 282,
 308, 331, 385, 435—436, 522
 Miletz János 266—270, 273—281
 Miletz Sámuel 404
 Miley András 498—499
 Milkó Izidor 103—109
 Milkó Izidorné 109
 Milton, John 262
 Minucius Félix 484
 Miskolczy Ferenc 315
 Mocsáry Lajos 522
 Mohácsy Endre 64
 Molière, Jean Baptiste 168
 Molnár C. Pál 108
 Molnár Erik 290, 292
 Molnár Ferenc 163, 167, 188, 245, 314, 522
 Molnár Imre 64, 223
 Molnár Miklós 268, 281
 Moly Tamás 465—466
 Montesquieu, Charles-Louis de Secondat 82,
 171
 Moor, Karl 180
 Mooré, Thomas 18, 380
 Mór (Boldog) 255
 Móra Ferenc 103, 130—135, 255, 308, 386,
 492, 496—497, 522
 Móricz Miklós 522
 Móricz Zsigmond 34, 64—65, 132, 172—182,
 233, 290—292, 308, 310, 314, 332, 335—
 337, 393, 411—412, 457, 461, 466, 518,
 521—522
 Mummery Róbert (Gárdonyi Géza álnéve)
 246
 Munkácsi Bernát 494
 Munkácsy Mihály 230
 Münzer, Thomas 117, 171

 Nadányi Zoltán 464
 Nádasdy Ferenc 486
 Nádasdy II. Ferenc 260
 Nádasdy Tamás 260
 Nádaskay Lajos 355
 Nadeau, Maurice 51
 Nagy Benjamin 225
 Nagy Endre 59—60, 522
 Nagy Ferenc 271
 Nagy Gábor 470—471
 Nagy Géza 315
 Nagy Ignác 204, 344, 348, 383
 Nagy Imre 247

 Nagy István 145
 Nagy János 256, 260
 Nagy Lajos 290, 310, 457, 464, 466, 522
 Nagy László 511, 515
 Nagy Márton 251
 Nagy Miklós 32—42, 315, 476—477
 Nagy Péter 122—124, 301—303, 315, 517—
 520
 Nagy Sámuel 469—472
 Nagy Zoltán 457, 461, 464—465
 Nagyajtóssy István 144, 315
 Nánási Oláh Károly 109
 Napoleon Buonaparte 8—9, 185, 277
 Naudeau, Ludovic 164
 Naumann, Hans 291—292
 Négyesy László 195, 290, 327, 486
 Némcová, Božena 236
 Némedi Lajos 313—314, 521
 Némedi Lajosné 521
 Nemes György 16
 Nemeskürty István 250
 Németh Andor 290, 408, 411—413, 416—
 418, 421—422, 426, 430
 Németh Gabriella 314
 Németh Gyula 495
 Németh János (Szentirmay Elemér) 446
 Németh László 34, 142, 212—214, 290, 302,
 314, 412—413, 415, 422
 Némethy Lajos 257
 Neruda, Jan 242
 Nesselrode 227
 Newman 186
 Ney Ferenc 222
 Nietzsche, Friedrich 3, 43, 59, 123, 184, 232
 Nikolov, Nino 231—232
 Nolanus, Paulinus 483
 Novalis, Friedrich von Hardenberg 188, 208

 Nyéki Vörös Mátyás 254—256
 Nyekraszov, Nyikoláj Akeszejevics 137, 509
 Nyilas Katalin 173
 Nyíry István 29

 Obernyik Károly 371—372, 375
 Obersovszky Ilona 230
 Obersovszky Imre 230
 Ohnet, Georges 42
 Odry Árpád 64
 Oláh Miklós 259
 Oltványi Ambrus 315
 Orbán László 157
 Orczyné 90
 Orosz László 247—250, 266—281, 315
 Orseolo Péter 76
 Ország Pál 264
 Ortutay Gyula 521
 Osvát Ernő 104, 107, 409, 414, 453, 456,
 458—463, 465—468
 Otrokóczy 280
 Ovidius, Naso Publius 395, 470, 481

 Öreg János 250

- Padányi Bíró Márton 262
 Padisák Mihályné 313
 Pais Dezső 8, 315
 Paitner Mihály 255—256, 260
 Pákh Albert 344, 348, 371, 373
 Palacký, František 235—236, 240, 244
 Palágyi Lajos 193, 446
 Palágyi Menyhért 82, 192—193, 446
 Palády Róbert 522
 Pálffy Albert 56, 256, 371, 375—376
 Palkó István 145
 Pálóczi Horváth Ádám 114, 259, 261
 Palotai Erzsi 144—145
 Pály Elek 254, 261
 Pállya István 251, 256, 259, 262
 Pán Imre 51
 Pándi Pál 4—31, 125—126, 344—370
 Pap Károly 290
 Pápay József 256, 258
 Pápay Sámuel 251, 257, 262
 Papp Sándor 145
 Papp Viktor 223, 225
 Papszász György 109, 119
 Pascal 164
 Pásztor Árpád 447
 Pataki 400
 Pataki Dénes 486
 Pataky László 313, 521
 Paul, Jean 3
 Pausanias 481
 Pázmándi Horváth Endre 261
 Pázmány Péter 254
 Péch Zoltán 109
 Péchy Kata 119
 Pecz Vilmos 482
 Péczely József 37
 Péczely László 315
 Pekár Gyula 194
 Perczel Mór 294
 Perczel Sándor 295
 Perényi Péter 253
 Perneszy Erzsébet 480
 Pesti Mízsér Gábor 257
 Péter László 57—58, 130—135, 290—292
 Peterdi Andor 218
 Petőfi Sándor 2, 5—6, 8—9, 17, 20—28, 30—
 31, 54—57, 60, 63, 71, 110—111, 125—
 126, 133, 136, 171, 181—183, 189—191,
 193—195, 205, 213, 215—216, 231—232,
 237, 239, 251—253, 256—257, 259, 261—
 262, 283, 286—289, 293, 295, 325, 327,
 331, 341—342, 344—381, 383, 393, 408,
 428, 435, 441, 444—445, 447, 453—454,
 474, 490—493, 495—496, 505, 522
 Petőfi Zoltán 128
 Petrarca, Francesco 102
 Petrichevich Horváth Lázár 5, 17, 221—225
 Petrik Géza 256
 Petz Gedeon 255
 Pezsl, Johann 116—119, 121
 Pheidias 437
 Philodémos 482
 Philostratos 482
 Piacsek 92
 Pillér Jenő 145
 Pintér Jenő 258, 290, 292
 Piper, F. 482, 484—485
 Pirandello, Luigi 214
 Piringer 269, 275
 Plano Carpini, Joannis 493, 496
 Pláton 277, 415, 482, 485
 Plehanov, Georgi Valentyinovics 158
 Plutarchos 165, 482—483
 Podlipský Josef 241
 Poe, Edgar 461
 Pogány Péter 109, 117, 522
 Policlet 75
 Popdimitrov, Emanuel 231—232
 Pope, Alexander 74, 279
 Pór Tibor (Sarló Sándor árneve) 290
 Porumbacu Veronika 474
 Porzolt Kálmán 164
 Pósa Lajos 134, 192, 195
 Pozner 522
 Pőcze Borbála, József Áronné 334—337
 Pőcze Imre 342
 Pönögei Kis Pál (Petőfi Sándor árneve) 362
 Prandauné Cseh Adál 226
 Prandau Gusztáv 226
 Prangart Gáspár 230
 Praschioczy 498—499
 Pray György 209, 271, 278
 Priscus 280
 Prokopios 483
 Proudhon 330
 Proust, Marcel 139, 296—297
 Pukánszky Béla 29
 Pulszky Ferenc 15, 139, 353, 374
 Puskin, Alekszander Szergejevics 137, 231—
 232, 509, 513
 Pyrrhus 479
 Raabe, Peter 220, 224—225
 Rab Zsuzsa 508, 511, 514—517
 Rába György 304—307, 504—505, 521
 Rabelais, François 132, 454
 Ráby Mátvás 259
 Ráday Gedeon 251, 374, 397, 402
 Radenich Imre 221
 Radloff, W. 494
 Radnóti Miklós 254, 282, 304—306, 328, 442,
 450, 504, 521—522
 Radocsay Dénes 250
 Radvánszky Lajosné 401
 Radvánszky Polyxéna 396—397, 399, 401,
 403
 Radvánszky Teréz 394—398, 401—403, 405
 Rahnner, H. 482—483
 Raith Tivadar 50
 Rajcsányi János 253
 Rájnis József 260
 II. Rákóczi Ferenc 10, 12, 76, 129, 138, 140—
 141, 252, 478
 I. Rákóczi György 479

- Rákosi Jenő 128, 256, 415, 456—457
Rákosi Szidi 455
Ráth Mátyás 256
Rátkay László 255
Ráttkay Gergely 481
Raymond, Marcel 51
Rédey Lajos 396—397, 404
Rédey Tivadar 413, 423, 430
Reguly Antal 255
Reinitz Béla 60
Reisinger 73
Reizner János 58
Rejtő István 290
Rembrandt, Harmens van Ryn 403
Reményi Ede 67
Remete Szent Pál 252
Réthelyi Prikkel Marián 255—256, 258, 260—261
Réti Ödön 134, 466
Révai József 6, 9, 23, 26, 213, 325, 327, 369
Révai Miklós 209, 251, 255—256, 260, 262
Reverdy, Pierre 51—53
Révész Béla 461
Révész Imre 522
Révész László 271
Révész Mihály 218
Reviczky Gyula 35, 185, 188—196
Réz Pál 222, 245, 307
Riedl Frigyes 124, 311
Rieger, Ladislav 240
Riegler (Szakolczay) Ernő 60
Rienzi 92
Riesel, E. 434
Rilke, Rainer Maria 1
Rimay János 478—480, 485
Rimbaud, Arthur 188
Rippl-Rónai József 455
Rivière, Jacques 51—52
Robotos Imre 507—508
Roboz István 251, 259, 261
Rodin, Auguste 437
Rogerius 271
Rohan 254
Róheim Géza 492
Rolland, Romain 174, 188, 509
Romains, Jules 49
Rónai Mária 497
Rónagy Kálmán 221, 223, 228
Rónay György 40, 43—53, 296—301, 304—305, 521
Rónay István 185
Ronsard, Pierre 454
Rontó Pál 257
Rothe 388
Rottál János 141
Rousseau, Jean Jacques 42, 73, 81, 116, 121, 190
Rózsa Sándor 179—181, 497
Rubens, Pieter Pauvel 110
Rubinyi Mózes 315
Rubruquis 493
Rudnay Gyula 65
Rudnyánszky Gyula 127, 195, 233, 486
Rudolf király 497—498
Ruskin 186
Ruttkay Kálmán 127—130
Sabina, Karel 235—244
Sadoul 164
Safařík, Josef Pavel 236
Sáfrán Györgyi 521
Saint-Aulair 518, 520
Salamin 99
Salamon Ferenc 247, 389
Salánki György 253
Sallai Imre 431
Sallay Imre 294—295
Salmon, André 304
Salvator, Rosa 211
Salyámossy Miklós 315
Sámbár Mátyás 253
Sancha 91
VI. Sándor pápa 113
Sándor István 251
Sándor Jenő 144
Sándor Judit 521
Sándor Pál 290
S. Sándor Pál 384
Sannazaro, Jacopo 113, 121
Sappho 299
Sarkadi Zsigmond 265
Sárközi György 290, 328, 415, 451—452
Sarló Sándor 290
Sárosy Gyula 363, 373, 376
Sárosyné 399
Sass Ernő 230
Sayn-Wittgenstein, Nikolaus 220
Sbordone, F. 482
Schedius Lajos 29
Scheiber Sándor 103—109, 315
Schelling, Friedrich Wilhelm 27
Schenk Ferenc 245
Schiller 485
Schiller, Friedrich 27, 180, 232
Schlauch Lőrinc 187
Schlözer 74, 278
Schmidt, Julian 80
Schmidt Péter 221, 223
Schopenhauer, Arthur 186
Schöpflin Aladár 128, 310, 328, 411, 427, 430—431, 457
Schulenberg, W. 495
Schwandtner, J. G. 494
Schwartzner Márton 269, 275
Schwartz 275
Scitovszky János 224, 226, 228—229
Scott, Walter 74, 210
Sealsfield, Charles 3
Searle, Humphry 224
Sebestyén Gyula 262
Sebestyén Károly 457
Sedlnitzky Josef 237
Sénéchal, Christian 51
Sepsy Károly 359

- Sévérac, Deodat de 454
 Sevcenko, Tarasz 231
 Sforza, Francesko 481
 Shakespeare, William 4, 14, 80, 132, 137,
 232, 305, 452, 522
 Shelley, Percy Bisshe 155, 380, 505
 Sík Csaba 504
 Sík Sándor 61, 315, 432
 Simon István 522
 Simonyi Zsigmond 251, 258, 262
 Sinai Miklós 522
 Sincerus 228
 Sinka István 339, 342
 Sipka Sándor 144
 Sipos Béla 472
 Skyba, Zikmund 239
 Sladkovsky, Karel 235, 240, 244
 Smith Ádám 135
 Solt Andor 281
 Solymossy Sándor 491
 Somlay Károly 259, 261
 Somlyó György 304—305
 Somlyó Zoltán 457, 463
 Somogyi Sándor 266
 Somogyi Szilveszter 135
 Somssich Andor 223, 230
 Sophokles 137, 481—482, 485
 Sós 99
 Sóti Péter 498—499
 Sőtér István 6, 21, 32, 39, 41—42, 129, 143,
 282—289, 384, 520—521
 Spányik 82, 102
 Sperandio 485
 Spetykó Gáspár 445
 Sréter 101
 Stanley 246
 Staud Géza 68—69, 71, 73, 75, 80—81, 84—
 85, 87, 102
 Steinmetz Ninon 398
 Štěpánek Jan Nepomuk 236
 Stephenson 165
 Stokucha 221
 Stölberg 395
 Stubnya Flórián 230
 Subarich, Gi. 486—487
 Sue, Eugene 208, 380
 Sujánszky Antal 251, 362, 370
 Sully-Prudhomme 454
 Surányi Ibolya 522
 Sükey Károly 379, 381
 Swinburne, Charles Algernon 188
- Szablya-Frischauf Ferenc 457
 Szabó Dezső 34, 44—46, 48, 63—65, 292,
 328, 412—413, 441
 Szabó Ede 129
 Szabó Gyula 315
 Szabó Imre 251, 255, 260—261, 386—387
 Szabó Károly 494
 Cs. Szabó László 419, 431
 Szabó Lőrinc 191, 290, 296—301, 328, 332,
 409—410, 414—415, 419, 424
- Szabó Magda 301—303, 504—505
 Szabó Mihály 265
 Szabó Miklós 61
 Szabó Pál 315
 Szabolcsi Bence 220
 Szabolcsi Miklós 143, 290—292, 314—315,
 334, 408—409
 Szabolcska Mihály 60, 192, 195—196
 Szaicz Leó 257
 Szalai Sándor 408, 415
 Szalatnai Rezső 315
 Szalay (Kisfaludy Károly álnéve) 203
 Szalay Fruzina 194
 Szalay József 131, 134
 Szalay László 100
 Szalkai Balázs 252
 Szalkai László 252—253, 258—259
 Szaltikov-Scsedrin 391
 Szamosújvári Sándor 521
 Szántó Judit 290, 417, 422, 426
 Szarvas Gábor 252, 255
 Szász Zoltán 462
 Szathmári István 434
 Szatmári Ferenc 255
 Szatmáry György 252
 Szauder József 125—126, 129, 212—214,
 315, 394—407, 469—472
 Szávay Gyula 255
 Szeberényi Lajos 359
 Széchenyi István 11—13, 21, 26, 29, 31,
 66—67, 97, 138—139, 171, 198, 200, 203,
 206, 213—214, 253, 261, 295, 331, 388, 432
 Széchy Károly 397, 481, 486
 Szeder Fábrián 255, 261
 Szegszárdy-Csengery József 245
 Székács József 16
 Székér Endre 315
 Szekeres László 54—57
 Szegfi Mór 389, 391—393
 Szekfű Gyula 254
 Székudvari János 269, 280
 Szemere Balázs 252
 Szemere Bertalan 15, 71
 Szemere György 251
 Szemere Miklós 363
 Szemere Pál 15, 96
 D. Szemző Piroska 57—58, 311—312
 Szendrey Julia 56—57
 Szendrey Zsigmond 491, 493
 Szenteleky Kornél 107
 Szentesi Miklós 142
 Szentgyörgyi Albert 135
 Szentkirályi István 228—229
 Szentmiklóssy Alajos 116
 Szép Ernő 218, 245, 257, 263, 489—490
 Széphalmy Vintze (Kazinczy Ferenc álnéve)
 403
 Szerb Antal 62—63, 143, 327—328, 449,
 451—452, 518
 Szerb Antalné 449—452
 Szerdahelyi György 126
 Szerdahelyi József 253

Szeremhegyi András 252
 Szeremlei Gábor 28
 Szeremlyéni Mihály 256, 262
 Szeverini 266
 Sz. Szigethy Vilmos 57
 Szigeti József 251
 Szigligeti Ede 22, 288, 346
 Sziklay László 236
 Szikszai Fabriczius Balázs 253
 Szilády Áron 247
 Szilágyi Géza 166, 193, 454
 Szilágyi János György 486
 Szilágyi Sándor 247
 Szilasi Móric 262
 Szilveszter pápa 267
 Szily Kálmán 62—63
 Szini Gyula 463—464
 Szinyei Merse Pál 455
 Szinnyi Gerzson 253
 Szinnyi József 56, 109, 246—247
 Szinnyi Józsefné 247
 Szirbik Antal 457
 Szkhárosi Horvát András 120
 Szlavejkov, Pencso 232
 Szlavinszki, Peter 232
 Szluha Gusztó 133
 Szokolay Hártó János 267, 269, 275
 Szontagh Gusztáv 21, 29—30
 Szontagh Pál 68, 72, 100—101
 Szögyényi László 377
 Sztefanova, Nevjana 232
 Sztravinszkij 132
 Szűcs Lajosné 34
 Szűcsi József 97

Tábori Kornél 33
 Tacitus, Publius Cornelius 276, 279
 Tahy 498—499
 Tahyné 286
 Takács Béla 315
 Takáts Gyula 510
 Takáts Sándor 225
 Taksonyi József 221
 Tallós Endre 314
 Tamás spalatói főesperes 494—495
 Tamás Anna 371—382, 521
 Tamás Attila 521
 Tamás Jenő 145
 Tamási Áron 290, 292, 522
 Tancsics Mihály 24—26, 138, 235, 387—389
 Tarczy Lajos 28
 Tárkányi Béla 256—257, 348, 363
 Tass József 467—468
 Tasso, Torquato 232, 262, 482
 Tassy Jenő 451
 Tatár Péter 486
 Taubner 28
 Taurinensis, Maximus 482
 Téglás Ferenc 290
 Telek József 269, 277
 Telekes Béla 189, 194
 Teleki László 253, 294, 374, 376

Teleki Mihály 140—141
 Terestyéni Ferenc 434
 Tersánszky J. Jenő 122—124, 456—457, 462, 464, 466
 Teslér 295
 Teubner 65
 Thackeray, William Makepeace 42
 Thaly Kálmán 141, 478—479
 Themistokles 479
 Theokritos 470
 Thime 488
 Thököly Imre 140—141
 Thukydides 279
 Thuróczi János 271
 Thury Zoltán 252, 284, 337, 522
 Thurzó György 478
 Tiberius 278
 Tiborc Zsigmond 218—219
 Tiedge, Michaelis 74
 Timár Gergely 145
 Tinódi Sebestyén 247, 252, 258
 Tisza István 60, 332
 Tisza Kálmán 176, 233, 286
 Tisza Lajos 132
 Tizián 455
 Togan, Zeki Validi 491, 494
 Toldy Ferenc 16—17, 21—22, 28—29, 269, 295, 397, 404, 519
 Tolnai Gábor 315, 520, 522
 Tolnai Lajos 315, 392—393
 Tolnai Vilmos 8, 290
 Tolsztoj, Lev 42, 461
 Tompa Mihály 195—253, 285, 361—365, 370—372, 378—379, 381
 Tonelli Sándor 133
 Tordai Anyos 252
 Tordai György 24, 29
 Tóth Árpád 61, 136, 307, 314, 432, 457, 461, 464
 Tóth Dezső 4, 21, 125—126, 143, 214—218, 293—296, 314—315, 521
 Tóth Ede 253
 Tóth Kálmán 446
 Tóth Kálmán 64
 Tóth Lőrinc 15, 17
 Tóth Wanda 461
 Totis Béla 290, 292
 Tömörkény István 40, 57—58, 131—134, 253, 337, 386, 522
 Tömörkény László 58
 Tönnies 3
 Törő Györgyi 6, 315
 Török Erzsi 144
 Török Gyula 457, 466
 Török Lajos 401
 Török Sophie (Kazinczy Ferencné) 399
 Török Sophie I. még: Babits Mihályné 411, 416—417, 423, 428—429, 431
 Török 98
 Törs Kálmán 128
 Trajanus császár 165
 Trattner Mátyás 94, 266—267

- Trockij 161
 Trstyánszky 92
 Tscherning, David 488
 Tuba Károly 214
 Turgenyev, Ivan Szergejevics 137
 Turóczi-Trostler József 1–3, 21, 314
 Tyroler József 225
 Tzara, Tristan 51, 53

 Tyukodi Mihály 265

 Udvardi Pál 257
 Újfalvi Ferenc 257
 Újvárossy Fedor 356
 II. Ulászló 275
 Ulphilas püspök 275
 Ungvári László 521
 Ungvári Tamás 233–234
 Uray Bálint 263
 Urbán Eszter 511–512

 Vachott Sándor 253, 257, 261, 345–346
 Vachott Sándorné 295
 Váczi Pál 251
 Váczy János 8, 379, 396–397, 400–402
 Vadnay Károly 104, 106–107, 391
 Vágó Márta 432
 Vahot Imre 15, 344–347, 363, 371–373,
 378–379, 381, 384, 476
 Vajda Amália, Kisfaludy Sándorné 261
 Vajda György Mihály 521
 Vajda Imre 45
 Vajda János 127, 189–196, 251, 282–283,
 286–287, 300, 444–448
 Vajda László 130–131, 134–135, 496–497
 Vajda Péter 16, 255, 262
 Valery, Paul 449
 Vályi Nagy Ferenc 253
 Vámosy Mihály 389
 Van Dyck 110, 403
 Várady Antal 56, 195, 252
 Varga Imre 140–141
 Varga József 232, 521
 Varga József 263–265
 Vargha Balázs 65, 126, 250, 469, 522
 Vargha Gyula 196, 411
 Vargha Kálmán 130, 307–310, 315
 Vargha Károly 222
 Várhalmi Oszkár 221–222, 225
 Várkonyi Imre 315
 Várkonyi Nándor 63, 245
 Várnai Zseni 63
 Vas Gereben 65–66, 261–262, 373, 385–
 386
 Vas István 304–307, 431
 Vass László 64–65
 Vasvári Pál 24–25, 28, 373–374, 379–380
 Vávrá, Josef 241
 Vay Sándor 230
 Vázov, Iván 232
 Vécsey József 28
 Veisse 93

 Veres Péter 291–292
 Veress Endre 142
 Vergilius, Publius Maro 80, 98, 277, 482–
 483, 487
 Verhaeren, Emile 188
 Verlaine, Paule 50, 195, 304, 511
 Verne, Jules 35
 Verner (Vernei) József 75
 Verseghy Ferenc 27, 198–199
 Vészi József 454
 Vezér Erzsébet 505–508
 Vibillus 278
 Vidovics Ágoston 261
 Vitorisz József 259
 Villani Karl Maria de 236
 Villon, François 50, 193, 304, 454
 Vilmos császár 332
 Vincze Géza 315
 Virág Benedek 262
 Virághalmi Ferenc 258–259
 Visegrádi Lajos 59
 Viszota Gyula 254, 295
 Vitéz Boros Kádár István 495
 Vitéz Imre 398
 Vitkovics Mihály 116
 Vogüé, Melchior de 187
 Voinovich Géza 66, 69, 71, 475–478
 Volf György 259
 Voltaire, Francois-Marie Arouet de 193
 Vörös Márton 224
 Vörösmarty Mihály 2, 8, 10, 12–14, 17,
 19–23, 28, 31, 54–56, 63, 81, 85, 125–
 126, 188, 193, 195, 202, 205, 212, 227–
 228, 247, 249, 256–258, 260–261, 293–
 295, 315, 330–331, 344–346, 353, 363,
 436, 438–439, 441, 453–454, 474, 489,
 519, 521
 Vutkovich Sándor 262
 Vyx 161, 164

 Wachauer, Karl 221–223
 Wagner, Richard 225, 454–455
 Waldapfel Imre 481
 Waldapfel József 7, 14, 21, 268, 276, 279–
 280, 295, 521
 Wallentinyi Dezső 355
 Warga János 28
 Warga Károly 250
 Wathay Ferenc 251, 254, 260
 Wéber Antal 124–127, 197–211, 313–315
 Weber, Max 3
 Wedekind, Frank 461
 Weicker, G. 482–483
 Weidinger Imre 222
 Weiteni Orbán 256
 Weöres Sándor 427–428, 430–431, 452, 511,
 514, 516–517
 Werbőczy István 76, 138, 171
 Werner Zacharias 187
 Wesselényi Miklós 13, 80, 171, 294, 400
 Whitman, Walt 43, 46, 49, 188
 Wieland, Christoph Martin 395

Wilpert, J. 483
 Wilson 161
 Windischgrätz, Alfred 241
 Witt János 221, 226, 230
 Wittgensteinné I. Iwanowsky Carolyne 227—
 228
 Woolf, Virginia 296

 Xantus János 255
 Xerxes 479

 Yule, M. P. 494

 Zách János 521
 Zádor Stettner György 256, 260—261
 Zágón István 488
 Zakariás pápa 277
 Zalán Menyhért 255
 Zalár József 257
 Záray Károlyné 230
 Zehentner, Paul 487—488
 Zelk Zoltán 432
 Zempléni Árpád 183—184, 253
 Zerfy Gusztáv 17
 Zichy Gyula 230

 Zichy Lászlóné 230
 Zichyné 90—91, 93
 Zigány Árpád 254
 Zilahy Lajos 290, 518
 Ziska, Jan 280
 Zola, Emile 187
 Zolnai Béla 59—65, 206
 Zolnai Gyula 254, 257
 Zoltán Vilmos 252
 Zombory Gyula (Kalmár Béla) 259
 Zöld Sándor 224
 Zöldi Márton 252
 Zrínyi Miklós 125, 138—139, 140—141, 438,
 480—482, 484—488, 498—499, 522
 Zweig, Arnold 522
 Zwicker, F. 482, 484—485
 Zwingli, Ulrik 484

 Zsigmond Ferenc 288
 Zsoldos Jenő 103—109
 Zsolnay József 226
 Zsolnay Miklós 222, 226
 Zsolt Béla 412, 417, 488
 Zsömböry 86
 Zsuffa Tibor 144

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

60.50970. Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

BÓKA LÁSZLÓ

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF, AZ INSPIRÁTOR

(Hetvenedik születésnapjára)

Aber ein Turm war groß, nicht wahr? O Engel, er war es — groß, auch noch neben dir? Chartres war groß — und Musik reichte noch weiter hinan und überstieg uns. Doch selbst nur eine Liebende, oh, allein am nächtlichen Fenster... reichte sie dir nicht ans Knie —?

(Rainer Maria Rilke)

Életműve eddigi szakaszáról sem lehet összefoglaló értéktételeket mondani, nemcsak azért mivel nagyon sokoldalú és gazdag, hanem mert áttekinthetetlen. Munkásságának első, viszonylag teljes könyvészete csak most készül, tanulmányainak első, még viszonylag sem teljes gyűjteménye most fog megjelenni, kritikáinak, hírlapi cikkeinek, szépirodalmi alkotásainak, műfordításainak betakarítására egyelőre még gondolni sem merünk e papír-fukar időben. Számon sem tudjuk tartani munkáit, — hogyan vállalkozhatnánk munkássága értékelésére!

Am amennyire áttekinthetetlen ez az életmű, éppenséggel nem olyan mértékben ismeretlen. Csakhogy — furcsa ezt éppen ez ünnepi alkalomból emondani — nem azért ismert csupán ez a gazdag munkásság, mivel emlékezünk számos elszórtan megjelent tanulmányára, hanem azért is, mivel kevés tudósunk munkássága vált annyira szabad prédává, mint az övé. Egyre gyakrabban esik meg, hogy olvasunk valahol egy megkapó ötletet, egy meghökkentő megállapítást, egy meggyőző párhuzamot s az újdonság örömét az a gyanakvó rosszérzés rontja meg, hogy ezek már egyszer megkaptak, meghökkentettek, meggyőztek minket valahol, — hol is? És igen gyakran döbbenünk rá, hogy Turóczi-Trostler József valamely könyvismertetésében, szerény különlenyomatában, dúsan ontott lapalji jegyzetében szunnyadtak, míg valaki fel nem szedte őket, mint talált tárgyat. Turóczi-Trostler József műveit gyakran idézik, de még gyakrabban nem idézik, csak felhasználják. Azt hiszem, hogy ennek csak igen kis százalékában a tudomány kertjéből sem hiányzó szarkaság az oka (ámbr meggondolkodtató, hogy mennyivel több a szarka, mint a kakukk!). A főoka ő maga és munkamódszere.

Ő maga, azzal a segítő-készséggel, amellyel megszámlálhatatlanul sok fiatal pályatársának, tanítványának adott és ad tanácsot, útbaigazítást, bepillantást engedve készülő munkái műhelyébe, nem is gondolva arra, hogy a jó ötlet megragad, tovább él, a jó nyomon megindul az útkereső s az út végén már nem emlékszik arra, akitől az ötletet kapta, aki nyomra vezette. De munkamódszere is ludas abban, hogy műveit szabad prédának tekintik. Ha valaki egyetlen tanulmányát olvasta, igazat ad nekem. Mert ez a kifogyhatatlan ötletességű, a rejtett összefüggések felismerésére annyira fogékony tudósunk sohasem marad meg tanulmánya eltervelt tárgykörében, gondolatmeneténél, hanem mindazt, amit választott tárgyának feldolgozása közben fogékony ötletessége napfényre hoz, nem hallgatja el, nem tárolja későbbi

feldolgozás céljára, hanem belefoglalja tanulmányába, — néha csak egy megjegyzés, egy jegyzet erejéig, de ablakot nyit velük távolabbi perspektívák számára. Olvasói persze elsősorban az alaptéma kifejtésének központi gondolatmenetét követik, ezek a mellékesen elszórt, a tanulmányba belezsúfolt ötletek, jegyzetbe szorított kész értekezések csak mellékesen ragadnak meg bennük s később már csak az ötlet marad meg, de nem tudják urát adni. A kifogyhatatlan gazdagság teszi ilyen pazarlóvá, a kiapadástól nem rettegő termékenységük okán ilyen könnyelmű, ezzel élnek s élünk vissza — tudva-tudatlan.

Mindezt persze nem azért mondtuk el, hogy megadjuk a felmentvényt azoknak, akik a bőségből a maguk lapos tarisznyáját illetlenül töltögetik, hanem mert innenfelől közelíthető meg legalkalmasabban Turóczy-Trostler József tudós egyéniségének eszmeadó, ihlető, ösztönző jellege.

Egyszer, ifjúsága sorsdöntő olvasmányairól vallva, ezt írta: „Váratlanul kezembe kerültek az *Ezeregyéjszaka* meséi csonkítatlan német kiadásban. Még most is elfog az izgalom s eláll a lélegzetem, ha arra gondolok, hogyan ugrottam fejest ebbe a káprázatos meseóceánba, hogyan faltam az Universalbibliothek téglavörös füzetait, hogyan merültem egyre mélyebben ebbe az észbontó világba, ahol napszámos és varázsló, tündér és óriás, kalifa és tevehajcsár, köldüs és királyfi úgy jártak-keltek, mint egyetlen nagy család tagjai, ahol minden csodából új csodák, minden meglepetésből új meglepetések születtek, ahol minden olyan rendkívüli s mégis olyan természetes volt. Megtanultam repülni.” Ha olvasmányok döntő mód befolyásolhatják az ember szellemi fejlődését, akkor ez egy ilyen elhatározó hatás volt. Fiktív és artistikus keretben a teljes emberi világ. Csodalátó, korlátokat nem ismerő képzelet és a mesék mélyeséges realizmusa. Magasszintű irodalom, mely rávall eredetire és formálójára, a népre, melyben fogant és az időre, mely alakította. Ahhoz a fogékonysághoz, melyet ez az olvasmány ébresztett fel és bontakoztatott ki benne, két dologra volt szüksége: harmonikus rendre és emberséges célra.

A harmonikus rend, az emberszabású eszmevilág mestere Goethe volt számára. Nem véletlen az sem, ahogyan Goethehez eljutott. „Némi kerülővel jutottam hozzá” — írja. — „Eddig alig ismertem. Inkább csak az iskola köteles tiszteletével bámultam. A klasszikus szobornak kijáró tisztelettel. Most elolvastam Eckermannnt. A szobor hirtelen leszállt talapzatáról. Előttem állt a legegyszerűsebb európai lángeleme, a leggazdagabb német élet hordozója, megközelíthető emberi távolságban.” Ahhoz, hogy a Goethe-i mű emberformáló hatású lehessen, erre a megközelíthető emberi távolságra, a roppant méretű alkotás emberi-erkölcsi hitelére volt szüksége. Goethétől humanizmust tanult, mohó kíváncsiságot és a valóságghú rend szigorát s — ami e korban oly vízvázalztó jelentőségűvé vált — a formátlanságtól és az értelem-ellenességtől való iszonyt.

Az emberséges cél felé a magyar irodalom megismerése indította el. Kétnyelvű környezetben nőtt fel, előbb voltak német irodalmi élményei, mint magyarok, ám sohasem kívülről és felülről nézett a magyarságra, hanem eleve kettős villanásban látta: önmagában és egy más jellegű műveltség párhuzamában. Ennek köszönheti azt, hogy oly rendkívül fogékonyra vált minden iránt, ami gyökösen, jellegzetesen magyar s hogy oly szigorú mértékkel, a világirodalmi arányok szerint mérí műveltségünk csúcseit. Így magasodott fel előtte irodalmunk két legizgalmasabb óriása, Vörösmarty és Petőfi és így vált céljává annak felderítése, hogyan lép, milyen kincsekkel tarisznyázva a magyarság a világirodalomba. Ez csak látszólag és csak korlátozott mértékben irodalomtörténeti probléma. Több annál. A magyar nép önismeretének s bizonyos értelemben jövőjének kérdése, önértékünk reálissá tételének kérdése. Részéről pedig egy olyan tudós feladat vállalása a kozmopolita mazochizmus és fajgyűlöletbe torkolló sovinizmus világában, mely a tudós szakmunkáját egyetemes, népet nevelő munkává emeli.

Ezek az indítások és ez a cél megkövetelték tőle, hogy a sápadt filológiát étellel teli studiummá gazdagítsa. Így fordult a klasszika-filológia, a folklór, a nyelvtudomány, az

irodalomelmélet, de így az élő irodalom és az irodalmi kritika felé. (Ez utóbbira gonosz kényszer is szorította; mint 1919-es „vörös” professzort a tudományos világ hivatalos tekintélyei nem látták szívesen. De a gonosz kényszer nem érte el célját, a tudománytól nem tudta eltántorítani a publicisztikai munka, viszont megóvta attól, hogy elszakadjon minden irodalomtörténeti kutatás céljától, az élő irodalom értelmezésétől, irányításától.)

Fejlődése során megjárta a kor kínálta utak mindegyikét. Járt a nagy rombolók, Nietzsche és Bergson és Freud nyomában s megkísérelte azt az új szintézist is követni, melyet a szellemtörténészek, Dilthey és Gundolf kínáltak. De minden küzdelmessége ellenére is szerencsés életpályája, alapvető kulturális ösztönzései és céljai s a harcok, melyeket vállalni kényszerült, vagy önként vállalt, megóvták attól, hogy megüljön a kor profétáinak lábánál. A Nyugat-mozgalom egyik harcosa volt, átélte az első világháború borzalmaival, tevékeny munkása volt a forradalmak művelődési politikájának, megélte a fehér-terror üldözéseit s a gyilkos fasizmus térhódításának szörnyű idejét. Három talizmánja, a kultúra népi gyökereinek korai felismerése, a Goethe-i humanizmus erkölcsé és irodalmunkért való gondja mindig olyan valóság-közelben tartották, hogy útkeresésének mindig több volt a haszna, mint a kára. A pozitívizmustól, a társadalmi problémák iránti érdektelenségtől, az eszteticizmustól elszakadt, de nem ragadt meg útja állomásain. Szellemtörténeti indítású munkásságának termése ezért használható ma is: a társadalmi és irodalmi valóság gazdagsága, a humanista magatartás erkölcsisége mindig egyensúlyban tartja az idejé múlt doktrínák terhet. Ahogyan egy régi Gottfried Kellerről szóló essayje tanúsítja, azt az utat keresi mindig, amely a romantika felől a realizmushoz vezet s ha ő él az „egyetemesség” fogalmával az más, mint a szellemtörténészek egyetemessége. A Jean Paultól Gutzkowig vezető utat vázolja, ezt írja: „Csak a Cooper- és Balzac-tanítvány Charles Sealsfieldnél, csak Jeremias Gotthelf nagy paraszregényeiben akadunk nyomára egy új reális vagy realizálható egyetemességnek, mely szimbolummá, tömeg- és világsorssá fokozza az egyén sorsszerűségét, tömeglélek az egyén lelkét s etoszával összeforrasztja a külön pályán keringő atomokat.” S a gyógyulás útját az atomizálódásból, az irracionalizmusból, a romantika teret és időt relativizáló anarchiájából Kellernél leli meg: „A gyógyulás feltétele: a látszatnak helyet kell cserélnie a lényeggel, a tárgyaltan romantikának és irreális fikciónak a valósággal, a dilettantizmusnak az életfegyelemmel”.

A felszabadulás számára nemcsak egzisztenciális szabadulást jelentett az egyetemes gyalázatból, hanem a végső konzekvenciáig vitte útját. Turóczi-Trostler, aki Feuerbachtól, Max Webertől Tönniesig ostromolta a valóság és társadalmi igazság titkát hiába, aki Adyn, József Attilán és Thomas Mannon keresztül tapogatta az új irodalom útját — nem is egészen hiába! —, a marxizmus—leninizmus ideológiájában lelt igazán és végképp magára. Egy életen át volt irodalomtudományunk egyik legnagyobb hatású inspirátora a nyugtalan kereséssel, az egyetemesség ezerfelé tekintő igényével, azzal, hogy nem tudott soha megbékülni a kínálkozó lehetőségekkel, most a célbaérkezés, az igazi egyetemesség, a tervszerű építés nyugalmával válik inspiratorunkká. Kítől annyi nyugtalanító kétséget tanultunk, megköszönve az eddigi segítséget, melyet adott, most azzal köszöntjük, hogy most tető alá kerülő nagy művei elvi bizonyosságát, valóságra fundált harmóniáját szeretnők megtanulni tőle.

PÁNDI PÁL

IRODALOM ÉS POLITIKA A REFORMKORBAN*

(Vázlat.)

I.

Az 1840-es évek irodalmi vitáiban a forradalom készülődött. Ezek az irodalom területén meginduló küzdelmek egyre nyíltabban, egyre közvetlenebbül fogalmazták meg ennek a forró történelmi szakasznak alapvető kérdéseit. A harmincas évek végén, negyvenes évek legelején az irodalmi harcok gyújtópontjában színszerűség és költőiség, cselekvés és jellem primátusának vitája állott. Ez volt az *első* nagy hulláma a kor irodalmi vita-sorozatának. A *Kritikai Lapok*, majd az *Athenaeum* (és melléklapja, a *Figyelmező*) — Bajza vezetésével — a francia drámát védelmezte és propagálta, zászlaján Victor Hugo nevével. Ez a haladó-szellemű irodalmi törekvés a német szentimentalizmussal, a Kotzebue-féle dráma-iránnyal szemben színpadra és diadalra segítette nálunk a francia színjátékot, a társadalmi progresszióval összefonódó romantikát. De ez a harc nem volt minden torzulás nélkül. A színszerűség és cselekvés elsőbbségének hirdetésében nemcsak egy korszerű dramaturgiai demokratizmus életerős vonásai voltak jelen, hanem egy, a vita hevében elfajuló esztétikai tévedésnek — cselekvés és jellem realista egysege szétbontásának — csirái is. A francia dráma és a Bajzáék ellen folyó harc érveit többnyire a francia (és magyar) progresszió iránti politikai ellenszenv tüzeiben edzették. De határozottan el kell választani a politikai reakció, nemesi konzervativizmus francia-ellenességétől Bajzáék magaskultúrájú ellenfelének, Henszlmann Imrénének érvelését, aki a jellemalkotás és költőiség fontosságának hangsúlyozásával realista igénnyel állítja szembe a romantikus drámával Shakespeare-t.¹ Később még bővebben foglalkozunk ezzel a vitával. Most csak annyit jegyezzünk meg, hogy a cselekmény és jellem — színszerűség és költőiség vitája még meglehetősen nagy közvetettséggel fejezi ki a kor lényeges társadalmi kérdéseit; bár vitathatatlan, hogy a romantikus dráma körüli harcban felkavart szenvedélyek több, mint irodalmiak.

Az 1840-es évek elején megepszülő politikai élet fokozza az érdeklődést a népi kultúra iránt; egyre több érdemi szó esik a magyar népdalról, egyre gyakrabban nyúlnak a népdal el-

* 1954-ben készült ez a dolgozat. Egy pedagógusoknak tartott beszámoló volt megfogalmazásának első alkalmá. Akkoriban nem jutottam hozzá a sajtó alá rendezéshez, csak később, 1957-ben. Kisebb igazításoknál és stílusjavításoknál azonban nem változtattam többet a négy év előtti szövegen. Nem dolgoztam fel benne az első megfogalmazás óta megjelent szakirodalmat sem, viszont a jegyzetekben utalok az egyes részkérdéseket érintő újabb tanulmányokra s monográfiákra.

¹ Ld. erről az újabb Bajza-irodalomban: Tóth Dezső: Bajza József. (Irodalomtörténet 1954/2, szám); Lukácsy Sándor: Bajza válogatott cikkeihez írott bevezetőjét és jegyzeteit. (1954); Forgách László: Bajza és Belinszkij (1955) (68—82; 93.)

méleti kérdéseihez, szaporodik a lapokban a népies költemények száma, egyre erősebb az igény egy magyar népdalgyűjteményre. Ez az igény nemcsak a szövegnek szól, hanem a zenének is: a negyvenes évek magyar zenetörténetében jelentős szerepe van a népdalmotívumoknak. „*Mit értünk nemzetiség és népiesség (volkstümlichkeit) alatt a költészetben? s különösen a magyar költészetre mennyi és mily befolyást gyakorlott a nemzeti és népi elem?*” — ez a Kisfaludy Társaság pályatétele az 1841. esztendőre. Erdélyi János 1842. november 30-án tartotta székfoglalóját a Kisfaludy Társaságban „Népköltészetéről” címen, s egy év múlva, 1843. december 2-án a Társaság felszólítást bocsájtott ki népköltési ereklyék gyűjtésére. Az érdeklődés nagy, amit nemcsak Erdélyi törekvései bizonyítanak, hanem más, egykorú kezdeményezések is (Czuczor, Kriza stb.).

A magyar irodalom fórumára lépő Petőfi *költészeti forradalmának* lényege a népélet költészetbe emelése, — nem felülről, leereszkedő jóindulattal, hanem a lentől jövők frissességével, ellenállhatatlan lendületével. Petőfi népi témaválasztása, népi hangja és formái hamarosan kiváltották az irodalmi reakció ellenkezését, — s *A helység kalapácsa*, *A Versek I.*, s a *János vitéz* megjelenése után fellángolt az új irodalmi harc. Ez az irodalmi viták *második* nagy hulláma. Ennek az egész folyamatnak (beleértve a népdal iránti érdeklődés fokozódását) elemzése most nem feladatunk. Itt csupán arra mutatunk rá, hogy a népdal iránti érdeklődés már a kor tudatában is politikai motívációval jár együtt. Erről tanúskodnak a Kisfaludy-Társaság pályázatára beérkezett munkák,^{1/a} erre mutat Erdélyi János 1846-ban írott tanulmánya a magyar népdalról, amelynek elvi alapvetéséhez tartozik a népdal irodalmon túlmutató jelentőségének hangsúlyozása: „Most, miután már századok óta áll e nagy meghasonulás életben és költészetben egyaránt a nép és nemzet között, nagyobb dicsérete nem lehet a mai kornak mint, hogy eszébe jutott ismét egyesülni. Mikor az iskolátlan népet költészete után becsüljük, annyit tesz, hogy polgárilag is fogjuk, mert a kettő együtt jár. . .” Petőfinek Aranyhoz írott levelében tér majd vissza — markánsabban és lendületesebben — ez a gondolat.

Greguss Ágost, aki egy 1846-ban, Lipcsében megjelent népdalgyűjteménnyel lépett a nyilvánosság elé, a Kisfaludy Társaságban elhangzott székfoglaló beszédében (1860), a hősi korra emlékezve, emelte ki, hogy „a népköltészet felkarolása, méltatása, buvárlása, kincseinek tüzetes gyűjtögetése a demokrata elvnek a politikai életben terjedésével egykorú. Mindkettő a múlt század végével indult meg s a mostaninak egyik legfontosabb lételeme”. Általános nézet ez a negyvenes években, s a korra visszatérintő emlékezésekben. Erős fényt vet — más oldalról — a népi kultúra iránt megpezsdülő érdeklődés politikai jellegére, például, a klerikális színezetű Nemzeti Újság cikke. — Egy „kis népszerű olcsó könyvtárnak” megindítását sürgeti, amely „a lelkészek értelmező befolyásával minden esetre többet tenne a nép főlemelkedésére, mint a fölhevült philantropismus utópiai tervei.”²

Petőfi jelentkezése után egyre inkább az ő költészetére koncentrálnak a támadások. Lírájának népi, forradalmian újító irányzatát veszik célba a reakció kritikusai s az irodalmi színezetű érvelés mögül egyre nyíltabban tör elő a retrográd politikai tendencia Császár Ferenc, a reformkori irodalomnak ez a kártékony figurája útszéli hangon támadja a „művészettől elpártolt musafi”-t, aki „a pórok legalsóbb, legnyersebb osztályának énekel.”³ Petrichevich Horváth Lázár, a Honderű hírhedt szerkesztője, a korabeli magyar szépirodalom helyzetét elemezve, arra a következtetésre jut, hogy közéletünkben túlzó politikai irányzatok érvényesülnek, s az irodalomban is „az eszmék anarchiája, szóval a demokracia kapott vérszemre”. A népiesség és a demokraciái irány közötti összefüggést rosszalóan konstatálja: „Nem igen ismerünk paraszttónú írókat, ki egyszersmind a túlzók közé számíthatni ne szeretne.”⁴

^{1/a} L. Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*. 278—281. l.

² Nemzeti Újság, 1843. 149 sz.

³ Irodalmi Ór, 1845. 4. sz.

⁴ Honderű, 1845. nyárhó 22.

Ebben az irodalmi harcban, amelyben erősebb volt a Petőfi-ellenes támadás, mint a védelem, már nyíltabban jelentkezett az irodalmi ellentét politikai célzata, mint a francia dráma körüli vitában. De a reakció támadásait — a későbbiekkel összevetve — még bizonyos politikai hangolmpítás jellemezte, a Petőfi elleni kritikai intrikák nyitányában még erős szerepet vittek a formai kifogások, rimtechnikai akadémikuskodások. A Petőfi irányzatával szembeni politikai türelmetlenséget még többé-kevésbé sikerült irodalmi köntösbe öltöztetni, márcsak azért is, mert Petőfi lírájában sem jelentkeztek még közvetlenül a forradalmi nézetek. Másfelől pedig : liberalizmus és demokratizmus szétválása még nem volt aktuális történelmi szükség, nem is kerültek tehát olyan élesen a középpontba az ezzel összefüggő kérdések, mint 1846 után.

Az irodalmi viták *harmadik* nagy hulláma 1846-ban bontakozott ki. Ennek a harcnak a főkérdései a politikai költészet, „irányköltészet” létjogosultságának védelme, illetve tagadása, az irodalmi pártosság védelme, illetve támadása. Petőfi költészete mellett Eötvös regénye, *A falu jegyzője* áll a támadások középpontjában. A harc itt már teljes szélességében és nyíltságában bontakozik ki, Petőfi is, Eötvös is — kiki a maga útján — ott áll az első vonalban. Ez a kérdés irodalmi természetű, de *minden eddigi vitánál közvetlenebbül mutatja meg az ellentétes álláspontok politikai tartalmát*. Az irodalom alapvető kérdései körül folyik a polémia élet és irodalom, társadalom és irodalom összefüggéséről, s ebben a vitában nyílt politikai színvállás nélkül már nem lehet állást foglalni. A vitát kiváltó okok is erősen politikai természetűek, hiszen Eötvös regényének lényege az irodalmi eszközökkel való politikai közvéleményalakítás, Petőfi lírájában pedig 1846-tól kezdve felerősödik a közvetlen politikai állásfoglalás hangja. Ez a *politikai líra* egyszerre áll a támadások középpontjában politikai tartalmi és esztétikai irányzata miatt, s elsősorban maga Petőfi az, aki az országos politika színvonalán tartja a vitát (ld. *Előszavát*). Ennek a vitának politikai nyíltsága mellett egyik sajátossága, hogy — mint később látni fogjuk — *nemcsak a konzervativizmus és haladás frontvonalán folyik már a küzdelem, hanem kirajzolódik a liberalizmus és demokratizmus ellentéte is*, — nem utolsó sorban az irodalom társadalmi funkciójának értelmezésében.^{4/a}

Irodalomnak és politikának ez a közvetlen kapcsolata a reformkorban megkülönböztetett jelentőséget ad az ars poétikának, a költészetről vallott költői és kritikai felfogásoknak. Mivel az irodalom fontos tényező 1848 előkészítésében, az ars poétika — a költészet célját, helyét, eszközeit általánosító erővel megfogalmazó írói állásfoglalás, — szinte sűriti a líra önmagán túlmutató, extenzív célkitűzéseit.

II.

De nem érthetjük meg igazán az irodalom szerepét a 40-es években (különösen pedig a forradalmi demokratizmus előretörésében), ha nem tekintjük át fővonalaiban az irodalom funkciójának alakulását a XIX. század első évtizedétől. Már a fentiek alapján is láthatjuk : az irodalomnak sajátosan fontos szerepe van a XIX. század magyar társadalmában ; lüktetése több, mint a nemzeti lét egyik életjelensége, sokkal inkább a szívedobogása.

Révai József Kölcsey-tanulmányának egyik központi gondolata, hogy bizonyos körülmények között az öntudat megváltozásának főszekőze valamely országban az irodalom is lehet. Így például „Magyarország az irodalommal csatlakozott a francia forradalommal megindult nagy európai mozgalomhoz”. Az irodalom és a nyelvújítási harcok úttörő szerepe a polgári öntudat fejlesztésében nem a véletlen műve, hanem a sajátos magyar viszonyok következménye. Magyar városi polgárságról a XVIII. század végén és a XIX. század elején

^{4/a} Az irodalmi vitákról ld. Sőtér István : Eötvös József (1953), Törő Györgyi : Az igazi művészet és a művészet a művészetért harca Petőfi korában. Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudomány Karának Évkönyve, 1952/53.

alig lehet még beszélni; *nincs tehát számottevő polgári osztálybázisa a polgári haladásnak*. Ilyen körülmények között nem érlelődhet ki eleven politikai harc polgárság és nemesség között; a polgári progresszió gondolatát még nem politikai küzdelmek viszik az ország tudatába, hanem az irodalom s elsősorban a nyelvújítási harc, amelyben — a terület sajátos formanyelvén — élesen ütközik meg a régivel az új. Az ország függő viszonya Ausztriával csak nehezíti, hátráltatja a polgári gondolat politikai síkon való kibontakozását. Nemcsak azért, mert Bécsnek sikerül egy időre kompromittálni a felvilágosodást a nemesi—nemzeti erők szemében azzal, hogy egyszájból hirdet aufklárizmust és osztrák hegemoniát,⁵ hanem azért is, mert a nemesi vezetésű nemzeti törekvésekben mindig megvolt az a tendencia — hol erősebben, hol halványabban, — hogy a nemzeti gondolattal ellensúlyozza, vagy éppen leszerelje a társadalmi gondolatot. A magyar polgári erők gyengesége tette, hogy nálunk a polgári haladás és nemzeti függetlenségi törekvés egy ideig majd hogy nem ellentétes irányzatként jelentkezett. A nemzeti gondolat nemesi hordozói sohasem tudnak teljesen megszabadulni a feudális vonásoktól, a polgári progresszió első nagy nemzedéke pedig — ami politikai tudatát illeti — erősebb a társadalmi gondolat tisztázásában, mint a nemzeti kérdés következetes megfogalmazásában és megválaszolásában. Amit a politika síkján még nem tudott összeforrasztani a magyar történelem: a nemzeti és társadalmi felemelkedés elvét, — azt a maga sajátos módján közelíti egymáshoz az irodalom, a nyelvújítási harc. A magyar irodalmi nyelv rangjának elismerettségéért, majd a nyelv szókészletének megújításáért vívott harcban azok az írók jártak élen — Bessenyeitől Kazinczyig — akik a felvilágosodás eszméinek úrtörői és magyar akklimatizálói voltak. Bessenyei, Csokonai és Kazinczy működése éppen az irodalmi—nyelvi állásfoglalásban bontakoztatja ki leghatározottabban a nemzeti elvet; az irodalmi—nyelvújítási törekvések egyre fokozódó hatósugárral hirdetik a nemzeti gondolatot.^{5a} A magyar nyelviségért vívott harctól a nyelvújításig s innen a magyar nyelv hivatalos elismertetéséig a központi gondolat: magyar, de *korszerűen magyar* szellemi kultúra kialakítása. Bizonyos ellentmondások, sajátosságainkból következő problémák azonban itt is mutatkoznak.

Világosan kell látnunk a magyar nyelvi mozgalom két, többnyire összefonódó, de olykor szétváló tendenciáját. Az egyik: *harc a magyar nyelv jogainak elismertetéséért*, a nyelv hivatalossá tételéért. Ennek az erős nemzeti érzésből táplálkozó törekvéseknek osztrák-ellenes volt a célzata, s a magyar függetlenségi harc részeként, annak egy előkészítő szakaszát jellemezte. Képviselőit nemcsak írók látták el, hanem országgyűlési követek, politikusok is; a nyelv ügye újra és újra szerepelt az országgyűléseken, míg végre az erősödő nyomás engedményre kényszerítette Bécsset: az 1843/44. országgyűlésen „ötven évi ernyedetlen sürgetés után a nemzetnek sikerült valahára kivívni a maga kétségbevonhatatlan természeti jogának elismertetését, s azon polcra emelni a maga nyelvét, mely azt megilleté . . .” (Horváth Mihály.) A magyar nyelv hivatalossá tételéért vívott harc főereje a középnemesi progresszió tábora volt. Mint kezdeményezők, mindvégig nagy szerepet vittek e harcban a magyar írók, s alkalmanként kiegészült ez a tábor a hazafias arisztokrácia tagjaival is. A magyar nyelv elismertetéséért vívott harc azonban jellegénél fogva sem lehetett alkalmas arra, hogy következetes vízváltást legyen a nemzeti érzelmek szférájában. A nemesi sérelmek miatt osztrák-ellenes rétegek szintű sikraszálltak a nyelv ügyéért, mint a középnemesi progresszió vezetői; a szűk látókörű, provincializmussal vert nacionalisták csakúgy, mint a polgárosulás jegyében öntudatosodó patrióták.

⁵ Ld. Waldapfel József: A magyar irodalom a felvilágosodás korában. 1954. (1—II. 1.)

^{5a} A XIX. század haladó liberális történetírója, Horváth Mihály már nagy nyomatékkal emeli ki a magyar nyelvújítás sajátosságait, nemzeti jelentőségét, az irodalom tüntető hatását. „Huszonöt év Magyarország történetéből.” III. kiadás. I/67—68. I. Világos szavakkal elemzi a „philológiai forradalom” politikai szerepét, közszellemet alakító hatását Kemény Zsigmond is a „*Még egy szó a forradalom után*”-ban. Ö. M. XII. kötet, 226—228; 239. Érinti a kérdést *Élet és irodalom* c. tanulmánya Ö. M. X. kötet 236—37. 1.

A másik tendencia : a *nyelvújítási harc* volt. A nyelvi mozgalomba ez vitt társadalmi színezetet ; ha a magyar nyelv elismertetéséért vívott harc gerincét a nemzeti függetlenségi gondolat jelentette, a nyelvújítási törekvés középpontjában a nemzet polgárosulásának, antifeudális „nyelvi felszabadításának”, korszerűsítésének eszméjét látjuk. Kazinczynak két fronton kellett megvívnia a maga harcát. Egyfelől Béccsel s a nyelvújítás arisztokrata, elmagyartalanodott, német—latin ellenzőivel szemben, másfelől : a „régí magyarságot” féltő, minden változtatásban veszélyt látó konzervatívizmussal szemben, amelyet egyébként kitapintható szálak fűztek a nacionalista neológizmushoz, a minden idegen ellen hadjáratot indító barczafalvizmushoz, s annak előzményeihez.

E két főtrendencia összefonódásainak és időleges szétválásainak elemzése, a mozgalom egészének feltárása még előttünk álló feladat.^{5/b} Annyi azonban bizonyos, hogy viszonyaink sajátosságaira utal s azoknak alakulását befolyásolta az a tény, hogy a *nyelvújítás előbb diadalmaskodott* — Kazinczy vitái nyomán, Vörösmarty és társai írói gyakorlatában — mint a *magyar nyelv hivatalos elismertetéséért* vívott küzdelem. Ennek aztán olyan következményét is látnunk kell, hogy a *nyelvi mozgalomból* a történelmi (és irodalomtörténeti) fejlődés előbb vezette le a társadalmi feszültséget, mint ahogy érvényre juttatta a nemzeti tartalmat, tehát a nyelv ügyében hosszú évekig lehetséges volt a nemzetileg jogos, elevenbe vágó harc anélkül, hogy ezzel szükségszerűen összefonódott volna a társadalmi gondolat. S a progresszív *társadalmi* tartalom nélküli nemzeti törekvés — mégha történelmi funkciója szerint haladó is — mindig táptalaja a nemzeti érzés eltorzulásának, a nacionalizmusnak. Amikor pedig országgyűlési győzelmet arat a magyar nyelv ügye, az irodalomban már új megújulás, s ezen belül nem nyelvi-szókészleti, hanem nyelvi-stiláris forradalom zajlik : Petőfi költészetében. Ennek politikai „pendent”-ja azonban már nem a magyar nyelv hivatalossá tétele, hanem a magyar nép „hivatalossá tétele” lesz. Minőségi ugrásról van itt szó : a magyar nyelv elismertetéséért küzdő erők nem kis részének végcélja volt az, ami a támadó fiatal Magyarországnak szinte „természetes” eszköze lett. S akik végcéljának tekintenek egy vívmányt, gyakran szembekerülnek azokkal, akik ugyanezt *csak* eszköznek, egy hosszabb út állomásának tekintik . . . De térjünk vissza Kazinczyhoz.

Martinovics mozgalmának elbukása után, Kazinczy és a magyar írók fogsága és szabaddulása után, a XIX. század első évtizede a haladó magyar kultúra reorganizációjának korszaka, a nagy harcok előkészítésének ideje. Szinte megható az az ügybuzgalom, amellyel a fogságból hazatérő Kazinczy nekilát a nagy munkának. Helyreállítja korábbi irodalmi kapcsolatait, újakat szervez ; lázasan kovácsolja elveit, s toborozza író-táborát a nyelvújítási harcok előestéjén. A kor sürgetését érzi a költő, ebből fakad ez a megszállott buzgalom. Nem tehet másként az az ember, aki már érzi, hogy „az idők bennünket inteni látszanak, hogy halálos álmokórságunkból riadjunk fel”.⁶

Bécs és a magyar nemesség ellenforradalmi szövetségének ideje ez, a napóleoni háborúk elveket és mozgalmakat próbártevő korszaka. Bécs és a magyar nemesség számára a Napóleon elleni harc egyet jelent a felvilágosodás elleni offenzívával. S ha a Napóleonnal szemben felkelt nemességet csak hírhedt futása okán tartja számon a hadtörténet — a felvilágosodás eszméinek hazai üldözésében éppen nem volt eredménytelen a Béccsel paktáló nemesi korlátoltság. De az évtizedes reakció súlya alatt nő, növekedik a magyar irodalom : Kazinczy levelezése egy erősödő szervezet vérkeringése.

A nyelvújítási harc megindulását 1811-től szokás számítani ; ekkor jelent meg Kazinczy epigrammagyűjteménye, a *Tövisek és virágok*. Az 1811-es devalváció, majd az 1811—12-es

^{5/b} A nyelvi mozgalmakról ld. Tolnai Vilmos : A nyelvújítás c. munkáját (Megj. 1929), valamint Deme László : A XIX. század első felének harcai a nemzeti nyelvért. (Nyelvünk a reformkorban c. tanulmánygyűjteményben. Szerkesztette Pais Dezső. Megj. 1955.)

⁶ Idézi Váczy János : Kazinczy és kora c. művében 625. l. (Kazinczynak Hertelendy G.-hoz 1804. jún. 25-én írt leveléből.)

országgyűlés már Bécs és a nemesség szövetségének felbomlását jelzi. Ferenc császár tizenhárom esztendőn keresztül nem hívja egybe az országgyűlést; az idegen katonaság és a titkosrendőrség nyelvén beszél az új, diktatórikus politika.

A dekonjunktúra kihúzza a birtokot a középnemesség jelentékeny része alól; az anyagi biztonságában megingott réteg megindul a hivatalok és a város felé, a Béccsel és feudálizmussal szemben táplált elégedetlenség útján. Ez az évtized érleli meg azt a sajátos magyar nemesi réteget, amely — polgárság híján — a polgári haladás vezetőereje lesz. De a középnemesség még nem találta meg a maga politikai módus vivendijét az új helyzetben, s ezt nem kis mértékben késleltetett az a tény is, hogy a középnemesség válsága Napóleon bukása, a Szentszövetség megalakulása, Bécs megerősödése idején ment végbe. Feszülő belső erők, szinte kilátástalanul kedvezőtlen külső körülmények — ez jellemző erre a korra.

Ebben a helyzetben indítja meg a nyelvújítási harcot Kazinczy, megérevezve a korban rejlő szükségletet: „a polgári öntudat fejlődésének legegyszerűbb eszközét, a nyelvet kellett előbb általában alkalmassá tenni arra, hogy ennek a fejlődésnek a szolgálatába álljon.”⁷ Azért állították Kazinczyék a kor szellemi életének középpontjába a nyelvi kérdést, mert a nyelv „egyik legfőbb kincse, egyik legfőbb díszje a nemzetnek, a nemzeti léleknek mind igen szép képe, mind hív fenntartója és élesztője.”

Kazinczy nem grammatikai oldalról indította el a nyelvújítási harcot. Amikor ő az irodalom szükségletét tartotta szem előtt, abból az elvi megfontolásból tette ezt, hogy a „nagy cél az, hogy nyelvünk alkalmas legyen arra, amire bírjuk, tudniillik a gondolat és érzés festésére — még pedig 1. az Élet, 2. a könyvek nyelvén, 3. mind prózában, mind 4. poézisban”.⁸ A nyelvújítási törekvéseknek ez az életszerű felfogása a korban adott nemzeti feladatok szintjére emelte a mozgalmat. Kazinczy célkitűzésében, kérdésfelvetésében a megújult gondolkodás, új eszmék és fogalmak korszerű kifejezése dominál, tehát az, ami a nyelvet a korrall összeköti s nem az, ami a nyelv struktúrájában közönyös a korviszonyok iránt.

Amit *Széphalom* című versében Petőfi oly lényegbe találóan ír Kazinczyról, tükrözi a XVIII. századvégi, XIX. századeleji magyar irodalom történelmi misszióját: „fél századig Tartá vállán, mint Atlasz az eget, A nemzetiségnek ügyét.” A nemzetiség „korszerű” ügyét: a nemzeti polgárosulás feladatát is.

III.

A szentszövetséggel megerősített, országgyűlések nélkül kormányzó Bécs és a nemesség szövetsége már az 1810-es évek elején meglazul, s az évtized derekán felbomlik. A vármegyék szinte szekértáborai a nemesi ellenállásnak, amely most még gyenge és távlat nélküli, de nagy dolgok csíráit rejti magában. Az újabb adó- és katonaállítási követelések csak magasabbra csapják a nemzeti érzés lángjait, a vármegyék politikai fórummá válnak. A politikai élet erősödik, öntudat-ébresztő szerepe lassanként megnő. Ha az országgyűlés-nélküli helyzetben hiányzik is az országot-átfogó politikai fórum, a vármegyék bizonyos fokig *átveszik* ennek szerepét, s ha kényszerűen is, de a Béccsel való *közvetlen* kapcsolat megélelnekíti a *helyi* politikai életet. Igaz, ennek a nemesi elégedetlenségnek a megnyilvánulásaiiban sok a „szörnyű magyarság”, Kisfaludy Károly „bundás indulatú” műveinek robbanó sikere csak Katona *Bánk bán*-jának visszhangtalanságával együtt jellemzi reálisan a korviszonyokat. S ez a kor nem puszkapor-nélküli „haza puffogatás”-ra termett, hanem a nemzeti felemelkedés előkészítésére. A külsőleges nemzetieskedő stílus — ha csökkenőben is — de 48-ig kíséri a nemesi mozgalmat, majd 49 és különösen 67 után jóerőben újratamad. De ennek

⁷ Révai József: Irodalmi tanulmányok, 11. 1.

⁸ Kazinczy Ferenc levelezése. XVII. kötet, 351. 1.

a kornak, a Ferenc császári diktatúra korának történelmi jellegzetessége az, hogy a közép-nemesség utolsó nagy nemzeti szerepére készül, a legtöbbre, amit tenni képes: a sajátos magyar polgári felemelkedés vezetésére.

Az 1821-ben és 1822-ben kiadott (katonaállítási és adóemelő) rendeletek heves ellenállást váltottak ki a megyékből. A megpezsdült politikai élet gazdag impulzust jelentett az irodalom számára. Vörösmartyra, aki 1822 novemberétől egy esztendeig Tolna megye alispánja mellett volt patvarista Görbön, mély hatást gyakorolt a megyei élet. Gyulai Pál fordulatot lát akkor a fiatal Vörösmarty költészetében, amit szerinte nagyban elősegítettek az 1823-as politikai mozgalmak.⁹ A költő „Fel magyar”-jában szinte először vesz lélegzetet riadóra a nemzet, s a kurucmotívumok Vörösmartynál („Rákóczi Bercsényinél . . .”, „Mikes búja”) és Kölcseynél („Fejedelmünk hajh . . .”, „Himnusz”) érzékletesen mutatják a tízes évek végétől meglevénedő politikai élet legjobb vonásait.

A megyei ellenállás országos jelenség, ha voltak is puhább pontjai ennek a frontnak: De az egyes megyék ellenállásának mennyiségi összege nem képviselhetett azonos erőt az egész országot átfogó, tehát országos politikai fórumot jelentő országgyűléssel. A megyei ellenállás nem volt mentes a helyi-érdekű szemlélettől, a politikai provincializmustól. A megyékre tagolt politikai életből nem nőhetett ki egy nemzeti méretű politikai koncepció. De a vármegyei forrongás elegendő volt ahhoz, hogy ösztönzést adjon az irodalomnak az *egységes nemzeti kép* kialakítására. A XIX. század első két évtizedében a magyar irodalmi élet központi gondolata az, hogy az irodalom, a magyar nyelv a „nemzeti lélek . . . hív fenntartója s élesztője”. Kazinczyék nemzeti, sőt európai méretekben éreztek és láttak; tevékenységüknek nem voltak provinciális korlátai. A századeleji magyar irodalomnak ez a nagy belső ereje szinte nemzeti méretűvé tágította az irodalomba lépő Vörösmarty gondolatait; a vármegyei politikai élet tapasztalatai egyetemes nemzeti gondná nőttek a Kazinczy csapásán induló Kölcsey és Vörösmarty költészetében. A Zalán futása úgy ébreszti a nemzeti öntudatot, hogy a reformkori hazafias eszménynek szinte bölcsőjébe teszi a nemzeti egység gondolatát. Az irodalom a maga nyelvén — nemzeti méretekben beszél. A „régí dicsőség” emlegetése, a „puhaságra serényebb gyermekek” ostromozása, a „Vár állott, most kőhalom” riasztó ellentétének kimondása — megannyi erőteljes vonás az irodalom nemzet-képén. A levegőben ott felhőzik Herder sötét és elsiertet jóslata a magyarság pusztulásáról, — s Kölcsey egy egész nemzet, sőt egy egész történelem nevében válaszol erre a *Nemzeti hagyományokban. A történelmi gondolat* nagy arányokban bontakozik ki a húszas évek irodalmában, korszerűen kellő súlyt adva a nemesség történelmi szerepének. Nemzeti elhivatottságát ébresztgeti ezzel is. Kölcsey — 1826-ban — keserű hangon korholja nemzetét, mert megfeledkezett a mohácsi tragédia háromezredik évfordulójáról. Fájdalom remeg hangjában, amikor arról beszél, hogy a *játékszín*, a *gyűlések*, az *egyházak* nem képesek egységbe kovácsolni a nemzetet. A nemzet *történelmi tudatát* éleszti a mohácsi emlékeztetővel; ebben látja azt a nemzeti örökséget, amely az egész nemzet sajátja, amelynek „*egyetemi joga van minden szívhez*”, „palotákban és kunyhókban” egyaránt. Jelezve a kibontakozás útját, már jelenszerűen lép be a húszas évek irodalmába a népdal, népi kultúra iránti érdeklődés: Kölcseytől Kisfaludy Károlyig és Vörösmartyig, Gaál György *Märchen der Magyaren-jétől* Mailáth János *Magyarische Sagen und Märchen-jéig*.

Ha a század első két évtizedében a nyelvújítási harcokban fejeződtek ki legélesebben a magyar haladás kérdései, ha a progresszív gondolkodásnak ezek a Kazinczy által vezetett polémiai voltak a fermentálói, akkor a húszas években már az irodalmi élet eseményei jelzik legbiztosabban az idő múlását, s irodalmi vitákban, irodalmi csoportosulásokban, irodalmi zsebkönyvekben és lapokban (*Auróra, Élet és Literatura* stb.) jegecesedik ki

⁹ Gyulai Pál: Vörösmarty életrajza. V. kiadás. 40. l. ✓

legtisztábban a magyar progresszió. S ez, önmagában véve is, a haladás jele ekkor. Hiszen az irodalom mindig közvetlenebbül, szélesebb körhöz szólva, a politikához közelebb állva fejezi ki egy korszak főkérdéseit, mint a nyelvi harc, amely ha az öntudatra ébresztés főeszköze, már ezzel a funkciójával is jelzi a társadalmi állapotok fejletlenségét, a nemzeti függetlenség korlátozott voltát. A felépítményben a *politikához* — amely legközvetlenebbül hivatott közvetíteni az alap problematikáját a felépítmény többi része felé — igen közel áll az irodalom. S amikor egy nemzet életében a nyelvi kérdésektől az irodalmi kérdések felé tolódik el a hangsúly, ez már biztató közeledés az egészséges állapothoz: amikor is a politika játssza a főszerepet a nemzeti—társadalmi öntudat ébresztésében.

A húszas években nőni kezd a politika hatósugara is; a *közvetlen* politikai cselekvés többet tesz már a nemzet talpraállításáért, mint az előző két évtized során. A megyék erősödő ellenállását, a politikai gondolkodás terjedését ekkor már újra támogatja az európai helyzet: az olaszországi forradalmak, a spanyol és a görög szabadságharc.¹⁰

Az 1825/27-es, majd az 1830-as országgyűlések megélelnek Magyarországon a politikai közgondolkodást. Sűrűsödnek a politikai cselekvés alkalmai, megnő a politikai irodalom jelentősége. Különösen Széchenyi *Hitel*-e vívja ki magának az országos érdeklődést. Mellette és ellene szinte az egész ország állást foglal; itt csatlakozó öröm jelzi az útját, ott könyvégető máglyák fénye. Berzsenyi lelkes hangú levélben köszönti Széchenyi Istvánt, jelezve azt a nagy hatást, amelyet műve tett: „*A Hitel nálunk egész kurucvilágot támaszta a lelki világban, s furcsa volt hallani a tarka debattokat! . . . Én örültem a zajnak, mert az még életet mutat. De örvendjen Méltóságod is, mert olly anyagra tette művészkezeit, melyből még minden bizonynal formálhat daedalusi járó szobrokat.*”¹¹ Az új korszak iránymutató szava a Széchenyié; ő az a nagy szellem a reformkor hajnalán, akihez vezért megillető tisztelettel vagy gyűlölettel fordul oda a nemzet. Még nem olvashatta a *Hitelt* Berzsenyi, amikor már — Széchenyi leveleinek és 1828-as művének eszmei bővületében — lelkes szavakkal fogalmazza meg a kor egyik legnagyobb és legmerészebb gondolatát: „Nem lehet többé ideálunk a régi Rákos; meliora sumus nati oracula . . .”¹²

Kisfaludy Károlyt, az Auróra szerkesztőjét, halála gátolja meg abban, hogy otthagynya az *irodalmi Aurórát* a *politikai Jelenkornak*, Széchenyi tervezett lapjának szerkesztője legyen.¹³ S Kazinczy, az irodalom koszorús veteránja, akit sírjáig kísértek a polemikák, egyik legszebb kései versében köszöntötte a nemzet porondjára lépő új erőt, Széchenyi Istvánt. Az irodalmi harcok vezérének büszke öntudata magasodik fel a költeményben. Kazinczy úgy üdvözli a *Hitel* Széchenyijét, mint küzdelmeinek rokonát; s még egyszer hitet tesz előtte a nyelvújítás igazáról:

„Én láttam a zavart s láttam, hogy az
Rendén vagyon; úgy volt az mindenütt
Mig a nyelv hívei, írók s olvasók,
Egymást korholván, összeszerkezének;
S a versenygöket nem békére vontam
Hanem hevesbb és még makacsbb vitára.
Ki nyugtot óhajt, harcra kél. Kívívánk
A szép tusát s most béke boldogit.”

¹⁰ „Az ellenzék kitartó bátorságát . . . tetemesen növeli az is, hogy a szabadság szelleme mindenfelől hatalmasan nyilatkozott Európa lenyűgözött népeiben” — írja Horváth Mihály. I. m. f. 1/87. l.

¹¹ Berzsenyi levele Széchenyi Istvánhoz. 1830. Berzsenyi Minden munkája 436. l.

¹² Berzsenyi levele Széchenyi Istvánhoz. 1830. febr. 25. i. m. 434. l. Vö. Beöthy Zsolt: *(Széchenyi és a magyar költészet)* (1893).

¹³ L. Farkas Gyula: *A magyar romantika.* 313. l.

Megrendítő ez a hitvalló epilógus. Az egykori harcok mostoha körülményei s az új kor kedvezőbb feltételei emlékezésre és összehasonlításra készítetik Kazinczyt, s lehet-e csodálni, ha az ősz harcos hangjából a rezignáltság is kihallik :

...nyugalomban könnyű menni néked :
Nagysága s fénye védik a dicsőt.
Mi védhet engemet, homály fiát,
Ha védelmemre nem kelek magamnak?
És ültetnének téged is számárra,
És tilthatnának el csak téged is,
Mint engemet készültek : oh bizonynal
Mondom neked, elnagyyna nyúgodalmad.
Sűrű köd és borongó fellegek
Fogák ei tájainkat, a miáő
Egvenként kezdénk itt-ott a meiest ;

A „sűrű köd” és a „borongó fellegek” oszladoznak már. Az élenkülő politikai élet nagy eszmékkel gazdagítja az irodalmat.

Két nagy gondolatot sugárzott bele Széchenyi Hitel-e az irodalomba. Az egyik : a múlttól a mára irányította a figyelmet, a feudalizmusból a kapitalizmus felé nyitott ablakot. Korigényt sürítő szavai — „sokan azt gondolják : Magyarország — volt ; — én azt szeretném hinni : lesz !” — meggyorsították azt a folyamatot, amely a régi dicsőség helyett a *Béltelki kúria* létkérdései felé fordítja a nemzet figyelmét. „És mond : Honfi ! mit ér epedő kebel e romok ormán ? — Régi kor árnya felé visszamerengeni mit ér ? — Messze jövővel komolyan vess össze jelenkort : — Hass, alkoss, gyarapíts : s a haza fényre derül !” — hangzik fel Kölcsey szava 1831-ben, s ez a szellem telíti politikai beszédeit és naplóját, elbeszéléseit és *Parainezsét*. A másik ébresztő gondolat : a provincializmus, a hazapuffogató magyarság bírálata, az Európától elzárkózó malomalji szemlélet éles kritikája. S már jön is az egyetértő okfejtés Kazinczytól, a megkopott mestertől, ki saját igazát látja kiderengeni Széchenyi szavaiból : „Muftit és janicsárt illeti az a gondolkodás, hogy nekünk nem hasonlítani kell másokhoz, hanem másoktól különbözni, és azért a jótól idegenkedni. Ami jó, ami hasznos, az magyar is egyszersmind, s az olyat jobb másoktól átvenni s magyarrá csinálni, mint másoktól irigyelni.” Vörösmarty gondolatkörét is szélesítette a Hitel. Nemcsak a hősi múlttól fordítja tekintetét a jelen felé, hanem ekkortól hagy mélyebb nyomokat frásaiban a nagyvilágot is kutató érdeklődés, ekkortól emelkedik lírája a „haza s emberiség” költői fennsíkjaira. Széchenyi két gondolata hatalmas emelője lett a magyar irodalomnak : tágította szemhatárát, növelte gondolati súlyát, kikényszerítette a nemzeti érzés magasabb színvonalát, s egész literatúránkat közelítette a realizmus felé.

Ennek a folyamatnak természetesen megvoltak a maga sajátos vonásai. Az 1825/27-es országgyűlés kudarcai kiábrándítóan hatottak Vörösmartyra. Ez a kiábrándulás nem a politikai *cselakvés* lehetőségének szólott, hanem a *nemesi politika* szűklátókörűségének. A *Mikes búja* csak ebben a megvilágításban tárja fel legmélyebb értelmét ; a halott fejedelmet sirató Mikes bánatába a húszas évek Vörösmartyjának fájdalma is belezúg. Kettős fájdalom ez. Rákóczi siratásáé, meg azé a nagyobb bánaté, hogy „egyedül vagyok én” a fejedelem emlékének őrzője, „kiért országnak kellene sirni”.

Kölcsey hallgatása, Vörösmarty keserűsége (*A magyar költő*) az első reformországyűlés után : a nemesi politikával való elégedetlenség tünetei. Ezek az évek fordítják egy sor magyar író figyelmét a népdal, népmese felé ; — ösztönös útkeresés már ez, a polgárosulc nemesi érdeklődés kiterjesztése a nép felé, egyelőre az irodalom területén. Kölcsey tanulmánya a *Nemzeti hagyományokról* előfutára a politikus Kölcsey törekvéseinek ; Kisfaludy Károly népdal-tónusú műdalai, Vörösmarty népi ihletésű versei, drámája, népi témájú elbeszélései, irodalmi hírnökei az új korszak egyik központi társadalmi követelményének : a népi felelélésének. Az irodalom hangja még nem letről dűbörgő plebejus fenyegetés, —

sokkal inkább az idillizáló szemlélődés, érdeklődő fölény, vagy legjobb esetben a nemesi lelkiismeretfurdalás kifejezése. De ez sem kevés, ez is 1848 felé mutat.

Az 1830-as években tovább erősödik a politika köztudatalakító hatása, amiben nem kis szerepe van a párisi forradalomnak. A felvidéki kolerajárvány politikai továbbgyűrűzése, az 1832—36-os országgyűlés mozgalmas vitái, az országgyűlési fiatalság élénk működése, majd a politikai perek (Lovassy, Wesselényi, Kossuth) s az 1839—40-es országgyűlés szinte állandó izzásban tartják a közvélemény politikai érdeklődését.

A politikai gondolat erejének és hatósugarának növekedése az irodalom területén is érezhető. Kölcsey és Vörösmarty lírája a harmincas években egy eddignél gazdagabb hazafogalmat formál. Kölcsey fékezhetetlen gyűlölete az ország belső ellenségei iránt, *Parainézisé*-nek szinte tudományos egzaktussággal megfogalmazott patriotizmusa, s Vörösmarty tettekbe buzdító, alkotásra-haladásra serkentő versei a polgári átalakulás irányába nevelik a közgondolkodást. Egyre erősödik maga a politikai költészet is. Az eleven politikai feszültségeket most már nem az évszázados történelem anyagában fejezi ki legjelentősebben az irodalom, hanem közvetlenül szikrázik fel belőle a kor követelése. Nem vész ki az irodalomból a történeti tárgy, nem hal el a patriotizmus történeti pátosza, az egész reformmozgalom történeti ihletettsége. De lassan-lassan elhalványul s a modern fogalmak tisztelete egyre erősebb: a kor szótárában mind nagyobb teret kapnak az olyan szavak, mint munka, ipar, vashámor, vasút, gyár, hitel, kereskedés... s ez a szó is, hogy „tett”, Széchenyi erős hangsúlyával. (Ld. *Világ*.)

Fáy András a *Beltéky-ház*-ban a *nemzedéki* ellentét rajzában vázolja fel a nagy korfordulatot, amely sajátos magyar formák között állítja szembe a feudalizmussal a polgárosulást. Az újnak és a réginek ellentétéről és harmóniájáról, a történelmet tisztelő nemzeti gondolatnak és a „buta vak homályt” oszlató új szellemnek az összetartásáról ír verset Czuczor Gergely. (*Korunk olcsártóihoz*). Egész sor költeményéből árad a kor új szelleme, csap meg bennünket a harmincas évek modernsége, — s a nyiladozó demokratikus érzésnek korai, liberális érzelmességétől nem mentes változata. (*Felfordult világ, Nyilatkozás, Ki az? Gr. Széchenyi Istvánhoz, Leánycsiny* stb). Az új kor bélyegzi Garay János verseit is. Ő Kölcsey nyomán kéri — s nem követeli, mert az erősebb szó idegen egyéniségétől — a nép történelmi jogait, megzavarva ezzel is a hagyományos nemesi—történelmi szemlélet nyugalmát:

Beszédeidbe szódd be a répet is,
Mely nyolc siralmas századon át együtt
Vérzett ez ügyben a nemessel,
De vele nem felezt maiglan...¹⁴

Ihletett költői szavakkal formázza az *újat*, stílusosan sapphoi strófákba öntve az új gondolatot, hagyományos forma és új tartalom találkoztatásával is érzékeltetve a kor átmeneti jellegét:

Lágy, szelíd, édes legyen a magyar dal,
Ha szerelmet zeng, legyen ömledékeny
Mint patakcsörgés, epedékeny-édes,
Mint csalogányé.

De ha honjához mer emelni szókat
Férfi lélekkel, ne nyögelve zengjen,
Elsírók multját e hazának immár
Ah sok ezerszer!

A cselekvésnek kora tünt nekünk fel!
Tenni a jelszó, szeretett barátim!
A tavasz megjő mezeinkre s minket
Alva találjon?¹⁵

¹⁴ Felhívás. 1836.

¹⁵ Előre. 1838.

Egyre erősödik az irodalom eszmei felelősségének, embert-formáló és nemzetet-szolgáló feladatának a tudata. Jósika az *Abaji Toldalékában* mint központi gondolatot fejtegeti a regény erkölcsi hatásának mibenlétét, s nem a véletlen műve, hogy a morális erő és a realizmus részleges követelménye egységben jelentkeznek nála. Jósika a „valóságos-világból” kinövő erkölcsi hatást biztosabbnak és becsebbnek tartja, mint az elképzelt „nem volt, nem is lesz” — világ csinált erkölcsi tanulságait, amelyek nélkülözik a hitelesség bélyegét. A jelen felé forduló líra mellett Vörösmarty dramaturgiai elvei is mutatják az új kor hatását, esztétikai nézetei között egyre határozottabban jelentkezik egy életre tekintő, realiztikus törekvés. „Korunk világosabb eszmék kora — írja a *Dramaturgiai Lapok* első részében — s a költő jól teend, ha mindent az ember belsejéből, az egyes karakterek erejéből fejt ki s ha a fönnemlített külső hatalmat, a körülmények nyomását veszi fatum gyanánt. . . Ily összeütközésekből kevesebb fenségest és bámulatost, de több valódi erőt, emberileg érdekest fejthet ki a költő, s ez által a költészet religiója nem megszűnni, csak változni fog, a megfoghatatlan és láthatatlan istenség helyébe egy látható, de szinte megfoghatatlan (a világ, emberiség) lépvén.”¹⁶ Vörösmarty elítélte az olyan költészetet, amelyben „hibázik. . . a föld, kor, nemzetiség zamatja. . .”, s tudta jól, hogy „az élet földétől távozást mindig igen drágán fizetjük meg, s hogy ahhoz, ha egyszer-másszor kirepülni mertünk is, mindinkább vissza kell törekednünk, s még magasb eszméinket is az élet szokott és ismeretes képeibe öltöztetnünk”. A harmincas években nálunk előtérbe kerül a drámai irodalom. A viták zöme ekörül zajlik, s azok az elvek, amelyekben megfogalmazódik a kor igénye az irodalom iránt, elsősorban a drámával kapcsolatosak. Amellett, hogy a polgáris, városias kultúrában a színpadnak igen nagy szerepe van, a drámai irodalom hazai jelentőségét más, sajátos magyar körülmények is indokolják. A magyar nyelvű színjátszásért vívott harcnak nálunk már az 1810-es, 20-as években is szép politikai hagyományai voltak,¹⁷ s ha ehhez még hozzátesszük, hogy Pesten jóideje volt már állandó német színház, míg a magyar (pesti) Nemzeti Színház csak 1837-ben nyitotta meg kapuit — akkor világosan látjuk a színházügy politikai súlyát. Bajza tiszta szavakkal véste a nemzet tudatába, hogy nekünk a színházhoz „magasabb célokat kell hozzákötelnünk, nyelvet, nemzetiséget”.¹⁸ Ő mutatott rá a színjátszás megkülönböztetett jelentőségére a magyar viszonyok között: „Nekünk magyaroknak, kik a színházzal nemzeti célokat remélünk és fogunk is egybe köttetni, sokkal fontosabb az, mint a német, francia vagy angol nemzetnek; nekünk az, ha akarjuk, lételünk egyik alapkövévé válhatik.”¹⁹

A magyar színjátszásért vívott harcban a nemzeti törekvésekkel összefonódik a társadalmi progresszió gondolata, a polgárosulás igénye. Garay János felemeli szavát „azon egyedül csak az óaristocratia multságára kiszámolt — egyetemes érdeket sohase gerjeszthető — conversatioi darabok” ellen, amelyeknek sémája, hogy „a fiatal kapitány az öreg gyámot megcsalja s egy gyámleánylibácskát elcsábít”. Ezzel a hazug színjátszással szemben olyan drámák előadását sürgeti, melyek a közönséggel „idea és életrokonságban” vannak, amelyek összeforranak a „társalkodási és politikai étellel”.²⁰ Garay Shakespeare és a francia dráma példáját állítja szembe a valótlan, németes színjátszással.

A politikai gondolatnak az irodalomra gyakorolt hatását mutatják — ha közvetve is — az irodalom, az irodalmi vélemények forgalmazásának megváltozott eszközei. A század elején Kazinczy *levelezése* jelenti a magyar irodalmi élet vérkeringését. A húszas években a polgárosultabb nyugat „Taschenbuch”-jait mintázó *zsebkönyvek* reprezentálják az irodalmat. A harmincas években már megjelennek a korszerűbb divatlapok előfutárai, a *Rajzolatok* (1835) és a *Regélő a Honművésszel* (1833), hogy aztán majd átadják helyüket a *Regélő Pesti Divatlap-*

¹⁶ Dramaturgiai Lapok 1837; Ö. M. VII. k. 50. l.

¹⁷ Ld. Waldapfel József: Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből. Megj. 1935.

¹⁸ Bajza József Összegyűjtött Munkái V. kötet 183.

¹⁹ Bajza József Ö. M. V. kötet 70. l.

²⁰ Garay János Ö. M. V. kötet 396—399. l.

nak, *Életrajzoknak*, — s a szerkesztői asztalokat olyan jellegzetesen „polgári” szerkesztőknek, mint Vahot Imre és különösen Frankenburg Adolf. A *Regélő Pesti Divatlap* nevében őrzi az átmenet színezetét. „Regélő” — ez a szó még Kisfaludy Sándor várregéinek, a múltba révedő irodalmi érdeklődésnek emlékét őrzi, de ott van már mellette „Pest” és az, hogy „Divatlap” : a polgárosuló Magyarország képei és jelképei.

A polgárosulással együtt érlelődő politikai érdeklődés korszerű jele az útleírások számának rohamos növekedése. Bölöni Farkas Sándor és Pulszky Ferenc, Eötvös és Gorove, Tóth Lőrincz és Erdélyi János — hogy csak néhány utazó magyar nevét említsük itt meg — úgy járnak a haladottabb Nyugat országait, mintha előrsi szolgálatra küldötte volna őket a nemzet a feudalizmusból a kapitalizmusba. Az a hatalmas tapasztalati anyag, amellyel ők hazatérnek, nemcsak az irodalomnak (Eötvös I) de az egész magyar politikai életnek gondolati élesztőjévé lesz. S ez a jelenség a 30-as években válik szimptomatikussá. „Különös, hogy a mostani időben oly számos az utazási leírások, s kritikák, úgy látszik, hogy az egész irodalmi utnak indult — írja Pulszky — hogy ítéljen arról, mit látott s nem látott. Ez is egy karakterizáló jelene időknek, mely a múltban nem létezett, a megelégtelenség elhajtja most az embert a honi tűzhelyről, átfutják a világot. . .” (Úti vázlatok 1836-ból. *Árvízkönyv.*)

Közvetlen és közvetett jelenségek garmadája mutatja az irodalom területén is, hogy a harmincas években megnőtt a politika eszméletető hatása, hogy a politika már méltó erővel ébreszti a nemzeti öntudatot. Kialakulóban van egy egészséges ritmusú közélet, amelyben a politikai cselekvés fontos szerepet játszik. Kőlcsey egyik Szemere Pálhoz írott levelében — 1834 szeptemberében — a következő jellemző szavakkal ajánlja Szemere Bertalant barátja jóindulatába : „Ő a nyelv grammatikáját tanulta, s tiszta kellemes prózát ír, s van benne elég talentum, hogy litteratoraink közt egyszer díszben tűnjön fel ; de az én kinézéseim nem annyira azok, hogy ő litterator legyen, mint azok, hogy hivatalbeli. Ez a gyermek, ha minden meg nem csal, a polgári pályán nem utolsó jelenet lesz ; s országunk mostani helyzetében én inkább óhajtom, hogy a megyéken s országgyűléseken előtétellen, szabadelvű, merész lelkű, s nem ingó férjjiak támadjanak, mint jó drámaírók. E népnek gyorsan jövd segédre van szüksége, hogy saját érdekei felől felvilágosíttassék.”²¹ (Kiemelés tőlem. P. P.) Kőlcsey szavaiból a friss, energikus politikai élet akarása sugárzik, a nemzeti felvilágosítás objektíve leghatékonyabb eszközének, a haladó politikának az igenlése.

A harmincas éveknek e rövid áttekintése nemcsak azt bizonyítja, hogy megnőtt a politika szerepe, hanem azt is, hogy a politika hatásának erősödése nem az irodalom rovására történt. Sőt : ez az évtized gazdagította, hitelesítette a magyar irodalmat, — témában, műfajban, művészi indításban egyaránt. Általánosabb következtetést is levonhatunk ennek az évtizednek a tanulságaiból. Ha a politikai tevékenység a nemzeti történelem egy szakaszában gyöngye, elmaradt, fejletlen, akkor — *egyres funkcióit* — átveheti a felépítményben az irodalom, filozófia stb. De ahol a politika — „a gazdaság sűrített kifejezése” (Lenin) — erős, étellel teljes, felívelő, ott szinte közvetíti az alap főtenenciáit az egész felépítményhez ; tehát nem nyomja el, hanem felemeli az irodalmat.

IV.

Az 1840-es évek magyar viszonyait elemezve emeli ki Horváth Mihály, hogy „. . . bizvást elmondhatjuk, miképen a történelem alig mutathat fel példát, hogy valamely nemzet, pár évtized alatt, mind bel- mind külterjileg oly haladást tett volna irodalmában, mint a magyar. A rendkívül élénk politikai élet a szellemi tevékenység minden ágában nagy elevenséget hozott elő.”²²

²¹ Kőlcsey Ferenc : Minden Munkái. 1887. IX. kötet 432. l.

²² I. m. II. k. 209. l.

A „rendkívül élénk politikai élet” egyik főtényezője volt a negyvenes évek elején a *Pesti Hírlap*. A börtönből szabaduló Kossuthot majdhogynem készen várta a szerkesztői asztal. Metternich felhagy eddigi irányzatával. A magyarországi viszonyok nyomása engedményekre kényszerítette a nagyobb viharoktól tartó Bécsset, s Landerer, aki loyaltáságról biztosította a kormányt, megkapta a lapengedélyt. A *Pesti Hírlap* tüneményes gyorsasággal tett szert a magyar sajtó történetében addig példátlan népszerűsége. A Kossuth szerkesztette *Pesti Hírlap* példányszáma ötezer fölé nőtt. Jellemző a lap elterjedtségére, hogy 1842-ben a posta 3670 példány *Pesti Hírlapot* szállított, míg a *Világból* 1244, a *Nemzeti Ujságból* csak 450 példányt.²³ A nemzeti öntudat ébresztésében és nevelésében elsőrendű szerepet játszott ez a politikai napilap, amelynek egyes cikkeitől — mindenekelőtt Kossuth vezércikkeitől — visszhangosak lettek az ország politikai fórumai, sőt az eszmélő és szervezkedő magyar közélet egésze.

S az irodalom? Toldy szavain némi keserűség és művészféltés felhőzik, amikor arról beszél, hogy a „kor részvételét egy más irány, a politikai, oly hatalmasan elfogja”.²⁴ Ezek a szavak szinte megisméltödnék, sőt határozott élt kapnak a Kisfaludy Társaság 1841. november 10-i felhívásában, amely a Társaság kibővítését célozza. „Korunk érdeklődése elsősorban a politikára irányulva, szépirodalmunk érdekvesztével az esztétikai studiumok mindinkább elhanyagoltatni, a költészet kevesebb gondnal és eszmélettel műveltetni tapasztaltatnak.”²⁵ Kétségtelen, hogy az irodalomnak és a művészetnek ez a *féltése* a politika megnövekedett szerepétől — benne él a kor szellemi közfelfogásában. Különösen a Kisfaludy Társaság köreiből tartja magát erősen ez az aggodalom. Még a Társaság soraiba lépő Vajda Pétert is azzal a gondolattal fogadja Székács József,²⁶ hogy a politikai érdeklődés elhidegíti a művésztől.

A látszat valóban az, hogy az országosan tapasztalható politikai élénkség nem emeli, hanem gátolja az irodalom ügyét. A *Pesti Hírlap* vonja magára a figyelmet, és — úgy látszik — a nemzet még nincs hozzászokva a több oldalú szellemi lekötöttséghez. „Nálunk pár év óta a journalistika mindent háttérbe tolt, kivált a politikai journalistika, — írja Bajza 1843-ban — jól van-e ez vagy nincs, most nem fejtegetem, de hogy így van, tény. Minden figyelmek a journalistikára vannak függesztve.”²⁷ Kossuth újságja szinte magához hódítja az irodalmi lapok olvasóközönségét is, — az Athenaeum 1843 végén bejelenti megszűnését. A tiszta látásuk előtt, akiknek tekintetét nem borította el a politikai elfogultság, világos volt, hogy a *Pesti Hírlap* nagy népszerűsége, a politikai élet rohamos meglevenedése *egészséges jelenség*, hogy az irodalomnak hasznára lesz ez a nagysodrú áramlás, — még akkor is, ha rövid ideig az irodalmi érdeklődés rovására hódít híveket. A liberális Bajza tisztán látta, hogy a liberális progresszió *politikája* nem törheti le a magyar irodalom hajtásait, nem válhat az irodalmi fejlődés akadályozójává. Sőt! A *Végszó az Athenaeumhoz* egyik jegyzetében így ír: „Az Athenaeumnak *előfizetők tekintetében csak a politika ártott, egyéb semmi nem. . . Garay Regélője s a Honderű megjelenése nem voltak igen észrevehetőek az Athenaeum előfizetői számára nézve: de nagy mértékben a Pesti Hírlap, s általában a politikai ébredés, mely ébredésnek egyébiránt mind a mellett senki sem örvendett őszintebben, mint mi! Ez ébredés megteremdi gyümölcseit idővel még az oly tartalmú lapokra nézve is, mint az Athenaeum. Egyes károk nem jöhetnek tekintetbe ott, hol az egész nyer.”*

Bajza remekül lépett oda az irodalmi élet dobogójára a kritikai lapok vezérszavával. S nagy emberként, mert előre tekintve, lép le onnan az *Athenaeum* végszavával.

²³ Ld. Dezsényi Béla—Nemes György: A magyar sajtó 250 éve. I. Bp. 1954. 59. l.

²⁴ Beszéd a Kisfaludy-Társaság hatáskörének kitérítése iránt. Tartatott augusztus 15. 1841. T. F. összegyűjtött munkái VI. k. 285. l.

²⁵ Idézi Kéký Lajos: A Kisfaludy Társaság története (1836—1936) 52. l.

²⁶ „Saját tapasztalásodból tudod, hogy ezen korban a komolyabb, az anyaggal foglalkozó tudományok, de kivált a politika az, melly magával ragadá kortársainkat, úgy annyira, hogy ezek az iránt mi az érzelmeket műveli, nemesíti s az embert emberré teszi . . . nagy mértékben elhidegültek. Ezen társaság azt hívé, hogy legszentebb kötelessége a kor irányát ismét a művészet felé fordítani . . .” Kisfaludy Társ. Évlapja IV. k. 25. l.

²⁷ Lapszemle. *Athenaeum*, 1843. Ld. Bajza: Ö. M. IV. k. 469. l.

Toldy és Bajza azonos jelenségre tapintanak rá, de hangjuk súlyvetésén már több, mint árnyalatnyi eltérés érzik. Bajza bizalma a Kossuth hírlapja nyomán támadt politikai megélnkülés iránt mintegy előrezgése annak a politikai határozottságnak, amellyel néhány esztendő múlva az *Ellenőr*, majd a *Kossuth Hírlap*-ja szerkesztését vállalta és folytatta, s a *Futár*-ét csak megkezdeni tudta. Toldy *bizalmatlansága* és irodalomféléte a megélnkülő politikai élet közepette szinte előrevetett árnyéka az ő otthontalanságának a negyvenes évek irodalmi életében; egyik első rezzenése annak a kritikai magatartásnak, melyre egyre inkább jellemzővé válik bizonyos korszerűtlenség, arányvesztés, izlésbeli megcsontosodás.

De Toldy keserű szavai liberalizmuson *belüli* hangok. Nem is szólva Bajzáról. A reakció hangvétele, érvelése, támadó szenvedélye egészen más, mint ahogy másfélék azok az indulatok is, amelyekből táplálkozik. Az arisztokrata—konzervatív *Honderű* is hangztatja az irodalom féltését, de emögött a Kossuth irányzatával élesen szembeforduló *politikai* reakció áll, a Bécsset, és a feudalizmust védő magyar arisztokrácia. Az irodalom védelmének ürügyén a haladó politika ellen folyik a támadás a *Honderű*-ben. „Egyik hatalmas ellene korunkban a szép-irodalomnak — tudományos dolgozatokul már éppen nem is szólunk — a politika. A korszak ezen százkarú óriása mindent összefojt, mi nem az ő rengeteg ölébe tartozik.”²⁸ Világosan bontakozik ki a konzervativizmus ideológiája a jobbra méltó Tóth Lőrinc egyik írásából is. Itt már a néven nevezett *polgári haladástól* félti az irodalom, a költészet létét, mondván, hogy „korunkban sokkal nagyobb a rabuláskodó perpatvar, a gőzgépek zúgása s locomotívok zörgése, mintsem a lant zengésére némileg elnyomó hatást ne gyakorolna”.²⁹

Petőfi fellépte után, *A helység kalapácsa*, a *Versek* első kötete és a *János vitéz* megjelenése után ezeknek a támadásoknak élesebb és szenvedélyesebb lesz a hangja, konkrétabb a célzata; a poláris ellentétek indulatai csapnak feltámadásból és védelemből. Petrichevich Horváth Lázár 1845-ben éles kirohanást rendez a *Honderű* hasábjain a sajtó, az irodalom eldurvuló hangneme ellen. A támadás szemelláthatóan céloz a Kossuth-i újságírára, de mindenekelőtt Petőfi köre ellen irányul. Ez a támadás még nem tesz különbséget a librális progresszió és demokratikus irányzat között, mint ahogy az eszmék tekintetében ez a szétválás még nem is ment végbe úgy, amint azt 1846 után irodalom és politikai élet jelzik. Petrichevich Horváth a „nivellatív szellemet” kifogásolja, s a fiatalok ellen forgatja tollát, akiknek hatására „az eszmék anarchiája, szóval a demokracia kapott vérszemét”³⁰ az irodalomban. Az irodalom „eldurvulásért” a „túlzó” politikát teszi felelőssé Petrichevich Horváth, mondván, hogy „mennél túlzóbbak politikai elveikben az írók, annál nyersebb durvaság bélyegzi iratukat”.

A politika és irodalom kapcsolatának problémájára akkor, a 40-es évek elején, a politika oldaláról érkezett határozott válasz. A Pesti Hírlap hasábjain Kossuth is kifejtette nézeteit. Teljes tudatában volt annak az arányeltolódásnak, ami a lap működése következtében irodalom és politika köztudatosító hatása között végbement. Öntudattal és elvszerűen vallja Kossuth a Pesti Hírlap, a politika primátusát. De a politika és irodalom kapcsolatának értelmezésében Kossuthot nem szűkkeblű politikusi praktícizmus jellemzi, hanem a haladószellemű politikus felelősségtudata — a szépirodalomért is. Vörösmarty újabb munkáinak kiadásából néhány év alatt alig kelt el kétszáz példány. Kossuth tollat ragad, s keserű hangú, felrázó

²⁸ Honderű, 1843/III. Magyar irodalom.

²⁹ Tóth Lőrinc: *Dalünnepe*. Honderű, 1843/XIII. sz. Ugyanebben a cikkben olvassuk a következőket: „Korunkban mindent elnyelnek politika zajgásai és anyagi érdekek mozgalmái; amannak lármás és ingerült, de oly sok esetben sikertelen vitatkozásai, emennek gyárzörgései közt alig-alig marad kellő figyelem más nem kevésbé fontos nemzeti érdekekre.” Egyébként az ipari fejlődés és a művészet ellentétét gyakran hangsúlyozta a reakció tábora a 40-es években, így pl. Zerfy Gusztáv Petőfit támadó cikksorozataiban így írt: „A szép-irodalom csupán csak a szabadság napfényén tenyészhet, a számitó ipar jegén megkövesül... Iparból fejlődjék ki szépirodalmunk? az teljesen lehetetlen...” (Honderű. 1846. Őszhó 13.)

³⁰ *Egy pár Komoly szó a maga idején, illetőleg a magyar szépirodalomról*. Honderű, 1845. Nyárhó 22.

erejű vezércikket ír lapjába, „Adalék a nemzeti önismerethez” címmel. (1842. június 2.) Ennek zárógondolata is világosan tükrözi, hogy Kossuth nem az irodalom ellenében hangoztatta a politika primátusát: „Gondolkozzunk! Azt hagynunk nem lehet, hogy az időszakai sajtón s politikán kívül a nemzeti literatura minden egyéb ágainak munkásai ismételni legyenek kénytelenek az ismeretes francia mondást: »Soyons plutôt maçon,» inkább kőművessé legyünk.«” A *Pesti Hírlapon* belül, a szűkkeblű, egyoldalú, az irodalom iránt kevés megértést tanúsító nézetekkel szemben akkor Kossuth képviselt széleslátókörű, irodalmat-értő, nemzetileg előrettekintő álláspontot. Foglalkoznunk kell még egy 1843-ban lezajlott vitával, mivel Kossuth itt kifejtett felfogása elvi érdekű, s nem kis hatást gyakorolt a negyvenes évek irodalmi felfogására.

A *Pesti Hírlap* 1843. évfolyamának január 1., 2., 8. számában érdekes cikk jelent meg „A magyar irodalom és művészet 1842-ben” címmel.³¹ A cikk szerzője örömmel konstatálja a politikai hatás rohamos növekedését a nemzet életében, sőt a sajtó iránt korábban tapasztalt kisebb érdeklődést azzal magyarázza, hogy „a szerkesztők s lapvezérek közt alig volt valaki, aki practico-politikus életet élt; mivel többnyire csak literátorok voltak, publicisták nem...” A továbbiakban a cikkíró élesen és egyoldalúan állást foglal a francia drámairodalom ellen, majd a „főlebreedt hazafiúi lelkesedés” legnagyobb eredményéről, az irodalom *nemzetiségéről* beszél. Ennek kapcsán bírálja a magyar irodalomban korábban divatos graecizálást és latinizálást, majd pedig támadja kora íróinak, „különösen regény- és novellaíróinak”-nak azt a szokását, „miszerint sokszor idegen, külföldi tárgyakkal piperezik föl, még belföldi elemű műveiket is”. Azzal érvel, hogy a közönség „valódi benső rokonszenvvel inkább csak a magyar életből merített költeményeket fogadhatja”. A támadás éle egyrészt az erős külföldi hatásról tanúskodó irodalom ellen irányulhatott, másrészt — s itt látni a lényegét ennek a kérdésfelvetésnek — a *Karthauzi*, vagy legalábbis a nem-hazai tárgyú regényirodalom ellen, amelynek kétségtelenül Eötvös első regénye volt a csúcsa. Az irodalom és politika, nemzetiség és irodalom vis-nyát bizonyos egyoldalúsággal tárgyaló cikkhez a szerkesztő, Kossuth Lajos írt jegyzetet.³² Ez a cikkszerző jegyzet elvi hozzászólás néhány aktuális irodalmi problémához. Az irodalmi kifejezés demokratizmusát, széles körhöz szóló „szent egyszerűség”-ét követeli Kossuth, s példaként hozza fel Moore Tamást. Kossuth korántsem helyezkedik olyan egyoldalú álláspontra a külföldi tárgy kérdésében, mint a cikkíró, sőt! Azt hangsúlyozza, hogy nem szabad „prózaí hévvel lelke röpténcz szárnyát metszeni”, ha idegenből veszi tárgyát az író, hiszen a magát magyarnak érző alkotó tekintete az, „idegen régiók mozgásában is a hon felé forduland”. Kossuth az írói szabadság elvét vallja. *Szabadság*-ét s nem az eszmeietlen szabaddosságét. Az író feladatát a nemzet nevelésében és emelésében látó, az írói munka sajátosságára tekintő szilárd állásfoglalás jellemzi Kossuth nézeteit. Felemeli szavát a „mondvacsínált” ihlet ellen, s arra buzdítja a magyar író, hogy „menj, énekelj azt, a mi lelkesített, mert a melly lelkesedés nem magából jött, a melyet mondva csinálni, melynek tárgyat parancsolni lehet, az felpaskolt érzeményhab, nem lelkesedés...” Kossuth ezután a Kölcsey *Parainéziséből* már ismert gondolatot alkalmazza az irodalomra, mondván, hogy az ember ereje szűkebb, „mintsem hogy egy egész világot keblére szoríthasson”. Az *édes haza* az a kör, melyet „mondhatatlanul szeretni” tud az ember, s „a költészet is ott álland legmagasabb fokon, hol a költők akaratlanul, önkénytelenül, keresetlenül az édes hon köréből merítik a szent ihletést”. Kossuth

³¹ A cikk alatt -jegy áll.

³² Nem érdektelen ezzel kapcsolatban emlékeztetbe idézni Kossuth és a kiadó Landerer között létrejött szerződés egyik pontját. „Csak azt az egyet kötötte ki a kiadó, hogy a belső érdemöknél fogva közlésre méltó s illetelmes hangon írt oly cikkeket is tartozzék a szerkesztő fölvenni, a melyek véleményével nem egyeznek is meg, hogy a más véleményt kizáró egyoldalúság vádjá a hírlap életének akadályául ne szolgáljon. De a szerkesztőnek szabadság adatott ily cikkeket jegyzetekkel kísérsni, vagy esetleg külön cáfoló cikkel kiadni”. (Ferenczy József: A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig.)

azért hangsúlyozza az *akaratlanul, önkénytelenül, keresetlenül* érvényesülő ihletet, hogy félreérthetetlenül tegye az író szabadságát, s óvjon attól, hogy — az ő szavaival — „a költészetet a politica sablonjává tegyük”. De *ezzel együtt* hangsúlyozza irodalom és politika szükségszerű kapcsolatát, s csak *így* teljes az ő álláspontja: „kell hogy legyen egy kapocs a népek politikai élete s művészete közt, melly ha megszakad, a költő többé nem nemzetének embere . . . e nemzet viszonyai közt kétszerte kívánatos, hogy a magyar költő is annyira szívben, lélekben magyar legyen, miszerint önkénytelenül is azon kútfőből merítve lelkesedését, melly kútfőnek kiapadhatatlan forrásává kell műveinek válni, hogy hassanak, és ez a nemzeti érzelem, melly ha még olly sasróptű magasban is, de mintegy mágnesi erőfőtől vonatva mindig a hazát repdesi körül . . .”³³

Az eddigi fejtegetések talán tisztázni tudták azt, hogy a politika és az irodalom kapcsolatát sok tekintetben egészségesen rendezte el ez a két évtized, a nemzet adottságainak megfelelően jelölve ki helyüket és szerepüket a nemzeti öntudat ébresztésében és célravezetésében. Világossá tették ezek az évek a politika elsőbbségét, a politika vezetőszerepét a közgondolkodás alakításában, a nemzet tudat- és érzelmvilágának formálásában. De világossá vált az is, hogy *haladó politika és haladó irodalom között nem lehet szakadás*, hogy a politikai cselekvés primátusának nem az irodalom visszaesése az ára.

Irodalom és politika szerepének változása a hazai fejlődés egységében nemcsak mint e két tényező közvetlen kapcsolatának problémája jelentkezik a korban és a kor tudatában, hanem közvetettebb módon is, az irodalom belső formálódásában. A polgárosulással *általában* együtt jár a realista ábrázolás meghonosodása, nálunk azonban a polgári haladás felemás voltá, a polgári funkciót is vállaló középneemesség történelmi szerepe következtében némiképp módosulnak a realizmus kialakulásának, realizmus és romantika kapcsolatának feltételei és jelenségei. Ma már közhely irodalomtudományunkban annak hangsúlyozása, hogy a magyar irodalom romantikus áramlata már 1848 előtt lényeges vonásokban különbözik a nyugati, elsősorban a német romantikától, hiszen a romantizmus nemzeti pátosza nálunk Bécs ellen irányul, s nem felvilágosodás- és forradalomellenes eszmékkel, érzelmekkel fonódik össze, hanem — *fővonalában* (elsősorban Vörösmarty költészetében), a liberális progresszió gondolat-körével. Vannak természetesen zsákutcái a magyar romantikának. A húszas évek *öncéltü* múltbafordulása — mint például Kisfaludy Károly egyik-másik elbeszélése — vagy a 40-es évek prózairodalmában elburjánzó, a francia romantika külsőségeit elleső, borzalmakat halmozó „beszélyek” és regények — bár számuk jelentékeny, — nem tartoznak a magyar romantika fősodrába. De nemcsak a Bécs-ellenes, öntudatra serkentő nemzeti pátosz, s nem csupán a reformmozgalommal való összefonódás jellemzi a magyar romantikát. Ezek az előrevívő sajátosságok az irodalomban — természetes áttételeken keresztül — az ország *jűgő* helyzetének és a *megkésélt* polgárosodásnak következményei. Ezért fordul nálunk Bécs-csel szembe a romantikus energia, ezért lehet *középneemesi* derékhada a polgárosulásnak. Lényegileg tehát nemzeti státusunk és társadalmunk „rendellenességei” lettek egy irodalmi áramlat beágyazói a haladás medrébe. Ezeknek a strukturális tényezőknek azonban máshol is mutatkozniuk kell, de nem az egyenetlen, hanem az egyenetlen fejlődés következményeképp. A francia romantika a lírában, drámában és prózában, elsősorban Victor Hugo munkásságában, jelentős *társadalmi képet* tudott adni anélkül, hogy a romantikus látást, ábrázolási eszközöket, szerkezeti elveket feladva, módszereiben realistává lényegült volna. A magyar irodalomban is történtek kísérletek a *társadalom életének* romantikus megragadására, (pl. *Stibor vajdában*, *Magyar titnok*-ban) ezek a kísérletek azonban nem hoztak nagy irodalmat, Annak, hogy az irodalom képes legyen feloldani a társadalmi életet egy romantikus életérzésben s ábrázolni romantikus művekben, kiiktathatatlan feltétele a nemzeti státus és a társadalmi fejlődés klasszikus alakulása, de *legalább is* a nemzeti státus függetlensége. (Orosz

³³ P. H. 1843. január 8.

romantika!) Victor Hugo ismert mondása — a romantika az irodalomban megfelel a liberalizmusnak a politikában — a mi viszonyaink között azzal a módosítással érvényes, hogy ez a liberalizmus a polgári funkciókat is ellátó középnemesség liberalizmusa a polgári forradalom előtt, tehát nem egy *polgárságon belüli áramlat, hanem áramlat a feudáliszmuson belül*. Reformmozgalom, amelynek jogos nemzeti törekvései mellett súlyos belső ellentmondásokkal terhelt a társadalmi programja (s megoldatlan problémája a nemzetiségi kérdés). Ezért lehetséges a nemzeti érzés nagyszabású, romantikus ábrázolása s ezért lehetetlen a társadalom életének nemhogy realista, de még csak jelentős romantikus kifejezése is a középnemessi progresszió talaján. S ezért lehetetlen *romantikusan* meghaladni nálunk a középnemessi liberalizmust a társadalom életének megjelenítésében: a kritikai *realizmus* mestereként a *polgári demokratika* Eötvös jelentkezik *A falu jegyzőjé*-ben, a *plebejus* forradalmár Petőfi pedig a lírai realizmus alapköveit rakja le és tetőzetét vonja föl alig hétesztendő költsői pályáján.

Viszont a társadalmi *problémák* kifejezésére nem alkalmas ez a romantika, tehát a jelentős művészi *megjelenítés képtelenségével* nem jár együtt a *problémák* elvont kifejezésének képtelensége. Vörösmarty első nagy romantikus korszaka után a 20-as évek végén már jelentkezik a társadalmi és egyetemes emberi kérdések kifejezésének igénye, — s ennek az igénynek szülte a *Csongor és Tünde* is. Az itt mutatkozó romantikus elvontság lírává, filozófiai költészetté lényegülten tovább él pályája következő szakaszaiban, s költészetének csúcsa e nembem a *Gondolatok a könyvtárban*, *Az emberek* stb. Vörösmarty akkor adja a társadalmi gondolat legmégrázóbb romantikus kifejezését, amikor éreznie kell, hogy etekintetben *már* nem tud választ adni a középnemessi liberalizmus. Petőfi lírájában viszont éppen azokon a pontokon erősödik fel a romantikus színezet (1846 és 1848), ahol a költőnek éreznie, sőt tapasztalnia kell, hogy *még nem* áll mögötte tábor, még nem elég erős a forradalmi gondolat az áttöréshez. Ez egyébként a döntő különbség Petőfi és Vörösmarty *romanticizmusa* között, amely különbséget aztán sok egyéb tényező motivál.

Ahol a romantika követi a politikát, ott helyzeténél fogva kényszerítve van bizonyos konkrétságra, ott a politika által rögzített viszonyok határozzák meg létét. De ahol a romantikus irodalom előtte jár a politikának, ahol az irodalom összegez a politika helyett, ott hiányzik a konkrétan az az egészséges kényszere, egy politikailag kiérlelt helyzetnek az a befolyása, amely mint ábrázolási igény jelentkezik a romantikán belül is. Ezt a hiányt két irányban lehetett túlhaladni, illetve megkerülni. A társadalmi problémák és dilemmák elvont költői kifejezésével, mint azt Vörösmarty tette, vagy művészileg harmadrendű, francia- vagy német-utánzó társadalmi regényekkel, beszélyekkel és drámákkal, (mint azt a kor átlaga és átlag alatti írórétege tette), amelyekről joggal írta Erdélyi János 1847-ben: „belőlük saját alkotó erőnkre soha nem fog ismerni senki, mivel a lélek bennök fattyú szellem, a minta közvetlenül párisi, ekkép a szegény magyar irodalomnak nem marad más belőle, csak a szó... Ezt a szóromantikát gyűlöljük...”

A Vörösmarty vonal a fejlődés főága, vizsgálódásunk számára is ez most a fontosabb. Politika és irodalom, középnemessi progresszió és romantika komplexumában a húszas évek derekától kezdve mind határozottabban válik uralkodóvá a politika. Ezzel a reformpolitikával fonódik össze Vörösmarty útja, s a reformpolitika értelmében (annak korlátait sem véve ki), a középnemessi polgárosító haladás értelmében, irodalmi munkássága gerincében egy realiztikus politikai gondolatkör, realiztikus eszmeiség munkál. Ennek az a fő jellegzetessége, hogy a magyar valóság tényleges szükségeiből nötteti ki s a nemzeti ügyhöz és egyre inkább a társadalmi haladáshoz kapcsolja Vörösmarty epikáját, drámáját és líráját, — mégha vannak is ennek a kapcsolatnak problematikus szakaszai (Délsziget, Tündérvölgy stb.). Ilyen értelemben egy lényegét tekintve realiztikus eszmeiség erjed már a húszas évek Vörösmarty-jában is, hiszen a velejéig romantikus Zalán futásának nagyon is realiztikus az a nemző-eszméje, hogy az adott magyar viszonyok között a honfoglaló hőskor monumentális felelevení-

tése serkentőleg hat a nemzeti öntudatra, segít elmozdítani a magyar fejlődést már-már kétségbeejtő holtpontjáról. Ha a múltbafordulás menekülés a jelentől, ha a középkor-kultusz retrográd válasz a francia forradalomra — és az! — akkor ez az eszmeiség reakciós, a kifejezés romanticizmusa reakciós—romantikus gondolattal párosul. De a Zalánban, s Vörösmarty pályájának rákövetkező szakaszain, a romantikus kifejezés egy korlátozott értelemben realista gondolatisággal párosul. Ez a gondolat „kinövi” magát a középnemesség megélnékül politikai tevékenységében, s Széchenyi Hitel-ének hatásával együtt Vörösmarty tollát egyre közelebb kényszeríti saját korához, egyre jobban távolítja a 20-as évek romantikus rekvizitumaitól, egyre kevésbé tűri meg a romantikus kifejezés önállóságát, egyre erőteljesebben köti meg a kifejezést (40-es évek lírája). Ilyen értelemben a romantikus irodalmon belül bizonyos realiztikus tendenciák mutatkoznak, még a kifejezés tekintetében is, — hasonlít-suk össze a húszas évek eposzvirágzását a 40-es évek gondolati lírájával! S nem véletlen, hogy ez a folyamat akkor válik a legnyilvánvalóbbá, amikor Vörösmartyban megéri a középnemesi liberalizmus válsága. Ugyanakkor azonban: mivel középnemesi reformmozgalomról van szó, amely kötve van a feudalizmushoz, az említett realiztikus tendenciák sem nőnek át realizmusba, nem lépik át a romantikát, sőt ugyanaz a középnemesi liberalizmus, amely a megcsontosodott feudalizmussal és a nemzeti elnyomással szemben képes volt haladó gondolatot oltani a romantikába, a sajátos hazai viszonyok között később gátja is lett a realizmus kialakulásának, „prolongálta” a romantikát olyan korszakra, sőt korszakokra, (mert 49 utánra is gondolunk), amelyekben klasszikus polgári fejlődés és független nemzetiség esetén nem egy példátlanul szűk polgári demokratikus bázison született volna meg a realizmus a magyar prózában (Eötvös a reformkorban), s nem lett volna szükség arra, hogy a romantikus illuzionizmus tartsa fenn a nemzet reményeit, — mint ahogy Jókainál látjuk 1849 után. Sőt még hozzátehetjük ehhez: nemcsak a romantika erős realiztikus beütései jellemzőek a magyar viszonyokra, hanem a realizmus (Eötvös), sőt a fiatal Magyarország (nem véve ki Petőfit sem) szembeütő romantikus vonásai is.^{33/a}

V.

Az irodalmi folyamat differenciálódása szempontjából is figyelmet érdemel egy elméleti—kritikai vita a harmincas évek végén. Szontágh Gusztáv egyik cikkében az eposz melletti foglal állást, a megélnékül drámai irodalommal szemben.^{33/b} „A hősköltevény a költészet legfelségesebb neme, s mi ezt a legújabb időben elhanyagoljuk . . . helyette boldog-boldogtalan drámai koszorúk után kapkod.” Felfogása szerint az eposz csak „tetőpontját elérte” irodalmában korszerűtlen, így pl. az olasz, angol, francia és német irodalomban. Mi még csak „gyermekmek” vagyunk, kiknek mese és rege kell, nem pedig férfikorban levők, kik a regényt és drámát igénylik. Szontágh cikkére Toldy Ferenc válaszol *Eposi és drámai kor* c. elmefuttatásával.^{33/c} Toldy az eposz korszerűsége ellen nyilatkozik, mondván, hogy miután a hősi kor elmúlt, „mely fizikai erő és bátorságba helyezte az emberiség eszményét: hiányzik a belső szükség; miután békés fejlődés napjait éljük, melyeknek feladása nem hatalomterjesztés, vagy a nemzeti létezésnek fizikai védelme kifelé, hanem belterjes kifejtése a szellemi erőknél s ezáltal mindennemű jólétnek . . .” Az eposzsal szemben, melynek értékét az emberi kultúra történetében Toldy nagyra becsüli, a dráma korszerűsége mellett foglal állást, mivel ez valóban tömegekre hat.

^{33/a} A romantikáról ld. Sőtér István: *A magyar romantika. (Romantika és realizmus. 1956)*; Turóczy-Trostler József: *A magyar romantika problémái.* (M. Tud. Ak. OK. VI. 1—2. sz.) Tóth Dezső: *Vörösmarty Mihály* (1958) s a korábban megjelent irodalomból *Király István* Mikszáth-monográfiáját, valamint Waldapfel József Vörösmarty-tanulmányait.

^{33/b} Figyelmező, 1839. 310. l.

^{33/c} Figyelmező, 1839. 395. l.

De a *negyvenes* évek elején korábbi álláspontjával ellentétben Toldy már az eposz-, a történelmi tárgyú elbeszélő költészet korszerűsége mellett nyilatkozik. „Elbeszélőköltészetünk a regény és beszélyre, balladára és legendára szorítkozik, az eposz többé meg sem kísértetik, pedig... a nemzeti hősköltemény... még nincs megírva...”^{33/d}

Miért változtat véleményt Toldy? Érvélese ad választ erre is. Kárhoztatja a túlténgő szerelmi költészetet, s erős hangsúllyal bírálja az „úton útfélen, reggel és este” pengetett hazafias lírát. Részgazsága vitathatatlan. De a költészet bajainak alapokát abban látja, hogy „ki van vetkőztetve általános emberi és erényi fenségéből, midőn a napi politika hívőjévé, napszamosává aljasíttatik”. A hazafias költészet tárgyául, ihletforrásául a nemzet történelmét jelöli ki, „jó és bal állapotjával ez ad tartalmat és hangot énekének: de mindig csak a hazafi magasb álláspontján: a költészet szellemi országa whiget és toryt nem ismer”. Toldy, aki a 20–30-as években adekvát kritikusa volt a haladó irodalomnak, a 40-es évek elején megtorpant, nézetei kezdtek megcsontosodni, s lényegileg egy idejétmúlt eszményt propagál. Nemcsak a Petőfi költészetével kibontakozó új iránynak, de még Vörösmarty költészetének sem tudott már gondolati összegezője és kritikai általánosítója lenni. Az a kezdetben alig észrevehető rés, amely Vörösmarty lírája és Toldy állásfoglalása között támadt a 40-es évek elején, valójában a nemesi liberalizmuson belül keletkezett. A vízvonalzó kérdés irodalom és politika kapcsolatának megítélése volt, s míg Bajza és Vörösmarty ezt a kapcsolatot lényegében helyeselték, Toldy aggályokat táplált a politika térhódításával szemben (bár volt bizonyos jogosultsága ennek az aggálynak a divatszűréséget illetően).

Toldy itt idézett beszédében nem foglalkozik expressis verbis a népies irodalom kérdésével. De a „túlzott egyszerűség” megrovása, a történelmi tárgyú elbeszélőköltészetnek a követelése arra enged következtetni, hogy Toldy már némi bizalmatlansággal fogadta az irodalmi megújodást, mert vesélyeztetve látta benne a nemzetnek „pártok” felett érvényesülő „egyetemes érzületét”. Ami — kétségkívül — lehet az érdekegyesítési politika védelme is, de nem balról, Petőfi platformjáról, hanem jobbról, a nemesi bizalmatlanság oldaláról.

Hivatalos fórumok részéről egyre erősebb adminisztratív intézkedések is akadályozzák az irodalom politikai arculatának kibontakozását. Érdekes és szemléletes példáját őrzi ennek a politikaellenes inkvizíciónak a Helytartó Tanács 1842. június 5-i ülésének jegyzőkönyve, amikor is Frankenburg divatlapkérelméről tárgyaltak. Frankenburg programján, többek között, az alábbi változtatásokat eszközölték: „ad punct. b) in locum verborum: „a tudományra méltó mozgalmakat, híreket és eseményeket közölje” haec ponantur: a tudományra méltó *művészi* mozgalmakat stb... Ad punct. 1. pag. 2. post vocem: „népmondák” inseratur: a mennyire nem politikai színezetűek, stb.”³⁴ Ha ehhez hozzávesszük, hogy a titkosrendőrség kémei egyre-másra küldik a jelentéseket magyar írók tevékenységéről (pl. Szigligeti *A Pókayak*-járól, Vörösmarty *Fóti dalának* hatásáról stb.) s hogy a Helytartótanács csírájában fojtja el a haladó lapalapítási kísérleteket (pl. Kazinczy Gábor kísérleteit) — talán érzékelnünk tudjuk a negyvenes évek elején az irodalomra nehezedő atmoszféra nyomását. Ilyen körülmények között érthetővé válik, hogy a népdal-kultusz — a lojális, álnépiesség jelentkezése ellenére is — politikailag magasfeszültségű irodalmi jelenség.

VI.

Eddig a reformkorszak vezető politikai irányzatának, a haladó középnemesi politikának és az irodalomnak kapcsolatát vizsgáltuk. Megállapításaink a liberális progresszió s az abból táplálkozó, azt kifejező irodalom helyzetére, alakulására vonatkoznak. Azért kell ezt

^{33/d} Beszéd szépirodalmunk ügyében a Kisfaludy Társaság III. közgyűlésén, 1843. febr. 6.

³⁴ Id. Ferenczy József: A magyar hírlapirodalom története. 441. l.

hangsúlyozni, mert ha szemügyre vesszük a *demokratizmus* kibontakozását a reformkorban, érte ezen mindenekelőtt Petőfiék forradalmi demokratizmusát, akkor más eredmények is mutatkoznak. *A demokratizmuson belül az irodalom mindvégig megőrizte primátusát — egészen a forradalom és szabadságharc évéig.*

A forradalmi demokratizmus határozott formában, ideológiai erővel csak 1846-tól vált el a liberalizmustól — akkor sem úgy, hogy külön pártot jelentett. Egy táboron belül élt meg középnemesi progresszió és demokratizmus — az akkori magyar viszonyok között erősebb volt az, ami összekapcsolta őket: a Bécs-ellenesség, antifeudalizmus, polgári törekvések, mint az, ami elválasztott: a jobbágykérdés megoldásának, az átalakulás jellegének megítélése. Az összekapcsoló és elválasztó mozzanatok határfoka korántsem volt egyenletes, kiegyenlített, — hol az előbbieket, hol az utóbbiak kerültek előtérbe, a politikai helyzet alakulásának megfelelően. De sem teljes azonosulásra nem kerülhetett sor, sem pedig teljes szakadásra. A középnemesség táborra oszthatott, a radikális liberális demokratikus politikájáról leforgácsolódhattak egyes rétegek a forradalom és szabadságharc viharában, de Kossuth és a demokratikus irányzat hívei között — minden vitájuk és elvi-személyi nézeteltéréseik mellett is — végig fennállott a kapcsolat.

Demokratikus *mozzanatok* már a negyvenes évek elején, sőt azelőtt is jelentkeztek a *liberalizmuson belül*. A magyar liberalizmusnak erre a korai szakaszára jellemző bizonyos értő készség a népi problematika iránt, érzékeny reagálás az európai demokratikus áramlatokra. A nemzeti függetlenségi törekvés olyan politikai platformot kívánt, amelyen lehetséges, sőt szükséges a nemzeti összefogás: csak olyan alapon állhatott biztosan, melyet megszilárdít a nemzeti egység. Ennek a Bécs-ellenes nemzeti egységnek legjobb képviselőiben, a nemzeti gondolat legfelelősebb hordozóiban megvolt ez a demokratikus hajlandóság — Kölcseyre, Kossuthra, 48 liberális baloldalára gondolunk itt. Nem jelentett ez demokratikus irányt, nem jelentette azt, hogy bárki közülük kilépett volna osztályából, — de jelentett egy tömegek felé forduló politikai áramlatot, szigorú következetességet a nehéz helyzetekben, készséget a nép hangjának meghallására, jelentette azt — s nem többet és nem kevesebbet —, amit Révai József ír Kossuthról, hogy a „népi közvélemény nyomása alá helyezte” a liberális nemességet. Ennek csirái, nyomai megvannak Kölcseynél is, ennek szándéka feltetszik a negyvenes évek Vörösmartyjának verseiben is. És Eötvös is — sohasem emelkedve ki a nemzeti függetlenség iránti közömbösségből —, a fiatalkori testetlen forradalmi szimpátiáktól, az érzelmes demokratizmus lírai hangütéseitől eljut *A falu jegyzőjéig* és a Dózsa-regényig, amelyekben több és testesebb az a demokratizmus, amely megfogja az olvasót, mint a centralisták elvont „jogi forradalma”. Szó sincs itt lentről jövő demokratizmusról, de szó van demokratikus mozzanatokról, melyekről épp oly hiba volna hallgatni, mint túlbecsülni jelentőségüket. Itt jegyezzük meg, hogy a szónak szélesebb, irodalmiasabb értelmében vett demokratikus mozzanatokkal szinte már a húszas évektől kezdve találkozunk a magyar irodalomban. Vitathatatlan az irodalom témakörének fokozatos demokratizálódása, a népdalokkal kezdődően a kifejezés egyszerűsödése, a francia dráma körüli vitában egy dramaturgiai demokratizmus kibontakozása stb. stb. Mindez természetesen a liberalizmuson belül zajlott. A magyar liberalizmusnak ezek a demokratikus vonásai éppúgy a sajátos magyar helyzetben gyökereznek, mint a magyar demokratizmus liberális „beütései” — amelyektől Petőfi 1844 után ment volt, de a *Tizek* csoportja már nem.

A magyar demokratizmus a negyvenes években már elég erős ahhoz, hogy hatást gyakoroljon a liberalizmusra, de sem az objektív, sem a szubjektív körülmények nem tették még lehetővé, hogy erős, önálló politikai pártot alkosson, hogy szilárd és ütőképes, országos hatósugarú szervezet legyen, hogy a magyar polgári fejlődés, függetlenségi törekvések országos vezető erejévé váljon. A haladásnak *élgárdája* volt a demokratikus tábor, de nem vezető ereje. Egy-egy döntő történelmi pillanatban vezetővé nőtt (1848 márciusában, szeptemberében), de a magyar osztályviszonyok fejletlensége miatt a tényleges vezető szerepet huzamosan

nem vehette át. Ezért lehetett a demokratizmusnak és liberalizmusnak nemcsak a politikai--fegyvertársi kapcsolatok vonalán, hanem a világnézet síkján is olyan határszakasza, amelyen elmosódni látszik a kettő közti különbség. Nem a forradalmi demokratizmus vezetőire jellemző ez, hanem arra a meglehetősen laza szervezetű táborra, amely követte őket. De ennek ellenére kétségtelen, hogy a negyvenes években kibontakozó demokratizmusra egyre kevésbé jellemző, hogy a liberalizmuson belül érlelődik, hanem éppen ellenkezőleg, az a lényege, hogy egy új törekvésnek, a plebejus forradalmiságnak a kifejezője. Plebejus demokratizmus ez, amelynek irodalmi formáit, művészi eszközeit, gondolatanyagát részleteiben, egyes mozzanataiban előkészítették a 20-as évektől nyiladozó liberális törekvések, az ezeken belül meglevő, liberális módon demokratikus jelenségek. De Petőfiék demokratizmusának úgyszólván önálló, független élete van, mert ennek az irányzatnak más a társadalmi bázisa, mint a magyar liberalizmusnak. S ha a Kossuth-féle politika legnagyobb eredménye az volt, hogy a „népi közvélemény nyomása alá helyezte” a liberális nemességet, akkor Petőfiéknek, a magyar demokrácia táborának az volt a legnagyobb érdeme, hogy a következetes függetlenségi gondolat és a forradalmi plebejus követelések politikai nyomása alá helyezte a liberalizmust, — egészségesen teljesítve ki ezt 1848-ban a pésti tömegek felsorakoztatásával.

Ha a demokratizmus kibontakozását a negyvenes években közelebről szemügyre vesszük, ennek a folyamatnak — bizonyos leegyszerűsítéssel — három etappját különböztethetjük meg. Az első: a negyvenes évek elején felerősödő népdalkultusz; ennek csúcsa Petőfi lírája, *költészeti forradalma*. A második jelentős lépése az előretörő demokratizmusnak a Tízek Társaságának megalakulása 1846-ban, s a harmadik: Petőfi és a Pilvax-köri fiatalok 1848-as szerepe. A három mozzanat természetesen a jelenségek egész sorát képviseli. A népdalkultusz még a liberalizmuson belül indul meg, de Petőfi új, népi hangja, irodalmi forradalmat támasztó népi egyszerűsége, verseinek demokratikus esztetikuma a plebejus demokratizmus első önálló megmutatkozása. Ennek a jelentkezésnek az a sajátossága, hogy irodalmi formában történik, hogy most még csak az irodalom területén, a líra formanyelvén mondja ki azt, amit később más területen, más nyelven kell majd kimondania.

A Tízek Társaságának megalakulásába egész sor kor-mozzanat sűrűsödik össze. Petőfi lírájából az 1845—46-os válság közben és után már egy széles, országos politikai dallam csap fel — a forradalmi demokratizmus hangja. Petőfi társasága már politikai alapon találkozik össze, lapalapítási kísérletüknek ez a mozzanat is ösztönzője. A tervezett — és nem engedélyezett — *Pesti jüzetek* iránti várakozás politikai természetű volt.³⁵ Jókai az emlékezés indulatától átfűtött hangon idézi fel ennek a körnek francia-imádatát, Petőfi rajongása a francia forradalom iránt pedig közismert. A kör tagjainak irodalmi működését a demokratikus tendencia jellemzi, ha többségüknél ez nem is jelent még forradalmi demokratizmust.

A demokratizmus előretörését 1845—46-ban³⁶ nemcsak a Tízek csoportosulása jelzi, hanem más irodalmi események is. Tánácsicsnak ekkor már egész sor műve jelent meg, s 1847-ben, Lipszében napvilágot lát Horarik munkája: *Johan Horarik Kampf mit Hierarchie und Kirche in den Jahren 1841—1845*. Horarik művében a francia materialisták és Feuerbach valláskritikájának hatása érzik; — egyike ez a legjelentősebb demokratikus irányzatú politikai—ideológiai alkotásoknak 1848 előtt.³⁷ Tánácsics és Horarik mellett nagy műve megírására készül már Vasvári Pál is; 1847-ben jelennek meg első történelmi tanulmányai, majd 1848 elején *Történeti Névtár*-a.

³⁵ L. Ferenczi Zoltán: Petőfi életrajza. II. k. 266. l. Részletesen foglalkozik a Tízek Társasága kérdésével Ferenczi Zoltánnak egy korábbi, adataiban érdekes tanulmánya: *Petőfi törekvései egy írói társulat alapítására* (1888).

³⁶ Ennek körülményeiről részletesebben l.: *Petőfi Felhők ciklusa* c. dolgozatomat. Irodalomtörténet. 1953, 1—2. sz.

³⁷ Részletesen ismerteti Tordai György: *Horarik János* életéről írott munkája.

A demokratizmusnak erre a második nagy lendületére már az jellemző, hogy *nem csupán irodalmi formában*, s nemcsak a szépirodalmon belül jelentkezik, — noha elvitathatatlan, hogy legnagyobb hatósugárral az irodalom, s ezen belül Petőfi lírája képviseli az irányzatot. Jellemző vonása ennek a szakasznak az is, hogy liberalizmus és demokratizmus fegyvertársi kapcsolata³⁸ mellett megmutatkoznak már a két felfogás szétválásának jelei is. Petőfi lírája, Petőfi és Arany levelezése, a Szépirodalmi Szemle Petőfi-kritikája — s mint ennek a szétválásnak szervezett formája, a Tízek Társaságának megalakulása, erre vallanak.

A demokratizmus előretörésének harmadik felvonása 1848-ban zajlik le. Megintcsak jelenség-láncolatról van szó s ebben a legjellegzetesebb 1848. március 15. A *forradalmi* demokratizmus erősödése jellemzi ezt a szakaszt, a cselekvő demokratikus erők politikai vezető-képessége. Immár a politikai élet porondjára lép ki a demokratikus tábor, — s ha Petőfi, Arany és társalk nem is jutnak be a nemzetgyűlésbe, ha Vasvári és Jókai nem is indulhatnak a választásokon, — a Petőfiék vezette pesti tömegek aktív hatóerőt jelentenek a forradalom kibontakozásában. Ebben a szakaszban is Petőfi költészete a legmesszebbhangzó, legvilágosabb hirdetője a forradalmi demokratizmusnak. De mellette már szerepet játszik Táncsics lapja, a *Munkások Ujságja*, s a *Március Tizenötödike*, a „március 15-i párt” (Kemény Zsigmond nevezte így Petőfiéket) lapja.³⁹ A demokratizmus politikai szerveződését mutatja a Márciusi Club, majd a Demokratikus Club, amely utóbb összeolvadva a nemesi radikálisokkal, az *Egyenlőségi Társulat* magvát alkotta. A márciusi baloldál egységes szervezetének létrejöttében tehát jelentős, kezdeményező szerepük volt a forradalmi demokratáknak.⁴⁰

A magyar demokratizmus előretörésének erre a harmadik szakaszára tehát kétségtelenül jellemző a mozgalom *politikai* jellegének kidomborodása, a demokratikus politikai tevékenység megélnkülése, a pártszerű szervezkedés igénye. Ugyanakkor kétségtelen az is, hogy a forradalmi demokratikus álláspontot legtisztábban, legmesszebbre hangzóan Petőfi Sándor képviseli, nemcsak politikai beszédeiben és cikkeiben, hanem elsősorban költészetében. Gondoljunk arra a nagyszerű tömegmozgósító lírára, amely a *Kemény szél fúj, A mágnásokhoz* című költeményektől, a *Nemzeti dal*-on keresztül *A nemzethez*, az *Akasszátok fel a királyokat-hoz*, s a harci énekekhez vezet.

Hogy az irodalomnak 1848-ban megvolt az a képessége, hogy elsőnek és „tele torokkal” mondja ki a szabadságharc és forradalom nagy és kis igazságait, annak több oka van. A sajátos magyar viszonyok között a XIX. század irodalmának egyik erőssége lett a politikai költészet, az írók közösségi hivatástudata. Különösen intenzív módon nyilatkozik meg mindez a negyvenes évek irodalmában, ezen belül is a demokratizmus táborában. Az irodalom primátusának a demokratizmus előretörésében másik lényeges oka az, hogy a demokratikus gondolatnak *még* nem volt erős és szervezett politikai pártja, nem voltak intézményei — alkotmányos mozgási tere is korlátozott, s még ez is csak 1848-ban vált — úgy-ahogy — legálissá. A demokratizmus tömegbázisa igen széles, de a tábor tudatos és következetes vezetőgárdája viszonylag kicsiny volt, s a pestieket a vidéki hivatalok és iskolák demokrataival inkább csak azonos érzelmek és hasonló gondolatok laza szálai fűzték össze. *Szervezetileg*, ami pedig egyik főfeltétele az átütő erejű politikai cselekvésnek, nem volt erős a magyar demokratizmus. Viszonylagos gyöngeségének egyik lényeges oka volt, hogy Bécs a politikai elnyomás minden eszközével igyekezett akadályozni a mozgalom megerősödését. Az 1840-es évek elejétől tapasztalható látszatengedmények a helytartótanács és a cenzúra részéről együttjártak a titkosrendőrség működésének megélnkülésével, de a liberális ellenzéknek tett kisebb engedményeket is a radikalizálódás leszerelésére akarták felhasználni. Táncsics, Horarik politikai művei, Irinyi útinaplója, az *Ellenőr* csak külföldön jelenhettek

³⁸ Példa erre a Bajza szerkesztette *Ellenőr* c. politikai zsebkönyv. Lipcse, 1847.

³⁹ L. erről Fekete Sándor: A márciusi fiatalok. 84—86. l.

⁴⁰ Uo. 112—113. l.

meg; Petőfiék új lapját, a *Pesti füzetek*-et nem engedélyezték, Petőfiék társaságát titkosrendőri megfigyelés alatt tartották. Ilyen körülmények között objektíve is nagy feladat várt az irodalomra. A magyar irodalom ekkori helyzetében sok vonás emlékeztet az orosz forradalmi demokratákra, hiszen az irodalom önmaga nevében is, meg az elfojtott politikai megnyilatkozások helyett is, a forradalomért beszélt.

Szólni kell végül arról, hogy a sajátosan bonyolult magyar viszonyok kifejezésére elsősorban a *líra* volt alkalmas, hiszen a regény és a dráma fejlődésének feltétele: a „tisztá” társadalmi kép, amely egységes nézőpontról áttekinthető, — nem volt adva.⁴¹ Minél inkább közeledünk 48-hoz, minél élesebbek az ellentétek — annál inkább átfogható művésziileg is a magyar társadalom képe. Ékes bizonyossága ennek Eötvös regényírói útja. De a magyar polgári fejlődés felemás volta, a nemzeti (és egyre erősödően: nemzetiségi) kérdés megoldatlansága miatt; a magyar valóság csak olyan álláspontról volt a maga egészében és mélységében megragadható, amelyet a nemzeti és társadalmi kérdés egységes, következetesen nemzeti és haladó felfogása jellemezett. Ilyen alap volt a forradalmi demokratizmus, amelyen azonban az irodalom belső hagyományai, a mozgalom kifutásának rövid ideje, a forradalom előkészítésének sürgető feladata, s nem utolsó sorban Petőfi zseniális költői egyénisége miatt a líra nőtt hatalmassá: a költészetben fejezte ki magát legpregnansabban a forradalmi haladás.⁴² Ime — röviden megfogalmazva — ezek azok az okok, amelyek a demokratizmuson belül az irodalmat, az irodalmon belül a lírát tették meg a nemzeti felemelkedés reprezentálójává.

Ezek ismeretében fel kell figyelnünk az ars poëtika rendkívül nagy jelentőségére a negyvenes évek irodalmában. Ha az irodalom elsőrendű szerepet játszik a demokratikus öntudat formálásában, akkor a költői vallomásnak, az írói művészszemléletnek különösen megnő a világnézeti-ideológiai érdeke. Amikor egy kor a maga legszebb akaratát az irodalomban fejezi ki, akkor az a korszak az ars poétikában irodalmon túlsugárzó erővel, elvi súllyal vall önmagáról. Mint ahogy Petőfi ars poétikájában a magyar forradalmi demokratizmus legtisztább és legkövetkezetesebb megnyilatkozásait ismerhetjük meg. Irodalomról szól a költő, s mégis úgy beszél a kor nyelvén, hogy országot ráznak költészetről valló szavai.

Mivel a forradalmi demokratizmus nálunk az irodalom területén bontakozott ki leghatározottabban és a legaktívabban, mivel elsősorban az irodalomban ütközött meg a reakcióval s vált el a liberalizmustól, — ezért az *egész korra* rányomták bélyegüket az *irodalmi viták*. A negyvenes években a fenti okok miatt lettek a kritikai polémikák, irodalmi harcok par excellence hordozói a politikai ellentéteknek, kifejezői a világnézeti—létszabási különbségeknek. Liberalizmus és konzervativizmus, liberalizmus és fontolva haladás harca, Kossuth és Széchenyi, Kossuth és a centralisták harca: a politikai cselekvés, politikai publicisztika területén zajlott. Demokratizmus és konzervativizmus küzdelme, demokratizmus és liberalizmus szétválása *elsősorban* az irodalom területén ment végbe. E harcok és viták *kiindulópontja* minden esetben az irodalom, s ha a küzdelem során a viták egyre inkább közelednek is a nyílt politikai harchoz, sőt el is jutottak ahhoz (Táncsics írásai; Petőfi 48-as politikai szerepe stb.), — az irodalomtól teljesen sohasem szakadtak el, az irodalmi eredet ihletését mindvégig megőrizték. Az ars poétikának tehát nemcsak azért van kimagasló jelentősége a korban, mert az irodalom lényeges szerepet játszik a demokratizmuson *belül*, hanem azért is, mert a demokratizmus lényeges szerepet játszik a negyvenes évek politikai—társadalmi—irodalmi—publicisztikai életében.

⁴¹ L. erről Révai József: *Ady. Irodalmi tanulmányok*. 203—205. l.

⁴² Erről és ehhez kapcsolódó problémákról ld. Forgács László: *Költészet és filozófia dialektikája reformkori és forradalmi kritikánkban*. Társadalmi Szemle 1956. szeptember.

Az ars poétikának és az irodalmi-kritikai harcok funkciójának súlyát csak növelte az a körülmény, hogy a magyar esztétikai irodalom elmaradott volt, hogy a filozófiai színvonalú esztétikai kultúra leginkább csak a német esztétika magyarra átültetett eredményeit jelentette, s hiányzott egy erős és eredeti, a magyar társadalom talaján felnövő, a filozófia legjobb eredményeit alkalmazó és fejlesztő elméleti—esztétikai iskola. A német irodalomban Goethe, Schiller és Lessing elméleti esztétikát is műveltek, s Hegel Esztétikája az idealista dialektika legnagyobb eredménye ezen a területen. A XVIII. század végi, XIX. századi német kultúrát erős filozófiai érdeklődés jellemzi. A német filozófia, mindenekelőtt Hegel munkássága, az irodalommal együtt jelenthette az öntudatformálás főszeközét a herceg-ségekre bontott Németországban.

Nálunk a filozófiai kultúra, ha rendelkezett is hagyományokkal (Apáczai Csere, Bessenyei, Verseghy stb.) — mégis csak szűk körre korlátozódott, nem játszott jelentősebb szerepet a nemzeti öntudat alakításában. Az elmaradott magyar viszonyok, a polgárság hiánya, a nemesség jórészt jellemző parlagiság és provincializmus, megannyi gátja az eleven tudományos tevékenység kialakulásának. Németországban a filozófia vezető szerepet játszhatott az országot egyesíteni akaró törekvések között s a polgári forradalom ideológiai előkészítésében. Nálunk viszont az ország függő helyzetéből, feudális elmaradottságából nem a filozófia mutatta a kiutat, hanem sokkal inkább az irodalom s az egyre élénkülő politikai cselekvés.

Nálunk a kor elvi, elméleti vonalait, történelmi lényegét nem rendszerező elméleti művek reprezentálják és sűrítik, hanem irodalomkritikai írások és polémiák. Bajza működésére gondolunk itt elsősorban, majd a negyvenes évek irodalmi harcaira, amelyekbe aktívan is bekapcsolódik Petőfi demokratikus költészete. Nem véletlen jelenség ez. A magyar kultúra története során nem halmozódott fel egy olyan átütő erejű filozófiai-elméleti hagyomány, mely szinte megkövetelte volna a folytatást. A francia felvilágosodás eszméinek jelentős hatása volt nálunk, s a francia polgári ideológia nemcsak a XVIII. század végén teremt iskolát Magyarországon, de eszméi felcsillannak a reformkor legjobbjaiban műveiben is. Tovább él — egyes lényeges gondolataiban — a felvilágosodás a reformkorban is. De ez a hatás — éppen a magyar polgárság hiányában — nem lehet központi, nem válhat — *filozófiai formában* — az öntudatnevelés lényeges eszközévé. Sokkal jelentősebb az a hatás, amit a felvilágosodás filozófiája az *írókra* gyakorol, mint az, amit a magyar filozófia és esztétikai irodalom felmutat. S akik majd példaként tekintenek a nagy francia forradalomra — a magyar demokraták a negyvenes években — azok már azt is látják, hogy a francia burzsoázia hogyan értelmezte klasszikus hármassá jelszavát, s forradalmi hevük és helyzetük az utópista szocializmus felé fordítja figyelmüket.

A reformkorban megszaporodik a német filozófia követőinek száma. Kant, Schelling, Hegel műveire számos magyar mű utal, közvetlenül vagy közvetítőkön keresztül támaszkodva a nagy német gondolkozók rendszereire. De még az abszolutizmus igenlésében kicsengő hegeli rendszer — ha a legnagyobb hatást gyakorolta is a németek közül — sem tudott a nemzeti életben igazán jelentős iskolát teremteni. Nemcsak, s nem elősorbán azért, mert a német viszonyokban gyökerező elvont terminológia idegen volt a tudományos kifejezésben még nem elég fejlett, s éppen ellenkező — konkrétabb, érzékletesebb — irányban fejlődő magyar nyelv számára. Ez csak következménye mélyebben fekvő okoknak. Elsősorban azért nem vágott medret a német filozófia a magyar közgondolkodásban, mert a mi társadalmi-politikai helyzetünk a reformkorban, különösen pedig a negyvenes években *más* volt, mint a német filozófia társadalmi-politikai háttere. Nálunk nem az ország egyesítése, hanem az ország függetlenségének kivívása volt a főcél, s ez a harc a nemzet nagy többségét politikailag állította szembe a bécsi monarchiával. Magyar polgárságról pedig még kevésbé

lehet beszélni a reformkorban, mint német polgárságról a nagy mizéria évtizedeiben. De nálunk volt egy erős középneemesi réteg, amely ha nem is tudott következetes lenni a polgári gondolat képviselőjében, de képes volt, egyre inkább képes lett a reformkorban a *politikai cselekvés* síkjára vinni a nemzeti élet főkérdéseit. A harmincas—negyvenes évek politikailag egyre sűrűbb atmoszférájában, az egymást követő országgyűlések, majd a párt- és köralakulások légkörében a nemzeti és polgári célkitűzésekért vívott harc *közvetlen* politikai feladattá konkretizálódott, közvetlen beavatkozást és tetteket követelt. A század első két évtizedében a magyar viszonyok *még* nem voltak elég érettek egy átfogó polgári filozófia rendszerének alkotó átvételére. A negyvenes években sem voltak meg maradéktalanul ezek a feltételek, de akkor *már* a magyar helyzet nem is filozófiát és esztétikát, hanem élénk politikai tevékenységet kívánt. S a nemzeti ügyért hagyományosan is helytálló magyar irodalmon belül, mindenek előtt a demokratikus mozgalom síkján kibontakozó elvi-politikai harcokban: *az ars poetika nem filozófiai-esztétikai rendszerekhez kapcsolódik elsősorban, hanem közvetlenül a harmincas—negyvenes évek politikai valóságához.*

Az jellemző a magyar forradalmi demokratákra, hogy a francia forradalmat tekintették példaképnek s nem a német filozófiát. Petőfiék már az emberi haladásnak abba az áramkörébe kapcsolódtak, amelyhez az orosz forradalmi demokraták, a „marxistává” fejlődő Marx és Engels, s tőlük elszigetelten, de rokongondolatokkal, az európai népek századközépi forradalmárai tartoztak. A fentiekből az is nyilvánvaló, hogy a magyar forradalmi demokraták nem a filozófiával nőttek fel a forradalmi mozgalom európai hegyláncolatához, hanem az irodalommal és a politikai cselekvéssel.

Hogy az elvont, elméleti gondolkodás helyett a reformkorban a politikai *cselekvés* szelleme és szenvedélye járta át a nemzetet, hogy a kérdések felvetése és megválaszolása nálunk egyre *direktebb* módon történt — ez az erő jele is, a *nemzeti* mozgalom erejének jele. De hogy nálunk a filozófia szárnyra kapni nem tud, hogy a tényleges nemzeti érdekeket kifejező széles rendszer helyett csak kompilációk sorozata, s egy szegényes, torzan született egyezményes iskola jött létre, — ez a *gyengeség* jele, amely a magyar *polgári* átalakulás osztálybázisának objektív gyengeségét mutatja.

Eddig azt bizonyítottuk, hogy a filozófiai-esztétikai érdeklődés a reformkorban nem volt intenzív és széleskörű, az öntudat formálásában, a közgondolkodás alakításában nem töltött be olyan jelentős szerepet, mint az irodalom és a politikai tevékenység. Mindez azonban nem azt jelenti, hogy semmiféle szerepe nem volt a filozófiának, hogy a reformkor szellemi életében elhanyagolható tényezők a filozófiai-esztétikai törekvések. Éppen az újabb kutatások eredményeképpen kezdjük jelentősebbnek látni a filozófia szerepét a reformkor szellemi életében, különösen Erdélyi János munkásságában és a Fiatalság Magyarországi köreiből (Vasvári!). Mindez természetesen nem változtat azon a tényen, hogy a márciusi fiatalok elsősorban a francia felvilágosodás és forradalom eszmeköréhez kapcsolódtak. A húszas években nálunk is terjedni kezdenek Hegel tanításai: Toldy Ferenc Berlinből tudósítja Vörösmartyt, hogy tagja lett egy tudományos társaságnak, amelyhez Hegel is tartozik (1829); s a berlini egyetemen a harmincas években számos magyar fiatal tanul. Nálunk is voltak tanítványai és propagátorai Hegelnek. Nálunk is támadta a hegelianusokat a feudális reakció (Vécsei József) s a klérus lapja, a *Religio és Nevelés* valóságos anti-hegelianus boszorkányüldözést folytatott. De voltak az egykori berlini diákok között, akik megvédték Hegel filozófiáját, (Tarczy Lajos, Taubner, Wurga János) s ők indultak harcba a jobboldali hegelianus nézetek képviselői ellen is (Szeremlei Gábor). A magyar Hegel-vita, amely sokkal jelentősebb és egyetemesebb érdekű volt, mint a századeleji magyar Kant-vita — 1838-ban indult meg az *Athenaeum* hasábjain, majd folytatódott a *Figyelmezőben* (1839). A bal- és jobboldali hegelianusok vitája a nemesi liberalizmuson belül zajlott, de jellemző, hogy a baloldali Tarczy Lajos, Petőfi pápai tanára, már értő figyelemmel kísérte a magyar demokratizmus kibontakozását is.

A hegeli tanítások hazai térhódítása az esztétika területén volt a leggyümölcsözőbb, Erdélyi János munkásságában, a negyvenes években. Hegeli eszméket már Schedius Lajos (aki a század elején kapcsolatban állott Hegellel) és Nyiry István is érvényesítettek esztétikai fejtegetéseikben (húszas—harmincas évek), de Erdélyi János volt az, aki esztétikai studiumait irodalom-közelben végezte, belekapcsolódva a magyar irodalmi élet legaktuálisabb kérdéseinek elemzésébe, konkrét irodalmi tárgyon érvényesítve nemcsak a hegeli idealizmust, hanem ami ennél negyvenes évekbeli munkásságában jelentősebb, a hegeli dialektikát.^{42/a}

Szólni kell röviden az ú. n. „egyezményes filozófiáról”, amely — hirdetőinek, Hetényi Jánosnak és Szontágh Gusztávnak terminológiája szerint — *specifikus magyar filozófia*. Ez az irányzat jelentőségében messze elmarad a magyar baloldali hegelianusok munkásságától, s irodalmi hatásában sem ér fel Erdélyi hegelianus irodalomkritikájához. De a maguk korában az egyezményes filozófiából levezetett *esztétikai* elvek nem voltak hatástalanok, s ha áttételeken keresztül is, érvényesültek a harmincas—negyvenes évek irodalmában.

Horváth Mihály monográfiája tülemeli értéken ezt az iskolát, amelynek eredetét visszavezeti a húszas évekig, Fejér György működéséig, akinek eklekticizmusában — Toldy Ferenc nyomán — az iskola voltaképpen megalapítójának, Kőteles Sámuelnek gondolati előkészítését látja. A német Krughoz kapcsolódó „egyezményes” filozófia voltaképpen kompromisszumos filozófia; a hegelianizmus és materializmus ellen küzd egyszerre, — anélkül, hogy akárcsak meg is kísérelné kihámozni Hegel rendszeréből a dialektikus módszert, vagy kora materializmusából a valóság objektivitásának igazságát. Hetényi működése és Szontágh *Propylaeum*-jai nincsenek híján a rendszerező, magyar viszonyokra is tekintő, filozófiai érdeklődést támasztó törekvéseknek. Ha az iskola *lényegét* tekintjük, akkor világos, hogy ez az „egyeztető” filozófia részben tükrözője a magyar polgári átalakulás ellentmondásos voltának, annak a kétarcúságnak, amely a *polgári* funkciót teljesítő *nemességét* jellemezte. De tegyük mindjárt hozzá: ez a filozófiai iskola már Szontághnál világosan kifejezte, hogy a középnemesi progresszióknak nem a tömegek felé nyíló, 48-hoz közeledve radikalizálódó, a haladás iránt fogékony Kossuth-i lelkületét tükrözi, hanem a középnemesség megtorpanó, a forradalom gondolatától meghátráló, a kérdések következetes végigvitelétől elriadó lelkületét. Szontágh — politikai téren — *Kossuthal szemben* Széchenyi híve volt.

„Nekünk oly philosophia kell, mely megvetve az ábrándos idealizmus léghajózásait, de más részről elfordulva az aljas érzékiség fertőtől, fejtse ki magában és embertársaiban azt, ami emberileg szép, dicső, sőt isteni” ... írja Hetényi János, jellemezve az egyezményesfilozófiát.^{42/b} A jószándékot elvitatni nincs jogunk. De az egyezményes filozófia *lényegében* volt haladásellenes; ismeretelmélete megrögzötten idealista,⁴³ módszere antidialektikus. Az „egyeztető” filozófia, a „dualistcai synthetismus” társadalmi-politikai sikon határozott forradalomellenességgel párosult,⁴⁴ s Szontágh teljesen tudománytalanul igyekszik „magyar alapot” biztosítani ennek a „középutas” elméletnek: „Hazánk földje dél és észak között a középvonalon terül el, s nemzetünk szellemében az érzékiség és ész között ritka egyensúly található, mellynél fogva félszeg empiricai vagy rationalistcikai kicsapongásokra nem lehet hajlandó.”⁴⁵ Az egyezményes filozófia a mi szempontunkból most azért kíván

^{42/a} Hegel és a magyar filozófiai gondolkodás kapcsolatáról ld. Pukánszky Béla: Hegel és magyar közönsége (1932); Heller Ágnes: Erdélyi János (Filozófiai évkönyv 1952); Hermann István: Hegeli gondolat a magyar forradalmi demokraták világnézetében. (Hegel-émlékkönyv. 1957.) Ld. még: Bohó Róbert — Tordai György: „Szabadelmébéli gondolatok az emberi boldogságról s ennek elérhetése módjáról” (Reformkori kiadatlan filozófiai kézirat ismertetése. Filozófiai Évkönyv 1956); valamint Forgács László i. m.

^{42/b} Idézi Horváth Mihály I. M. II. k. 226. l.

⁴³ Ld. pl. Szontágh Gusztáv: Propylaeumok a magyar Philosophiához. 1839. 71—85. 107. l.

⁴⁴ Ld. Szontágh Gusztáv: Propylaeumok a Társasági Philosophiához, tekintettel hazánk viszonyaira. (1843) 74—93. l.

figyelmet, mert Szontágh rendszerének és fejtegetéseinek integráns része az esztétika, sőt — ami ennél fontosabb — irodalomkritikai ítéletein erősen átütnek filozófiai elvei.

A „dualistikai synthetizmus” alapvonása : a mindig, mindenhol, mindenben jelenlévő *harmónia* feltételezése és bizonyítása — *esztétikai* vonalon a valóság idealizálásának elméleti megalapozásához vezetett. Szontágh számára az volt az irodalom helyes eszmeiségének kritériuma, hogy a mű eltűntesse a valóság ellentmondásait, „kiegyenlítse” azokat.⁴⁶ „Tőle is, (az irodalmi műtől. P. P.) mint a filozófiától, vég irányzatában kiengesztelést, kibékülést kívánunk magunkkal, a világgal és sorssal ; s hogyan nyerjük ezt, ha az ő varázkörében is megint csak a régi zavarra, homályra és nyomorra akadunk.”⁴⁷ Szontágh nézetei irodalomkritikáin és filozófiai művein keresztül belekerültek a negyvenes évek irodalmi-esztétikai köztudatába, — s talán mondani sem kell, hogy Petőfivel és társaival szemben használták fel azokat a konzervatív vagy nagyon is „fontolva haladó” kritikusok.

Az elméleti tudománynál, a filozófiánál és esztétikánál jelentősebb tényezői voltak az irodalmi, s ezen keresztül az egész szellemi életnek azok a kritikusok, szerkesztők, akik nem elméleti általánosításokkal, rendszerekkel, normatív esztétikával szereztek maguknak tekintélyt, hanem az irodalom lüktetését követő cikkekkel, a magyar irodalom eleven kérdéseit fejtegető írásaikkal, a társadalom életéhez közvetlenül kapcsolódó polémiákkal. Hogy ez az eleven irodalomkritikai élet nem párosult tekintélyes filozófiai műveltséggel és munkássággal, — ez a magyar polgári fejlődés gyengéjét mutatja. De hogy volt egy ilyen erős és ható kritikai mozgalom, az a nemzeti öntudat erejének a jele is, a politikai tettvágy fokozódásának következménye is. Petőfi költészete sem filozófiai-esztétikai rendszerek égisze alatt született. A pályáján elinduló költő sokkal inkább kapcsolódott az élő magyar irodalomhoz, vitákhoz, folyóiratokhoz. Hogy Bajzához fűzte első irodalmi kapcsolata, az szinte jelképes. A kezdő költő a harmincas évek harcos, liberális irodalmának első kritikusától vár bíráló véleményt, s Bajza az, aki lapjában útjára indítja Petőfi Sándort.

A harmincas években az irodalmi elvek, nézetek, ars poétikák — a legmagasabb színvonalon — irodalomkritikákban, polémiákban bontakoznak ki. A negyvenes években : polémiákban s a lírában, Petőfi Sándor költészetében. Az ars poétikának ez a lírai, s nem elméleti-esztétikai kibontakozása az ars poétika demokratizálódását jelenti, közvetlen összefüggését a kor nagy politikai harcaival, megkülönböztetett szerepet 48 előkészítésében. Hiányzik a reformkorból a központi, erős, öntudatformáló filozófiai-esztétikai iskola, de megteremti a sajátos magyar viszonyok a korszükségletet kielégítő forradalmi demokrata esztétikát : Petőfi ars poétikáját.

*

Összefoglalás s nem a részletek elemzése volt célunk. Az irodalom funkciójának, az irodalom és a politika kapcsolatának alakulása szempontjából vizsgáltuk meg egy felívelő, izgalmas kor életét, keresve azokat a csomópontokat, amelyekre támaszkodva áthidalhatjuk e három évtizedet. A kor hajnalán a nyelvújítási harc halványabb fényei világítanak, a korszak végén a forradalom és szabadságharc tüzei hatalmasodnak. A kor hajnalán még nem az irodalom fejezi ki legmarkánsabban a haladás főkérdéseit. A korszak végén már nem az irodalomé a hegemonia. (Noha 1848/49-ben az irodalomnak, az íróknak mindvégig vezetőszerep jut a plebejus radikalizmus létküzdelmében.) De a közbűlső negyedszázadban az irodalom mondta ki a leghallhatóbban az ország gondjait és vágyait, — nem függetlenül a haladó politikai mozgalmaktól, hanem összeforrvan azokkal, ébresztgetve

⁴⁵ I. m. 281. l.

⁴⁶ Az írói alkotáson „az ész eszméinek, a magasabb, ellenmondásokat kiegyenlítő, harmóniai világszemlélésnek befolyása látassék”. Szontágh Gusztáv : A magyar philosophia alapelvei és jellege. A Magyar Tudós Társaság évkönyvei. V. k. 129. l.

⁴⁷ I. m. f. 127—8. l.

a politikai öntudatot, s ébresztve is a politika által. A nagy ébresztő Széchenyi, de az írók, akiket odafordít a jelenhez, többet és tovább látnak nála. S alig telik el egy évtized, Vörösmarty és Eötvös már szembefordulnak vele. A lánglobbantó: Kossuth Lajos — de akik az ő hírlapja nyomán támadt izzásban kezdtek formálódni — köztük Petőfi is — már keveslik a nemesi liberalizmust, ők már a népi forradalmiság zászlaja alá gyűlnek. Erő és gyengeség jele egyszerre a reformkori irodalomnak ez a szép felmagasodása. Az erő: az irodalom erejéé, az alkotó géniusz erejéé, amely képes volt maradéktalanul megvalósítani a történelem által kínált lehetőségeket. Az erő: a nemzeti függetlenség és társadalmi haladás szívós akarásáé, amely képes volt kisűrgetni a korból a negyvenes évek világirodalmian hatalmas magyar irodalmát. De a gyengeség jele is: társadalmi viszonyaink fejletlensége, nemzeti státusunk függősége miatt a *leghaladóbb, legkövetkezetesebb* politikai eszméket nem a politikai cselekvés közvetíti a nemzeti közvéleményhez, hanem az irodalom. Nem a közvetlenül ható és cselekvő politika ekkor a demokratizmus legvilágosabb kifejezője, hanem a költészet, az irodalmi viták, amelyeknek hatása csak ritka történelmi pillanatokban válik közvetlenné a cselekvés szempontjából. A nemesi liberalizmus eszméit a negyvenes években már a politika terjeszti a legnagyobb erővel, Kossuth működésével félreérthetlenné válik a politika primátusa. De csakis a nemesi liberalizmus körében. Amint erre rámutattunk: a demokratizmus mindvégig megtartja irodalmi „vezérképviselőt”. Aminek aztán az lesz a következménye, hogy a liberalizmus és demokratizmus szövetségén belül érvényesülő ellentétek gyakran öltik fel politika és irodalom ellentétének *látszatát*, gondoljunk akár Petőfi versére (*A magyar politikuskokhoz*), akár Kossuth és Petőfi ellentéteire. De a lényeg a látszat ellenére is: liberalizmus és demokratizmus, s nem elvontan irodalom és politika vitája.

NAGY MIKLÓS

AZ ARANYEMBER*

1.

Timár Mihály sorsának számos olyan fordulata van, amely az egész regény jelképévé lehet, de talán egyik sem szimbolikusabb, mint a Duna jegén való eltévedés. A milliomos, a tetterejéről és gyakorlati gondolkodásáról híres ember tanácstalanul vergődik itt, nem lel utat. El tudnók-e képzelni hasonló helyzetben Berend Ivánt vagy Kárpáthy Zoltánt? Timár mintha csak tagadása lenne a korábbi hőszoknak, de legfőképpen Berend Ivánnak. Itt is a nemzeti tőkés problémája foglalkoztatja az író, de egykori eszményére már kiábrándultan tekint, pályáját meghasonlásba vivőnek találja. A felvilágosult polgárság nagy eszményeit az alkotó munkáról, a szabad választáson alapuló házasságról, a társadalmi szolidaritásról és jogrendről mind megvalósíthatatlannak érzi a maga korában, valóráváltásukat már nem az utópisztikusan elképzelt jövőtől várja, hanem a népmondák szigetére helyezi.

Egyszerű, de felettébb téves dolog lenne *Az aranyember* és a századforduló romantikus, antikapitalista Jókaija között valamiféle közvetlen kapcsolatot létesíteni; az *Ahol a pénz nem Isten* (1902) sziget-motívumával, a világból való elmenekülésével szinte csábít az éfféle konstrukció megalkotására. Ott egy emberi és művészi útjának végefelé járó aggastyán nyilatkozik meg, aki a körülötte levő világ mozgató erőit egyre kevésbé érti, arról csak teljességgel elnagyolt, sablonos képet tud festeni. Pesszimizmusa inkább saját helyzetéből, mint a viszonyok felméréséből ered, ezért szövegekben merül ki, mesét, helyzeteket alkotni nézetének igazolására már nem képes, azokat üres rutinú kalandregényből veszi át. Ahol az esztétikai értékek ennyire különböznek, ott közvetlen kapcsolatról nem lehet szó. De más jelek is azt mutatják, hogy *Az aranyember* az író illúzióvesztésének olyan dokumentuma, amelyet bizakodó, a közéleti harcokat vállaló és szolgáló, sőt újabb illúziókat megfogalmazó művek követnek. Hiszen 1872 nemcsak *Az aranyember* folytatásokban való közlését látja, hanem *A jövő század regényét* is, s a hetvenes években jelenik meg még a *Ra Ráby*, meg a konzervatív *Névtelen vár* is. Az azonban bizonyos, hogy a tőkés vállalkozáshoz fűzött nagy remények erősen lelohadnak Timár Mihály regénye után, s a félrevonulásban fellelhető idilli bologság ezután a korábbiánál gyakrabban jelenik meg írásaiban. Az *Egy az Isten* ugyanúgy ezt hirdeti, mint *Az élet komédiásai*, s az *Enyém, tied, övéből* is világosan kiolvasható a modern üzleti élet jellemet és erkölcsöt bomlasztó hatása.

* Tanulmányomban elsősorban a regény gondolatvilágának kifejtésére, általánosabb, és Jókai munkásságán belüli összefüggéseinek feltárására törekedtem. Több olyan mozzanatot (pl. Jókai realista adatgyűjtése a mesterségek köréből, Teréza antiklerikalizmusa, a nyelvhasználat stb.) mellőztem, amelyet a közelmúltban általánosan elterjedt dolgozatok — Lengyel Dénes utószava a regény 1954-i kiadásához, Sötér István: Jókai útja — részletesen, felfogásommal egyezően tárgyaltak. Köszönetet mondok Hermann Istvánnak, aki rendelkezésre bocsátotta kéziratot tanulmányát a regényről.

Joggal merül fel azonban a kérdés: mi vezetett a kiábrándulás, az elmenekülés könyvének megírásához? 1871, a regény formálásának éve a politikai Jókai számára a deákpárti liberalizmusban való keserű csalódást hozza, egyszersmind arról is meggyőzi, hogy a kormánypárt masszív többségével szemben az ellenzék tiltakozásai eleve kudarcra vannak ítélve. 1872-ben a választások előtt beszámol a Terézvárosban képviselői tevékenységéről, s ekkor határozottan kijelenti: ¹ „Deák pártját nem vezeti többé, ott már az ultramontanizmus, a retrográd tendencia, a vasúti érdek vezet.” Évek során buktak meg hazafias, következetes liberalizmustól áthatott javaslatai: kudarcot vallott képviselőházi beszédeivel a magyar jegybank és a honvédség kibővítése terén, nem tudta elérni az egyház és állam szétválasztásában a kellő előrehaladást, nem hallgatták meg akkor sem, amikor a nemzetiségek kulturális felemeléséért emelt szót.² A legteltesebb bizalmatlansággal szemlélte a delegációk meg a felsőház működését, hiszen az utóbbiban még a botbüntetés eltörlését is leszavazták.³ E lesújtó tanulságokat csak súlyosbította a német—francia háború élménye. A kegyetlen megszárlás, a mindkét részről folyó mértéktelen uszítás és rágalmazás egy életre szóló emléket hagyott Jókai szívében, s későbbi pacifizmusában is nagy szerepet játszott ekkori megdöbbenése. Nem tudta megérteni a párisi kommünt sem: forradalmi világnézet híján, a célzatosan ferdítő tudósításokat olvasva úgy tűnt fel neki, hogy mindez csak áldatlan testvérharc volt, amelynek során a francia burzsoázia és a kommunárdok egyaránt félredobták a hazaszeretetet, a nemzeti egység nagy eszméit.⁴ Egy ilyen hazai nemzetiségi vagy osztályharc bekövetkezése erősen aggasztotta, amint ez *A jövő század regényében* is megmutatkozott.

Az *aranyember* keletkezését az eddigi életrajzok mind összefüggésbe hozták Jókai házasságának legnagyobb válságával, L. . . Ottilia iránti szerelmével. Voltaképpen ma sem lehet sokkal többet mondani erről, mint amit Mikszáth megírt könyvének *A sárga ház és lakói* című fejezetében. A 18 éves leány, egy elhunyt honvédezedes gyermeke Jókai gyámsága alatt állott, és kezdődő tüdőbaja elől Arácson, Balatonfüred mellett keresett gyógyulást 1871-ben. A Senki szigetéről szóló fejezetek már úgy készültek, hogy a szerelmes költő füredi villájából naponta átlátogatott hozzá. De a betegség nem könyörült a bájos fiatal teremtesen, s Ottilia csakhamar Meránba, a „mellbetegek” végso állomására került, ahonnan nem is volt már számára visszatérés. A későbbi mende-mondák,⁵ amelyek szerint e viszonyból fiú is született, nem sok hitelt érdemelnek, annál figyelemre méltóbb Feszty Árpádné egy kis adata⁶ Jókainak féltékeny feleségével való ekkori összetűzéséről. E szerint Laborfalvi Róza annyira felindult ura hűtlenségén, hogy válással fenyegetőzött, amit az csak hosszas könyörgéssel tudott megakadályozni. Ha ez valóban igaz, akkor jobban megérthetjük, mért válik annyira lényegessé a regényben a két asszony közti választás gondolata. Nemcsak Jókai kifinomult erkölcsi érzéke kívánta ezt így, hanem saját életében is állt már ilyen dilemma előtt.

Tiltott szerelmén, feleségével való meghasonlásán kívül még számos önvallomások része van *Az aranyembernek*. A gyümölcsfákkal babráló, csillagvilágot csodáló, szomorkás

¹ *Rechenschaftsbericht des Abgeordneten M. Jókai*. Pest 1872. 31. l.

² I. m. 38. l.

³ I. m. uo.

⁴ Jókai igen sok vezércikket szentel *A Honban* a német—francia háborúnak. 1870. június 23-ától kezdve — *A semlegesség magyar szempontból* c. cikkétől — szeptember végéig több, mint tizenöt alkalommal foglalkozik kizárólagosan vele. Érdeklődése ezután láthatólag alábbhagy; a kommünről összefoglalólag *A Hon* 1871. április 15-i és május 28-i számában beszél a fenti értelemben. Az áprilisi cikk címe: *Politikai ideálok és hazaszeretet*. Erre vonatkozólag l. Geréb László: *A párisi kommün az egykorú magyar irodalomban*. Bp. 1951. c. bibliográfiáját is.

⁵ Tábori Kornél: *Jókai regénye*. Bp. é. n. 96 l.

⁶ Feszty Árpádné: *Akik elmentek*. Bp. é. n. 16 l.

hangulatokba merülő költő áll itt előttünk számos fejezetben, akit eddig a felfokozott hősök közt, a nagy eposzi zengésű regények lapjain nem igen láthattunk. Itt fakadt fel benne a gyermektelen apa eddigi „kiíratlan” érzésvilága. Olvasunk a szülők naiv büszkeségéről kis Dódiuk első léptei láttán, s megrendülten vigyázzuk az apa szélütött fájdalmit a parányi koporsó mellett. Különös, de mintha a hetvenes évek első felében többször tévedne szeme a kisdedek sírhantjára, mint máskor. Ezt tanúsítja *Az élet komédiásai* „Niobe parasztruhában” című fejezete, a gidres-gödrös egyenetlen regény egyik csúcspontja, ahol egy parasztasszony kilenc gyermekét veszíti el vörhenyben egyetlen hét leforgása alatt.

Meddő kísérlet lenne azonban ezen túlmenően kulcsregénynek tekinteni a művet, és van némi túlzás Mikszáth nyilatkozatában is: „Ez talán az egyetlen regénye, amely közvetlen a Jókai élő érzéseiből táplálkozik, és nem pusztán a fantáziájából.”⁷ Hiszen a mese jelentős része semmiféle összefüggésben sem áll a költő egyéni életével, olyan személyek pályájából merített hozzá indítást, akiket még csak nem is ismert alaposabban. Az Athalie—Timea—Kacsuka háromszögről, Athalie szörnyű gyilkossági kísérletéről egy távolabbi rokonának, Szűcs Lajosnének elbeszéléséből értesült,⁸ a meggazdagodott Timár alakjának — ha igaz Eötvös Károly feltevése — a komáromi nábob, Domokos János szolgálhatott mintául.⁹ Minthogy Domonkos János már 1835-ben meghalt, Jókai csak a temetésén vett részt és semmilyen más ismeretség nem fűzhetette hozzá.

Ám az sem áll, mintha Jókai többi munkáiban nem törnének fel „az élő érzések” és benünk pusztán a fantázia röptét csodálhatnánk. Magasra csapnak legtöbb írásában az emberi közösségre vonatkozó érzései: hazaszeretet, népszerűség, szabadságvágy, a haladásba és a tudományba vetett hit, s az értékesebbjéből nem hiányzik a személyesebb érdeklődés sem. Elég itt az élettrajzi mozzanatok adó regényekre (*Politikai divatok*, *Mire megvénülünk*, *A tenger-szemű hölgy*) emlékeztetni, vagy azokra, amelyekben sok kedves, mély benyomása ölt testet. Ilyen emlékezetből vett helyzetekre, alakokra bőven akadhatunk *Az új földesúr*, *A köszívű ember fiai*, *Fekete gyémántok*, *Eppur si muove* lapjain is s az irodalomtörténeti kutatás bizonyára még jelentősen növelni fogja az ilyesfajta motívumok számát.

Az azonban kétségtelen, hogy nála nagyobb köz választja el a belső élet alakulását a műtől, mint az a modern magyar irodalomban szokásos. Nem írt pamfletszerű regényt Szabó Dezső módjára, de életének az az objektívabb regénybe öntése is idegen tőle, amit Móricz Zsigmondnál vagy Németh Lászlónál tapasztalhatunk. Számára az irodalom nem volt katharizis, alkalom válságainak kivetítésére mint Kemény Zsigmondnál, akinek *Gyulai Pálját*, *Férj és nőjét* másképpen meg sem tudnók érteni. Mikszáth észre is vette ezt, s hajlott arra a magyarázatra, hogy Jókai élete túlságosan zökkenőmentes volt ahhoz, hogy mélyebben áthassa művészetét: „Jókainak mindent megadott a természet, ami egy világraszóló nagy íróhoz kell, csak a boldogtalanságot nem.”¹⁰ A probléma azonban aligha oldható meg ilyen egyszerűen. Ne feledjük ugyanis, hogy ezt a jelenséget más XIX. századi prózaíróknál is fellelhetjük, mégpedig olyanoknál is, mint pl. maga Mikszáth, akit a reális látás mellett ugyancsak gyötrő és terhes fiatalkorral vert meg az élet. A kései években a „nagy palóc” nemcsak írni nem akart, de felesége tanúsága szerint még beszélni se igen szeretett minderről. Másrészt az is erősen kétséges, hogy Jókai életének mérlegén csakugyan olyan üres volt-e a szenvedések serpenyője, mint Mikszáth állítja. Az önkényuralom sokféle zaklatása, családi bajai (két örökbe fogadott, házasságon kívül született Rózája, felesége öregkori zsarnoksága) ellentmondani látszanak e feltevésnek. A magyarázatot tehát nem annyira a költő életében, mint inkább irodalmunk sajátos fejlődésében, az egyes stílusirányok iratlan programjában kell megkeresnünk. Ami gátolta a

⁷ Mikszáth Kálmán: *Jókai Mór élete és kora*. Bp. 1910. II. k. 104 l. (Jubileumi kiadás XIX. k.)

⁸ *Utóhangok az Aranyemberhez*. Jókai ÖM. XLVI.

⁹ Eötvös Károly: *A Jókay-nemzetség*. Bp. é. n. 235 l.

¹⁰ I. m. 198 l.

realizmust, az nyilván gátolta az író belső drámáinak kendőzetlen kivetítését is — és fordítva. Mert a realizmus — s erről az utóbbi években többnyire megfeledkeztünk — legalább olyan mértékben lelkiismeretvizsgálat, mint megfigyelés dolga s még a társadalomkritikának is kiindulópontja a kíméletlen önbírálat. Ibsennel szólva (aki ezt saját példáján remekül igazolta) előbb önmagunk felett kell ítélőszéklet tartani, aztán mások felett. Viszont nálunk a romantika, majd az anekdotikus realizmus, a népieskedéssé váló népiesség, a közönség ízlésére való ügyelés (pl. Mikszáth esetében) nem vezethetett az író belsejét feltáró irodalomhoz. Az önnön szívünkbe tekintés még leginkább Kemény Zsigmond, Gyulai, vagy Arany moralizáló lélekelemzésével s a hetvenes—nyolcvanas évek irodalmának dezillúziójával függött össze (pl. Arany László, Reviczky: *Apai örökség*).

3.

Közismert dolog, hogy a mű erősen kidomborítja a kapitalista élet számos ellentmondását, de mindjárt bevezetőben meg kell jegyezni, hogy a bérmunkás kizsákmányoltságáról nem esik szó benne. Nem véletlen ez, hanem szerves következménye annak, hogy Jókai korában nem lepleződhetett le még ilyen mélyen a tőkés rend, különösen nem Magyarországon, ahol az még sok tekintetben kivívandó célnak számított, amelyhez szükségszerűen tapadtak egyes illúziók. Egyébként így van ez Victor Hugo *Nyomorultak*­jában is: Jean Valjean mint Madeleine gyáros úgy gazdagszik meg, hogy senkit sem tesz tönkre a városában, sőt megszünteti a nyomort és munkanélküliséget, felemeli a munkabéreket.¹¹ Mennyire hasonlít ebben Timár Mihályhoz, aki legfeljebb olyan fené­kig romlott spekuláns­ként dönt pusztulásba, mint Brazovics!

Az ellentmondások egészen más vetületben jelennek meg: a gazdag, de a teljes ember­ségről lemondani nem akaró Timár lelki­világának, érzelmi, szerelmi kapcsolatainak szét­téptettségében tükröződnek. Az egykori hajó­biztos érdemtelenül, más kifosztásával lett gazdaggá, de most a feddhetetlenség látszatát kell keltenie, szüntelen képmutatással kell biztosítania jó hírnevét. A képmutatás, a látszat és a valóság kettőssége, az az ablak, amelyen át Jókainak sikerült bevilágítania a polgári erkölcs­tan labirintusába. És a feltárt igazság általános érvényen nem változtat az, hogy kivételes esettel van dolgunk a talált kincs útján való meggazdagodásban. A nagy veszedelmek árán megtalált „gazdátlan” kincs a romantikus próza gyakori kelléke. (Dumas: *Monte Cristo*, Verne: *Utazás a tenger alattban* Nemo kapitány kincsei). De mennyire más a funkciója Dumas-nál, mint itt! Ott a romantikus életszemlélet káprázatában azt tanítja az író, hogy a nagy magányos jellem a vagyonnal megszerzi a hatalmat arra, hogy valóságos földi gondviselés­sé emelkedjék. Jókai ellenben éppen azt emeli ki: Ali Csorbadzsi félholdas zsákja felőrli Timár erkölcsi énjét; olyan helyzetbe kényszeríti, ahol lassanként elveszíti tette­rejét, hogy akarat nélkül sodródjék az öngyilkosság felé. Amott az egyéniség lesz korlátlan úr a társadalmi valósággal szemben, emitt a valóság nem ismert törvényszerűségei győznek az egyéni akaraton. Nem kétséges tehát, hogy Dumas a lázadózó kispolgár álmait próbálja hihetővé varázsolni a talált milli­ókkal, míg Jókai éppen a realitás kérlelhetetlen logikájára ébreszt rá e fantasztikus fordulattal.

„A végtelen gazdagság... az általános tisztelet... a boldogító szerelem... bár csak egy volna ezek közül megérdemelt igaz keresmény.”¹² Timár nemcsak a kényszerű képmutatás miatt van elkeseredve, nemcsak milli­ói nem voltak „igaz keresmények” de a házassága sem. Jókai etikája szerint, ahol a szerelem olyan különleges magaslaton áll, rendkívül nagy bűnt követett el, amikor Timeát elszakítva igazi szerelmétől, magához láncolta. Bármennyire ószinte rajongással volt tele, mégis csak erkölcsileg kényszerítette a házasságra a hála érzetével. Nagyon kifinomult formában, de megvásárolta a leány szerelmét. A tévedés tragikus következménye az asszony elhideg­ülése lett, amit Jókai csak egészen futólag érint. Élő „alabástrom szobornak”

¹¹ Győry János: *Victor Hugo*. Bp. 1952. 72. l.

¹² ÖM, XLVI. 122. l.

nevezi Timeát, amire Krúdy Gyula tréfálkozva vágja rá : „Jókai még így nevezte a hűvös vérmérsékletű nőt.”¹³ Kőlcsonös nagyrabecsülésből szövődik kapcsolatuk a továbbiakban, a naiv gyermeklányból mintaszertű üzletasszony lesz, de mit használ mindez a modern Midásznak? Timár körül érzelmi vákuum van, „az ifjúkori ábrándot, a hajlamot a regényesség után, . . . a pénzszerző pálya rideg üzelvei, száraz számítások, mindennapi gondok eltakarták”.¹⁴ Innét találja meg a kivezető ösvényt a Senki szigetén annak a Noéminak odaadó szerelmében, akinek „az aranyemberből nem kell az arany, hanem csak az ember”.¹⁵ Azonban ezzel kezdődik meg vergődése a két asszony között s ez a vívódás — mint minden igazán mély szerelmi regényben — ezúttal is azt jelenti: választania kell kétféle életforma között. Ha kitarat Timea mellett, továbbra is az önzés rabja marad, mert nem tud belenyugodni a magántulajdonának érzett feleségről való lemondásba. Elsősorban ez az a tényező, amely visszatartja a szigetre való végleges visszavonulástól : „tán azzal a gondolattal még meg tudott volna barátkozni, hogy kincseit odavesse a világnak. . . de azzal a gondolattal nem tudott kibékülni hiúsága, hogy az a fehérarcú nő, ki az ő hitvesi lángjától nem tudott felmelegedni, még ez életben boldog legyen — más által.”¹⁶ Ez az önzés mélységesen igazságtalanná teszi, vannak percek, amikor akár meg is tudná ölni hűtlenségben vétkes asszonyát, s csak nehezen szánja rá magát Timea szabadságának visszaadására.

De visszaadhatja-e ezt anélkül, hogy feloldja a nő mélységes tiszteletét megmentője iránt és bevallja : „egész élete egy nagy hazugság” volt? Az erkölcsi halálra nem képes, inkább a valóságosat választaná vezeklő szándékkal, ha egy váratlan fordulat nem segítené hozzá, hogy új életet kezdjen Noémi oldalán. Megszabadulása véletlen műve, nem is oldhatja meg igazán az aranyember problémáit. A Senki szigetét azért tartjuk harmonikus befejezésnek, mert kifejezi Timár vágyát a munkás és egyszerű élet után, megszabadítja a terhére vált vagyontól, de Timea iránti felelősségét túlkönnyen törli el az író. Ezt maga a szerző is érzi, amikor később bemutatja a férje halálát kétségbevonó, a boldogságot meg nem találó özvegyet.

Sajátos Jókai magatartása a szigettel szemben: ide összpontosít minden eszményt, amit a haladó polgárság csak kialakíthat. Ez a talpalatnyi föld nem tartozik semmiféle államhoz vagy püspökséghez, ismeretlen rajta az elnyomás, háború, vallási villongás, érdekházasság, sőt maga a pénz. Nem mindennapi szubjektivitásra volt szüksége Krúdy Gyulának ahhoz, hogy *Az aranyemberben* csupán a „legideálisabb házasságtörő regényt” lássa, s a Senki szigetről se legyen több mondanivalója ennél: „A Senki szigete az ma is fel-feltűnedezik szentimentális férfiak képzeldésének folyóján mint egy halkán, zenélve úszó hajó.”¹⁷ Az ilyen egyoldalú, Jókai eszmevilágát lefokozó szemlélet persze nem Krúdy hibája elősorban, hanem a koré, amelyben íróvá érlelődött. Találón mondja a századvégről Babits a *Halálfiában* : „Ez volt pedig a szerelem kora Magyarországon, a frázissá vált és Jókaiából tanult szerelemé : mert ugyan mi érdekes lehetett volna egyéb az életben. Ama más idők — melyeket a történelem nagy időknek is mond — nagyobb szórakozásokat ismertek ; de eszméik ünt ereklyékké váltak . . .”¹⁸ Csakis a Senki szigetén ismerik a regény szerint a munka, a szerelem, az egymáson való segítés valódi értékét. Másrészt a költő mégiscsak visszadöbben a világ teljes elhagyásának gondolatától. Az utószó magános aggastyána, aki az önkényuralom alatti szabadságküzdelmeknek s a nemzeti reményeknek elbeszélésére is csak egykedvű pipázással felel, aligha elégítheti ki őt teljesen. Mintha Jókai saját lelkének két felét állítaná szembe egymással ebben a jelenetben!

A társadalombírálat nemcsak Timár bűneiben és gyötrődésében nyilatkozik meg, hanem üzleteinek elmondásában, sőt a kisebb alakok pályájában is. Jókai ezúttal úgy mutatko-

¹³ Krúdy Gyula : *Írói arcképek*. Bp. 1957. I. k. 182. l.

¹⁴ ÖM. XLVI. 4. l.

¹⁵ ÖM. XLVI. 3. l.

¹⁶ ÖM. XLVI. 80—1. l.

¹⁷ I. m. I. k. 184. l.

¹⁸ Babits Mihály : *Halálfiái*. Bp. 1927. 47. l.

zik be, mint a napoleoni háborút követő évtizedek dunai kereskedelmének kitűnő ismerője. Ugyanerről a témáról nem egy regényében emlékezik még meg (*Fekete gyémántok*, *A mi lengyelünk* stb.) sőt 1879-ben a XIX. század eleji inflációról és a későbbi általános pénztelenségről cikket is ír *Csöndes évek története* címmel.¹⁹ Gabonaüzlet, telekspekuláció, földbirtokbérlet, a hatóságok megvesztegetése egymást éri a könyv lapjain. Keserű adomák sínein gördül a történet, amelynek refrénje: „gazdag ember — dicső ember, szegény ember — kutya ember.” A pénz szól bele a többiek életébe is. Utána rohan eszközökben nem válogatva Brazovics és Krisztyán, kaucióhiány lesz az oka Kacsuka meg Athalie házassága meghiúsulásának. Az embertelen csódtörvény kergeti halálba Teréza mama férjét, ez teszi őt magát meghasonlottá minden közösségi étellel. És az egész zsidobongó vásár felett ott sötétlenek az öreg Krisztyán epigrammába illő cinikus szavai: „Akinék pénze van, az azt mind lopta. Akinék sok van, sokat lopott, akinék kevés van, keveset lopott.”²⁰

Mily sablonos a *Fekete gyémántok* rajza a spekulációról ehhez a hollandi mesterek festményeihez hasonlóan életteli körképhez képest! Ismét megmutatkozik, hogy Jókai igazában nem a kiegyezés korának nagyvárosában otthonos, hanem a még alig polgárosodó Magyarország kúriáin és polgári portáin. Kirepítő fészket, Komáromot már nem egyszer megénekelte, de most egészen új oldaláról állítja olvasói elé. Az alispánékhöz és a lelkészlakba vezetett el *Az elátkozott családban*, s a *Politikai divatokban* is jórészt a „salva guardiás” házak környékén kószált. Regényeiben eddig azt vette elsősorban tollára szülővárosa múltjából, ami ott országra szóló hírnevű volt: a földindulást, tudós Péczely József irodalmi körét, a hajóhid vízbeomlását a nádor látogatásakor, a vár hősi védelmét 1848–49-ben. Most első ízben ábrázolja a kereskedők Komáromát, és minden eddiginél jobban elmélyed annak hétköznapi életében. Otthonuk elárverezésének előestéjén a kétségbeeséstől hajtva elindul Athalie volt vőlegényéhez, hogy felkínálkozzék neki — mint szerető. Éji útja rosszhírű park mellett vezet, majd felbukik egy földön heverő züllött nöben. Ilyen nyers környezetleírásra ritkán akadunk más Jókai-regényben! A későbbi komáromi témák majd megint nemesibb, ünnepibb és derűsebb színezetűek lesznek. Ismét az ostrom napja eleveníti majd fel *A tengerszemű hölgyben* és *A mi lengyelünkben*, s a rác kalmárok tereferélő helyeire csak a húsz évvel utóbbi *A három királyok csillaga* vezet el újból.²¹

Amint a sokszor felidézett Rév-Komáromnak *Az aranyember* a legmegkapóbb költői újratereztése, azonképpen a Senki szigetében hajt ki legszebben Jókai folytonosan visszatérő sziget motívuma. A sziget egyszerre jelenti az ő művészetében a magány, a természetszeretet, az idill, másfelől a titokzatosság, a láncát törő fantázia birodalmát. A sue-i hatásvadászat idején a borzalmak halmozására jogcím a külvilágtól elzárt földdarab (*Nepean szigete*, a „Mocsárok viránya” a *Hétköznapokban*), művészetének megérlelődésével, békére vágyó szíve, kiábrándult elvagyódása vagy egyszerűen szépet szerető ösztöne nyilatkozik meg rajzában. Így alkotja meg a Körös-szigetet, amely a szabadságharc véresójében Baradlay Ödön szeretteit rejti, a Senki szigetét, a Ponthaligeti park tavának rejtett zugát (*Kiskirályok*), hogy végül a saját fiatalkori komáromi szigetéről (*A tengerszemű hölgy*) s a világgyűlölő főherceg óceáni rektekhelyéről regéljen (*Ahol a pénz nem Isten*). Mindannyiok közül ez a kis dunai paradicsom áll a legtöbb oldalról bemutatva előttünk: látjuk a boldog szerelmes és a meghasonlott öngyilkosjelölt szemével, majd minden évszakban, a civilizálódás kezdetén és kifejlődése után. Többi társa csak epizód vagy keret, ez maga is szereplője a műnek, s nem is éppen alárendelt. Ellentéte a cselekmény szöttezésében egyrészt a fenségesen zord Aldunának, másrészt a dúsgazdag ember felzaklatott komáromi életének.

¹⁹ ÖM. XCVI. 72—92. l.

²⁰ ÖM. XLVI. 189. l.

²¹ Az elbeszélés 1894-ben jelent meg a *Pesti Hirlapban*.

Érintettük már Timár portréjának gyakori önarckép jellegét, a vele kifejezett mondanivaló merőben új voltát. Mindebből az eddigtől elűtő, a kritikai realizmus emberábrázolását Jókai művészetén belül legjobban megközelítő jellemzési mód származik. Következétesen végighúzódo elemzéséről, a lélekredők tanulmányozásáról Balzac vagy Flaubert módjára nem beszélhetünk; az érzékek és ösztönök szerepe az elhatározásokban (pl. Timea frigiditása) csak egészen távolról érezhető, és mindez nem cáfolja előbbi megállapításunkat. A mesélő kedv pazar bősége itt már alá van rendelve a lelki fejlődés hézagatlan folytonosságának, melyben okok és okozatok szilárdan kapcsolódnak egymáshoz. Hányféle megoldáson: felesége elhagyása, törvényes elválás, a hűtlenség megbosszulása, Noémival való kettős öngyilkosság — töpreng a főhős, míg a teljes elfásultság erőt nem vesz rajta! Mily sok tényező találkozása szükséges ahhoz — apai érzése, Teréza halála stb. — hogy érezze: a kettős életet nem lehet tovább folytatni.

Az egész alkotás világnézeti és lélektani mélysége, újszerűsége feledtetni velünk, hogy akad benne a hatásvadász francia romantika kelléktárából kölcsönzött mozzanat; ilyen Krisztyán gályarabsága is. Ezek sorából csak egyet kívánunk kiemelni, Timár látszólagos halálát, amely megtéveszti környezetét. Nem először nyúl az író ehhez a motívumhoz. Monce, az 1850-ben megjelent *Egy halálítélet* című novella üzletember hőse (ÖM. XIV.), miután önhibáján kívül csődbe jutott, öngyilkosságot tettett s Amerikába szökik, hogy később felfedve kilétét, feleségét maga után hívja. Ha kissé jobban elidőzünk ennél a momentumnál, nyomban feltűnik, mennyivel olcsóbb, valószínűtlenebb az egész első megjelenési formájában. Monce tudatosan, aprólékosan előkészíti álöngyilkosságát, míg az aranyember véletlenül sodródik e különleges helyzetbe. Monce ahhoz a háttorzongató segédeszközökhöz nyúl, hogy egy felismerhetetlenségig eltorzított arcú hullát öltöztet fel a saját ruháiba, viszont ezúttal Jókai már távol áll az ilyen grand-guignol látványtól: Krisztyán, halála előtt, mitsem sejtve maga ölti fel Timár ruháit. Kiáltó a különbség a két főhős házassálete tekintetében is: a francia szereti feleségét, mégsem világosítja fel kétségbeesett tervéről, ami egészen természetellenes, papirosízű elképzelés. Mennyivel érthetőbb az, hogy Timár sohasem fedi fel Timea előtt a balatoni rianás halottjának igazi nevét. Ő Timeát Kacsuka oldalán akarja boldognak tudni. De ami a legdöntőbb: nagyon is különböző indítókok bírják rá a két hőst végzetes elhatározásukra. A párizsi „üzér” csak a bürzei becsületnek engedelmeskedik a látszat öngyilkossággal, hiszen egyébként meg is szokhatnék feleségéstől minden hókusz-pókusz nélkül. Nem így a komáromi nábob, aki csak az igazi vagy látszat öngyilkosság között választhat, ha nemcsak a vagyontól és örömtelen házasságtól, hanem a Timea iránti büntudattól is meg akar szabadulni. A meglepő fordulat a regény befejezésében minden idegen ízét elveszti. Nem is a különös alakcserét érezzük már benne elsőrendűnek, hanem a kibékítő csendes véget, amelynek ára a teljes visszavonulás. Mennyire hasonlít ez a befejezés *A különös házasságra!* Mennyire a népmese hite lüktet mindkettőben: egy Butler gróf, egy Timár Mihály, akikről legendatermő áhítattal beszéltek az alacsonyfedelű házakban, nem halhat meg, valahol messze-messze élnie kell. . .

Igen finom apró megfigyelések biztosítják az aranyember arcképének teljes átéltségét. Figyeljünk fel melankóliájában groteszk ötleteket szikráztató elméjére, amint a felköszöntött daráló Fabula uramat legszívesebben kamaszos játékra hívna ki: „. . . hogy mikor például Fabula János uram meglátogatja s mint egyházi vicekurátor komoly dolgokról kezd el perorálni előtte. . . olyankor úgy csiklandja valami Timárt, alig bír a vágnak ellenállni, hogy a két kezét hirtelen a vicekurátor úr vállára téve, annak a fején keresztül ugorják.”²² Természetesen a cselekmény folyamán nem mindig jelenik meg ennyire belülről megmutatva. A bűnbeesés előtt, az aldunai hajózás idején még nem áll egészen előtérben, a Szent Borbála vagy a táj ek-

²² ÖM. XLVI. 116. 1.

kor vele egyenrangú szereplője a történetnek. Nagyjából a megszokott Jókai-hős körvonalait mutatja ekkor emberfeletti bátorságával és ügyességével, csak szegénysége s ebből fakadó csüggedt szerelmi tépelődése sejteti, hogy a továbbiakban még meglepetésekkel szolgál majd pályája.

A többi alak mását nem nehéz felfedezni Jókai galériájában: Athalie és Plankenhorst Alfonzine, Edit meg Timea, Brazovics és Csanta uram párhuzamossága feltűnő. Timea ugyanúgy szegény együgyű rokonnak tűnik fel a házikisasszony szemében, mint Edit, s csak a mesei igazságszolgáltatás győz, amikor végül mégis ő találja meg az igazi boldogságot vetélytársnőjével szemben. A démoni leány ugyanolyan lélektani indítékoknak engedelmessé válik, mint *A kőszívű ember fiaiban*. Hiszen szerelmét, vagyonát veszítette el s mindezt végsőfokon a hajdan lenézett török leány ragadta el tőle. Kacsuka, akinek hűtlenségét egykori menyasszonya egy életen át sem tudja megbocsátani, a legéletteleőbb az egész szereplőgárdában. Csak szerzői becsületszóra hisszük el, hogy két szép fiatal teremtés halálosan szerelmes belé. Obligát kései lovagiassága nagyon is érthetetlen azután, hogy a történet kezdetén: „szerencsétlen éhenkórászként szedegeti fel az éltelmezési ügyekben elhullott morzsákat” egykori iskolatársa gúnyos megjegyzése szerint.²³

Krisztyán Tódor helyét nem nehéz megtalálni a gonoszlelkű Jókai-hősök családjában: legközelebbi szomszédai *Az új földesúr* Straffja és a *Mire megvénülünk* Gyáli Pepije lehetnek. A balatonfüredi találkozás órájában Timár ugyanúgy ellenkezés nélkül adja kezébe életét, mint Áronffy Loránd Gyáli Pepinek, és Straff ugyanolyan kém, mint ez a kalandor. Egy szatirikus régi kritika szerint Jókai eszményített alakjai között alig van különbség, „csak a kabátjuk más”. Valóban egyéniségük szinte hajszálra ugyanaz, eltérő színezetük csak onnét ered — ez olykor elég jelentős különbség — hogy mások az életkörülményeik, más-más korban harcolnak érvényesülésükért. Krisztyánban csakugyan van valami balkáni, amint ezt Sötér István megjegyzi,²⁴ de ennél is fontosabb, hogy ő hármójuk közül a legtudatosabb. Nem véletlen ez, hiszen *Az aranyemberben* ismeri fel a költő legtisztábban a pénz hatalmát az állami és társadalmi életben s így a negatív jellem is ezúttal használhatja fel mindezt a legenergiusabban. Krisztyán cinikus bölcselkedéseivel egyenesen Vautrinra, Balzac rettenthetetlen gályarabjára emlékeztet. Magányosabb teremtménye Jókainak Teréza és Zsófi mama. Az előbbi túlságosan rezonőr jellegű, inkább csak igazságait halljuk, mint vére lüktetését, a másik egymagában is írói diadal. A parvenü remek példányát fedezte fel benne, aki szalonban él ugyan, de igazában még mindig a konyhában vagy a cselédszobában érzi otthonosan magát.

Ritka művészettel készült a kompozíció, amelynek egyik erényéről, zárt logikájáról már szó esett, és számos rejtett finomságot mutat. Jellemző rá a hangulati tartalmak csodálatosan változatos cserélődése: az Alduna hősi pátoszát a sziget idillje folytatja, erre a nyers komáromi életképek következnek s mindehhez később még a rezignáltság és a tragikus feszültség járul. A főhős kettős életének színtereit a kisebb szereplők egész sora köti össze: Krisztyán egyaránt felbukkan Komáromban meg a szigeten, Sándorovics esperes Timár támasza Levetincen, de Teréza gyóntatására is elsiet, Brazovics nemcsak közvetlen környezetén zsarnokosodik, hanem korábban már Teréza férjét is szerencsétlenné tette s a két asszony is találkozik rövid időre félig gyermekként. Sejtelmesen ismétlődnek egyes motívumok, amelyek megvilágítják az idő múlását, a hős lelkivilágának megváltozását. Minduntalan feltűnik a bűnre csábító, lelkiismeretfurdalást keltő, végül halálba hívó holdfény. A perigradai örvénybe került malomnak megvan a maga ellenpontja abban a mozzanatban, hogy az elfásult ember csaknem megfagy a befagyott Duna közepére sodródott malomban.²⁵ Maga a vörös

²³ ÖM. XLVI. 158. i.

²⁴ *Romantika és realizmus*. Bp. 1956. 456. i.

²⁵ A malom-jelenetre különösen Hermann István kéziratban levő tanulmánya hívta fel a figyelmet.

hold Babits Mihály szemében jelképévé lett Jókai egész művészetének, aki a *Hataljaiban* Hintáss szavait egyenesen így kommentálja: „S vörös hold kel fel, egy romantikus szó, s Jókai országa egészen közel jött, szerelemmel, ragyogó és ördögi hősökkel... Oh szerelem, te vörös holdvilág.”²⁶

A regényt olvasva valóságos, megfogható közegnek tűnik fel az idő, természetesnek tartjuk, hogy a Vaskapunál elének lépő 34 esztendő Timártól úgy válunk el, mint 43 éves férfitől. A többi művekben is ugyancsak sok utalás történik Jókainál hónapok, évek pergésére, de hiába, még olyan nevezetes alkotásban, mint az *Eppur si muove* sincs időélményünk, holott abban ez igen lényeges lenne. Nem nehéz megfelelni arra a kérdésre, miért történik ez így. Az idő, az irodalom számára mindaddig csak erőszakolt díszlet, míg jellemek és viszonyok változásán nem alapul. Az *Eppur si muove*-ban a végső fordulatok — az olaszországi festői évek, a vagyonról való önkéntes lemondás stb. — annyira erőltetetten hatnak, hogy az író megjegyzéseit a férfisorban levő Jenőyről nemigen tudjuk komolyan venni. Valóban a realista regény alapátényezője az idő és jellem viszonya, amint ezt Kemény Zsigmonddal kapcsolatban Rónay György hangsúlyozza.²⁷ Természetesen a regény nem órával és kalendáriummal mér, hanem a „belső időhöz” igazodik, a fontos élmények ritkasága vagy sűrűsödése szabályozza arányait. A lassított és gyorsított felvételek váltakozása a filmben sem lehet felültebb, mint egy művészi regényben! Mily aprólékosan foglalkozik a költő a Szent Borbála talán csak 3—4 napig tartó aldujai kalandjaival s mily hamar végez később egy-egy Senki szigetén eltöltött évvel! De ezúttal indokolt a sietés, nem úgy mint az *Eppur si muove*-ban, ahol az utolsó száz lapon csak az író erőlködését érezzük, hogy minél hamarabb révbe vezesse valahogy történetét. Csakhogy van egy Achillesz-sárka a szerkezetnek s ez éppen a végső 4—5 fejezet. Athalie gyilkossági kísérletét sehogyan sem érezzük idevalónak, sokkal több örömmel tennénk le a könyvet, ha az a főhős eltávozásával zárulna le. Csak valamiféle krónikás teljesség kívánhatja ezeknek a részleteknek elmondását, nem a műalkotás sajátos törvényei. Amilyen aránytalan a kitekintés, olyan jól illeszkednek a mese derekához azok a kis közbevetések, amelyek a mű kezdőpontja előtti eseményekre utalnak. Nemcsak a főszereplő megjegyzéseiben merülnek fel ilyenek, de hallunk a gyermek Athalieról, aki már akkor ki-nevette a szerencsétleneket, Brazovics korábbi sötét üzelmeiről (titkos folyosót építtetett házában), nem is beszélve Teréza szőrnyű fiatalkori összeomlásáról.

A kompozíció egy másik újdonsága a hétköznapi és álmok, csodás kalandok kettősségének finom összeszővése. Jókai mintha csak valami láthatatlan mérlegre rakná a fejezeteket, gondosan ügyel arra, hogy az egyik elem egyensúlyban tartsa a másikat: a Senki szigetének paradicsoma mellett ott áll Komárom, a családi élet kicsinyes intrikáival, az üzlet tisztátlan kavargásával. Az életet és hálált osztó balatoni rianás megdöbbenhet szívünk mélyéig, ám előtte áll mint petőfics zsánerkép a befagyott tavon mulató halásztársaság. A tények, tapasztalatok mindenütt elkísérnek a képzelet szabadszárnyú útjaira. A Szent Borbála fedélzetén Tömörkény sem szólhatna szakszerűbben a csigaorrú hajók kormányzásának fortélyairól, még az idilli sziget sem lehet meg természet tudomány nélkül: Timár séta közben kioktatja Noémit a békák hasznáról és szeretetre méltó voltáról.

5.

Ily sok művészi kiválóság láttán lehetetlen, hogy fel ne merüljön bennünk a kérdés: folytatta-e az író *Az aranyemberben* megkezdett utat, s ha ez nem történt meg, mi a magyarázata kezdeményezése elsikkadásának? Valóban a regény messziről kimagasló orom a Jókai művek hegyláncolatában. Magányossá teszi nemcsak magasrendűsége, hanem módszereinek

²⁶ I. m. 23 l.

²⁷ Rónay György: *A regény és az élet*. Bp. 1947. 294. l.

egyedi volta is. A legkiválóbb Jókai regényekre javarészt a nemzeti irányregény elnevezés illik a legjobban: témájukat a XIX. század első kétharmadának politikai mozgalmából merítik, irányzatosságukat a középpontba állított eszményített és hiperbolikus hős biztosítja, aki ingadozás nélkül, kiélezett és egyértelmű összeütközések során szolgálja a haza és haladás ügyét. Ezzel szemben *Az aranyembernek* csak egészen távoli, közvetett kapcsolata van a nemzeti megmozdulásokkal, meghatározott történelmi események egyáltalán nem szerepelnek benne. Középponti hőse egyénített, kevésbé idealizált személyiség, aki inkább önmagával mint külső erővel küzd, s ellenségeivel való harcában (Krisztyán!) sincs minden igazság az ő oldalán. A korábbi legjobb írásoktól az is elhatárolja, hogy a zsánerképnek és az anekdotának csak másodrendű hely jut benne.

De ugyanúgy sok ellentétre akadunk, ha *Az aranyembert* a későbbi terméshez mérjük. Ekkor Jókai művészetére egyrészt a XVII—XVIII. századi memoárok és picaro-regények tesznek nagy hatást. (*Egy hírhedt kalandor. Két Trenck, Rákóczi fia* stb.), másrészt a francia tézisdrámák és a velük egy töről fakadó, szórakoztató félrealista regények. *Az aranyembernek* egyikkel sincs számos érintkezési pontja. De viszonylag még mindig az utóbbi regénytípushoz áll közel.

Ezekre a művekre (*Egy az Isten, A lélekidomár, Akik kétszer halnak meg*, sok tekintetben az *Enyém, tied, övé* is) szintén jellemző a privát életből vett téma, bennük a szerelem és házasság kérdései ugyanúgy háttérbe szorítanak sok egyebet, mint Timár Mihály regényében. De csak a keret azonos, a benne levő kép már nem. A divatos félrealizmus útján Jókai messze kerül attól a tisztánlátástól, amely a mesés fordulatok indítékaiban is éreztetni tudja a polgári erkölcs fertőző gócait. S elsodródik az emberábrázolás már kipróbált új módszereitől is: Adorján Manassé, Ilavay, Lándory stb. csak egyes vonásaikban meggyőzőek, egyébként önállóság nélküli, valószínűtlen ugrásokban fejlődő bábjai az írói akaratsnak. Az embersorsokat az írói rutin irányítja, a rutin válogatja ki a hatásosan egzotikus, különösségekkel telt környezetet is, amelyben alig csillan meg valami a hiteles apró részletek költőiségéből, holott ezek *Az aranyembernek* talán fő varázsát adják. Alighanem az *Enyém, tied, övé* a sok közül a leginkább az, amelyet *Az aranyember* rokonának érezhetünk. Nemcsak a szenvedély természetrajza ez, amely a „férfi sorsa az asszony” közhellyé vált igazságát példázza. Tágas a korrajza, félreérthetetlen benne a közhangulat, a társadalmi eszmények hatása magára a szerelem és házasság emberi tartalmára is.

Az öregkor kiválóbb írásai inkább a korábbi nemzeti irányregények láncolatához kapcsolódnak és csak járulékosan mutatnak fel némi rokonságot az *Aranyemberrel*. Anekdotaiság, a közélet előtérbe állítása inkább az *Egy magyar nábob, Kárpáthy Zoltán* típusú regények égtája alá viszi a *Rab Rábyt* és a *Kiskirályokat*, semmint az *Aranyember* vonzókörébe. Ráby ugyan teteteinek valóságossága, elhibázott házassága miatti vergődése következtében sokszor párhuzamba állítható Timárral, mégsem téveszthetjük szem elől a kettő közti távolságot, amelyet Sötér István is nyomatékosan hangsúlyoz: „... jellemében a hibák és erények oly reális aránya, aminővel Timár Mihálnál találkozunk, mégsem tud létrejönni. Jókai már-már rámutat öltözködésének, modorának, életszemléletének elidegenült elemeire, sőt Mariskával kapcsolatban, szinte egy fatális ingatagságára is. De mégis, utólag mintegy „visszavonja”, semlegesíti ezeket a vonásokat, s a Fruzsinkának tett vallomásban valóban nemes indokokkal igazoltatja Ráby elfordulását Mariskától. . . Álérvek ezek is, mivel Jókai vonakodik attól, hogy hőse jellemének mélyére hatoljon. Ahhoz, hogy ezt megtehesse, Ráby valódi konfliktusát kellett volna oly következetesen és élesen bemutatnia, ahogyan Timárét mutatta be.”²⁸ A kései remekek közül több joggal állíthatjuk *Az aranyember* mellé a *Sárga rózsát*. Hidat ver köztük a közös romantikus antikapitalista ihlet és a jellemrajz következetessége, plaszticitása, a nemzeti irányzatosságtól való tartózkodás. Ám a „pusztai regény” egész millióje, erkölcsi problé-

²⁸ I. m. 536. l.

mavilága oly elemien egyszerű, hogy a jóval komplikáltabb viszonyok és eszmei előfeltételek között lejátszódó korábbi regénnyel való összevetés első pillantásra meghökkentőnek tűnik. Amellett a *Sárga rózsza* lemond a romantikus meseszövécs csillogó motívumairól, amelyek *Az aranyemberben* nagy változatossággal bukkannak fel.

Adósak vagyunk még a második kérdésre való válasszal: mi a magyarázata *Az aranyember* el-elakadozó, gyér folytatásának? Az egyik ok kétségkívül Jókai hanyatlása — amelynek magának is sok összetevője van (politikai, társadalmi nézeteinek időszerűtlenné válása, erőltetett, túl gyors ütemű munka s részben ennek következményeként írói kifáradása). Emeljünk itt ki azt a komponenst, amely már az eddigi fejtegetésben is többször felmerült: Jókai rosszul választotta ki írói mintaképeit, amikor a népszerű fél- és negyedrealizmus felé fordult. Feuillet, ifj. Dumas, Ohnet és társai azt a hitet keltették benne, hogy ismeri a „modern” irodalmat és lépést tart vele. S közben alig-alig vett tudomást az igazán új jelenségekről: Flaubert-ről, Maupassant-ról, Daudet-ről, Tolsztoj-ról, G. Keller-ről stb., sőt alighanem a késői Dickens-ről és Thackeray-ről sem. Egyedüli indítóoknak azonban nem tekinthetjük a hanyatlást, egyszerűen azért nem, mert mint láttuk, időnként felülkerekedett rajta, de ezek az önmagára eszmélései mégsem mutatnak határozottan *Az aranyember* megjelölte irányba. És itt kell segítségül hívnunk a második mozzanatot: azt a körülményt, hogy *Az aranyember* nem csupán a külvilág fájó ellentmondásainak felismeréséből, hanem egyúttal Jókai házassátlenség mélyreható válságából született. Ilyen krízisre csak még egy példa van további pályáján, a második házasságát követő, de abból nem született méltó prózai alkotás, legfeljebb néhány törekeny szépségű lírai vers. A nagy lelkitusa nem ismétlődött, s így elmaradtak a lírai önvallomásból fakadó, magánéletre és a jellemrajzra összpontosuló regények, amelyeknek nyitányát *Az aranyember* jelentette volna: terméketlen kései romantikáját pedig olyan felvillanások szakították meg, amelyekben anekdotikus realizmusát próbálta összebékíteni a rutinos szalonregény követelményeivel (*Rab Ráby*, *Kiskirályok*, *A lőcsei fehérasszony*).

Hatott-e más írókra is *Az aranyember*, s a közvetlen hatástól függetlenül látunk-e a hozzávaló lelki rokonságból fakadt műveket regényirodalmunkban? Azt hisszük, a kérdésre nem nehéz megadni a választ: *Az aranyembert* kedvelhetik és ronggyá olvashatják a születése utáni egy-két évtizedben, de igazi visszhangja majd csak három évtized múlva lesz íróink között. A század utolsó negyede félrealizmust, naturalizmust, szórványosan az igazi realizmus szárnypróbálgatásait hozza: az írók a valóság felszínét tapintják vagy mélyebb tárnáiban bányásznak, de lírai elvágyódásuknak alig adnak hangot. Csak a XX. század elején válik olyan sivárrá és ellenségessé a magyar glóbus, hogy az izmusok világviszonylatban is terjedő hatásától támogatva a menekülés egyre több íróknak életformájává válik. Útnak indul Szinbád, kibomlik Csáth Géza, Cholnoky Viktor vitorlája. Igaz, a világot, amelyből kimentik hőseiket, egyik sem látja oly valószerűen s főként oly nagy összefüggésekben, mint a hetvenes évek Jókaija. Eszményi alakjaikban sem lobog oly Rousseau-n nevelkedett humanista igény a munka, a kizsákmányolás és képmutatás nélküli közösség után, mint Timárban meg Terézában. Hőseik különcebbek, de különösen a Krúdyét a tiszta lelkiismeret, az egyszerű boldogság, az áldozatos, egy életre szóló szerelem utáni sóvárgás élteti²⁹ a kaotikus, világháborúba merülő korban,

²⁹ Krúdy arcképéhez különösen Sőtér István tanulmányát, *Romantika és realizmus*; 573—99. l. használtam fel.

RÓNAY GYÖRGY

KASSÁK ÉS AZ IZMUSOK

A századvégi szimbolizmus, elfüggönyözött, művi izgalmakkal fűtött „mesterséges paradicsomában” légszomjasan fuldoklottak a fiatalok. Hovatovább magának a világnak a valóságosságában is megrendült a hitük. „Napfény és levegő nélküli”, „szörnyűségesen zárt” légkör ez; a legeredetibb tehetségek igyekeznek menekülni belőle. Elvetik a *l'art pour l'art* dogmáját; helyette új jelszót írnak törvényül maguk elé: *la vie pour la vie*. Az öncélú művészet jeliséje helyett az élet kultuszáét.

A századforduló legtöbb új irodalmi mozgalma ennek az élet-kultusznak, ennek a vitalizmusnak a jegyében áll. Elég volt Baudelaire-ból! Elég volt a szimbolizmusból, finomságaiból és gyöngéd hangulataiból! Elég volt a könyv-kultúrából! Térjünk vissza a természet-hez, az emberhez és az élethez. Ez a végső lényege egy sereg századfordulói és századeleji „izmus”: *naturalizmus*, humanizmus, unanizmus programjának. A szimbolista életérzés az írókat arra készítette, hogy — Andre Gide kifejezésével (aki a szimbolizmus fókuszából, Mallarmé köréből indult el írói pályájára) — „irrealizálja a jelenségeket”. Az új törekvések, éppen ellenkezőleg, a „jelenségek realizálására”, a valóság minél mélyebb átélésére, a természettel való minél meghittebb egybeolvadásra, az emberrel való minél teljesebb szolidaritásra irányulnak.

Elkanyarodni a meddőnek érzett közvetlen múlttól, akár Nietzsche, akár Whitman ösztönzésére; szakítani a múlttal és a szalonból, vagy a könyvtárszobából kilépni az élet széljártára szabad mezőre, sőt: szétzúzni ezt a múltat, *tabula rasát* csinálni, hogy a romokon minden érzelmi kötöttségtől és értelmi örökségtől megszabadulva üthesse föl fejét az új, föl szabadult ember.

Ez az utóbbi, ez volt a futurizmus programja.

*

Leszámolás, megsemmisítés.

Mindenekelőtt a hagyományos szerelmet kell megsemmisíteni, mert gyöngíti a létet, paralizálja az akaratot. Vissza kell vezetni a szerelmet a két nem természetes kapcsolatára, s ez nem más, mint mindenféle szokványos kellék: holdfény, virágok, szavak nélkül, egyszerűen az élet fönntartása.

A szerelem után: megsemmisíteni a családot, az ember elpuhításának fészkét. Aztán: megsemmisíteni a természet romantikáját. Ábránd, álom, melankólia elvetendő. A futurista a jövő embere, az elgépiesülő világ rajongója, a mechanizmusé, amely „lerombolja a világ ócska, beteges érzelmességeit”. Ezek az érzelmességek a kifejezés nyelvi formáit is megfertőzték; el tehát a kifejezés hagyományos nyelvi formáival! A „gépi ember” harsány dicséretében a futurizmus szétrobbantja a szintaxist, megöli a logikát, szívendőfi az értelmet.

„Az állati korszak lejárt, kezdődik a fémkorszak” — jelenti ki Marinetti 1912 májusi manifesztumában. És : „Megkezdjük a cserélhető tagú gépember teremtését. Megszabadítjuk a gondolattól, még a haláltól is megszabadítjuk”.¹

A gondolattól megszabadult gépember, cserélhető alkatrészeit diadalmasan rázva, éneklei a jövőbe Marinetti halhatatlan sorait :

Mocastrinaz fraligaren doni doni doni vron kap,
vron kap angolo angoli angola angolin . . .

Ime az új költői idióma, mely szavak helyett elvszerűen hangutánzásokkal dolgozik, s melynek olaszul épp oly kevés értelme van, mint a világ bármely más nyelvén.

Ez a futurizmus a mi szellemi életünkben sem volt ismeretlen : mint „az élet és művészet új lehetőségét” ismertette 1913-ban Szabó Dezső. Ekkor rokonszenvvel és „életképes oldaláról”, mint „magát vakmerő, óriási tettekben szétdobáló” modern epikus élet-élést. Két évvel később visszatért a témára, s ekkor már keményen elítélte. Benne — írta — „minden eddig megrángott örültség, minden bűnös monománia, szemérmetlen reklámvadászat s akart hisztéria együtt van . . . Komikusabb, szomorúbb, undorítóbb szellemi betegsége még nem volt az emberiségnek, s nagy fájdalom, hogy tényleges és erős hatással van kezdőinkre.”²

*

1915. november 1-én megindult Kassák Lajos folyóirata, a *Tett*. A kortársak általában futuristának mondták, ami bizonyára inkább hipermodernet jelentett, mint Martinetti értelemben való valódi futurizmust. Ez ugyanis válogatás nélkül fölmagasztalt mindent, ami harc és erő kifejtés, s mint ilyenért, mint a hősiesség végletesen nagyszerű, epikus lehetőségéért, lelkesedett a háborúért is ; a *Tett* viszont feltétlenül elítélte a háborút. A futurista eszménye — Szabó Dezső szavaival — „a tett-mámoros egyéni erő szabad gesztusa”, de az önkiélésnek, az *egyén* végletes egzaltálásának érdekében ; a *Tett* szemlélete szerint viszont az egyéni erők fölfokozásának célja az ember *kollektív* fölszabadítása, mégpedig nem valaminő romantikus messzianizmusban, hanem a szocializmus konkrét történelmi kereteiben.

Az új folyóiratot Szabó Dezső cikke vezette be. „Új korba ocsudik át az emberiség” — írta ; új irodalom születik az új korhoz ; az esztétizmusnak vége ; „az irodalom igen mohón fog egybeélni minden életet, mint valaha a fiatal naturalizmus.” „A szép túlaradja a művészetet, s az élet szélesebb szépség, mint a szép.” „A jövőt alakító, forrongó, nagyszerű humánusoknak ebben az új, izzó káoszában minden *splendid isolation, tour d'ivoire*, éneskedés, szópecérség hiábavaló mókává szegényül. A művész, az író megint munkás lesz a munkások, harcos a harcosok közt.” „A szép, mint lelki történet, éppen olyan hódító fegyvere életünknek, mint fogunk, vagy karunk, vagy szerelmünk. . . A szép a legzúfoltabb praktikum.” „Valószínű, hogy új szocialista irodalom fog következni a tegnapi és ma individuális művésze után.” Végül : „Az t generációt, melyet irigy öregek nemrég mint *Holnapot* akartak agyonütni, most új Holnapok rohanják túl.”

Ezt az utolsó idézett mondatot különös örömmel olvashatta a *Tett* minden munkatársa. Valóban, mint a *Holnap* idejében, megint két nemzedék állt szemben : egyfelől a *Nyugat* „beérkezettjei”, másfelől a fiatalok, a húszévesek, ahogy Babits nevezte őket, vezérük, Kassák körül. Más volt a magatartásuk, mások az eszményeik, más az ihletük, más az életérzésük.

¹ Emmanuel Aegerter — Pierre Labracherie : *Au temps de Guillaume Apollinaire* ; 225—236. (1945)

² Szabó Dezső : A futurizmus : Az élet és művészet új lehetőségei, 1913 — *Tanulmányok* c. kötetében (Génius-féle kiadás 159—178) ; és : A legfiatalabb irodalom, 1915 — *Egyenes úton* c. kötetében (Génius) 191—195.

Az, hogy Kassák éppen Szabó Dezsőtől kért bevezető írást nemzedéki folyóiratához, igen jellemző. Mindketten elvetették az esztétizmust, mindketten az „élet vallásának” voltak hívei; mindketten a teremtő energiák, férfias erők, romlatlan alkotó ösztönök jogait hirdették. Visszanyúlni az élet elemi forrásaihoz, belőlük táplálkozva dinamikus életet élni! Kassák verse, *Az örömhöz*, éppúgy program volt a folyóirat első számában, mint Szabó Dezső bevezetője; és Szabó Dezső éppoly jogosan vállalhatta az új irodalom keresztapaságát, mint amilyen jogosan az új irodalom tekintette őt már tekintélyhez jutott idősebb testvérének. „Az élet szélesebb szépség, mint a szép” — szögezte le Szabó Dezső. Kassák is ugyanezt hirdette a vitalista-dinamista költészet nyelvén:

Az élet billió lehetőségét csapolom magamból
s a nevetés aranyvillája koppan a fogaimon.
Az öröm és az akarat bitangló híme vagyok,
s bolond csikó, tág cimpákkal nyeritek az időbe:
hol majd Vesztfália mély acélhámorai dalolnak nekünk
s igás ökrei után a vad, kúnsági paraszt,
Pétervár 1905-je, a champagnei víg szüretelők —
s ó lásd! az én részeg, utcai nyelvem is, ki most
elsőnek dobja magát az új földre.

*

A *Tett* íróiban igen erősen élt a nemzedéki tudat. Számon tartották és hangsúlyozták, miben különböznek az előttük járóktól. Nagyjában így látták: ha a *Nyugat* a modern iroda, lomnak, az új idők új dalainak forradalma volt az epigonizmussal és polgári középszerrel szemben, ők viszont az élet forradalma a *Nyugat* esztétizmusával szemben. Úgy érezték-ök a valódi mai, a mának megfelelő, a ma élményéből a mának és holnapnak teremtő irodalom; a *Nyugatra* úgy tekintettek, mint konzervatívvá merevedő tegnagra. „Mélyebb, keményebb zengőbb, a ziháló, forró életből fakadóbb lesz az új művészet. A tespedő, fáradt, kiaggott betűk helyébe öntudatos, erős, energiás betűk jönnek” — írta a *Tett* harmadik számában Haraszti Zoltán. Tévednek, akik úgy vélik, a háború mindenestül elsodorja az individualizmust. Nem; csak „az elsenyvedt, tétlenül tétovázó, elnyűtt metafizikai sablonokban tetszelgő játékosdira” lesz katasztrófális.

Egy következő számban Vajda Imre foglalta össze vezércikkban a lap világnézetét, s egyben esztétikai alapelvét is.³ Ami a művészetben eddig történt, az — mint Maeterlinck mondja — „a lélek atmoszférájában” játszódott le. „Belső történések voltak, légmentesen elzárva a külvilág érintésétől. Mindaz, ami kinn történt, profán és piszkos volt, nem alkalmas a megéneklésre. Az értékek skálája egyúttal a finomságok és finomkodások skálája volt.”

„A *Tett* kilép a lélek atmoszférájából. A teleológikus világrendet, a kozmoszt énekl meg és így az *erők éneke*. A lélek atmoszférájában minden korlátozva van és a keretek végesek, a mozgás csak látszólagos mozgás, mert az egyéni kielégülés tiszta statikája helyettesíti az élet dinamikáját.”

„A *Tett* a végtelenségek és az univerzalizások felé lendül. Számára az értékek skálája a fájdalomak, az emberi boldogságok, az életsorsok és a nyughatatlan természeti erők skálájává változik.” . . .

A nemzedéki szembenállás akkor vált élessé, amikor Babits a *Nyugatban* foglalkozott, Kassák egy programcikkének örvén, a *Tettel* s az egész fiatal irodalommal, Kassák pedig válaszcikket írt Babitsnak. Babits szerint e fiatal írónál „még kísérlete sincs a komponálás valamely új módjának, a stíl valamely új tempójának: egy-egy bizarr ötlet, a futuristák legüresebb külsőségeinek esetlen utánzása, a grammatikának és értelmességnek némi, nagyon

³ A *Tett* 1916. január 5.

is erőltetett és kevéssé következetes fumigálása, a mondanivaló szándékos és oktalan komplikálása (naív fiatal íróknál gyakori szenvedés): ennyi az egész stílusújítás”.

Amit erre Kassák válaszolt, az — a „mi” nemzedéki többszámában — az ő legszemélyesebb költői programja és vallomása volt. Ennek lényege egyrészt az, hogy a művészetben a hangsúly nem a megcsinálás hogyanján van, hanem a művészen mint szociális emberen; másrészt az, hogy a témakör esztétikai korlátok nélkül határtalanul kiszélesül, s a műalkotás célja „az erőnek és akaratnak, mint az egyetlen művészi abszolútumnak, megismerése és érvényesítése” lesz — ami végeredményben hamisítatlan dinamizmus. És vitalizmus: „Ahelyett, hogy a született fenyőt a pálmaházban óhajtánánk *megnevelni*, kint a hegytetőn akarjuk rácsorgatni az éltető napot.”

Nem kevésbé jellemzőek Kassák formai kérdésekre vonatkozó megjegyzései. Babits (különben „A legfiatalabb irodalomról” szóló tanulmányában Szabó Dezső is) nehezményezi a szabadversnek majdnem kizárólagos használatát. Kassák szerint a szabad forma „a művész fantáziájából önálló életre kívánczozó vízió” formája; „a megkomponáltabb forma — a lényeg formája. A szabad vers formáját éppen a belső struktúra adja; az adódó téma, életdarab tudatos centrumba lökése alakítja a vers szemellátható külsőségeit... A szabad versnek van a leggazdagabb és egyben lelebírhatatlanabb formája... s ez a forma soha nem *a priori* jelentkezik, hanem mondani valóról mondani valóra a vízió pszichikális és fizikális egy pontba szorítása szüli meg”... „A mi szabadverseink — (helyesebben azt kellene mondania: az én szabadverseim) — a lehető legszigorúbban megkomponált egészek, és éppen ez a komponáltság választja el őket Walt Whitman szabadverseitől. Walt Whitmannal valljuk a rokonságot, de ő még sokkal inkább az intuíció rabja volt, impresszionista, semhogy mesterünknek fogadhatnánk el”. Költeményeiknek (illetve Kassák költeményeinek) fémjelzője a *koncentráció*, „egy tömeggé koncentrációja minél gazdagabb témának, zenének, plasztikának és expresszióknak”.⁴

Vagyis: Whitman közvetlenül a világ látványát, vagy a világ látványán érzett lelkeseződését énekelte meg; Kassák viszont a valóság szétszedett elemeiből konstruál új, szintétikus valóságot egy lelkiállapot, élmény, látomás kifejezésére. Whitmann impresszionizmussal szemben — expresszionista. Egy későbbi versében írja:

A ma emberét a konstrukció megismerése és az elemek legyőzésére való törekvés jellemzi.

Fizika és metafizika.

Centrális és decentrális.

Egoizmus és kollektívizmus.

Minden belőlem kiinduló és hozzám visszatérő magamtörvényei.

A tisztaság kristálytenyerén fekszünk és érezzük, hogy minden a mi belső, vérbeli rokonunk.

Minden a mi rokonunk, tehát szigorúaknak és keményöklűeknek kell lennünk.

A világ mai képén rossz naturalista festők dolgoznak. Végre is meg kell fejteni a teheneket, szét kell hasogatni a nagy történelmi vásznakat és ki kell jelenteni, hogy mi is itt vagyunk.

Ember! Konstruktőr!

*

Szabó Dezső „stréber klaunok reklám vitustáncának” nevezte a futurizmust. A mozgalomban valóban sok volt a handabandazás és a misztifikáció, a manifesztumokban sok volt — ez is Szabó Dezső hasonlata — az impresszárió vásári kiáltozásából az óriáskigyó

⁴ Kassák program-cikke *A Tett* 10. számában; Babitsé: Ma, holnap és irodalom, *Ars poetica* forradalmár költők használatára a *Nyugat* szeptember 1. számában — olvasható: BM. Összes Művei (a Franklin-féle kiadás) 904—923. Kassák válasza: Az új irodalom, *A Tett* 1916. szeptember 20.

⁵ Olvasható a *Versék cím nélkül* sorozat XXV. darabjaként Kassák Lajos 1956-ban a Magvetőnél megjelent *Válogatott Verseiben* (88. lap).

sátra előtt (amely alapján véve nem is olyan óriási). Ezt különben maga Marinetti is elismerte. Ha a futuristák — mondja — udvarias, diplomatikus nyelven beszélnek, ügyet sem vet rájuk senki. Ezért, hogy észrevegyék őket, agresszív formában szintetizálják a kifejezésre váró eszméket, programjuk lényegét, „az egyéniség és eredetiség egzaltációját.”

A *Tett* írói külföldi példáiktól készen kapták az agresszív modor mintáit és fogásait. A lapban, s utódjában, a *Mában* valóban bőven találni csinált lármát és akart bonyolultságot. Mint Babits joggal fölroja, rengeteg bennük a nagyotmondás; de a munkatársak túlnyomó többsége egészen fiatal ember; „valamennyien zöldfülűek — írja önéletrajzában Kassák. — Nagyot mondani náluk még majdnem egyet jelent az igazság kimondásával.”

S ez a láрма harci láрма is: a védekezve támadók természetes taktikája. Hadakozás művészetben az Ady-nemzedékkel, politikában majdnem az egész világgal — olvassuk ugyan csak az *Egy ember életében*; egy „hangos, extatikusán túlfűtött” léggörhöz alkalmazott hang. De van bizonyos egyéni hitele is, éppen majdnem hisztériásan életjavalló ágálásában: a rekedt kiáltások sokszor a légszomj kiáltásai. „Különös emberek ezek a fiatalok — emlékezik rájuk Kassák. — Fizikailag is milyen különös figurák. A harc, az előretörés, a kemény akaratosság költői, a duzzadó izmok, a megfeszült mell, a habzsoló fiatalság dicséretét éneklük, s ahogy itt ülnek sorban, látni rajtuk, hogy valamennyien tüdőbetegek.”

Am nemcsak azért hangosak a zaklatottak, mert fiatalok, mert harcolnak és mert betegek, hanem azért is — talán elsősorban azért — mert koruk gyermekei; koruk is hangos és zaklatott. Igaz — feleli Kassák Babitsnak — költészetünk nyers, harmóniátlan. De olyan, mint a kor, mint a kor élete! Kaotikus? Kaotikus a kor is, amelyben élnek. Az ifjúság úgy lát, úgy érzi, úgy gondolkodik, ahogyan ők; legföljebb csak nem tudja formába önteni vízióit.

E háborúba — „a világ testén átvonagló tajtékos epilepsziás rohamba” (mint Haraszti Zoltán írja a *Tettben*) — belenőtt ifjúság, mely első költői eszméléseiben ezekkel a nyavalyatörős rángógörcsökkel találkozott, semmiféle szép harmóniát, semmiféle klasszikus egyensúlyt, semmiféle szimbolista finomságot nem érezhetett időszerűnek, sőt igaznak sem. Még Adyban is idegenkedett mindattól, amit a „békebeli” polgári dekadencia vér-aranyos megvilágításának látott. A nemzedék anarchikusságát Babits azzal menti, hogy „nem sok oka lehet tisztelni törvényt s hagyományt”, hiszen „a legtiszteltebb törvényeket s hagyományokat mint a legsztelenebb vadságok cégeireit tanulta megismerni”. Ez igaz, de kevés. Az új nemzedék számára nemcsak arról volt szó, hogy a törvények hazugoknak bizonyultak, és a hagyományok csődöt mondtak. A megrázkódtatás sokkal mélyebben, az élet legbensőbb rétegeiben történt. Nem az új irodalom akart anarchikus lenni, hanem a *valóság lett anarchikus*; az irodalom csak a valóság anarchiáját tükrözte. A háborúban megszűnt a világ harmonikus szemlélésének lehetősége; mert a világ megszűnt harmonikus lenni. Az élmény dezorganizáltsága alapján véve a valóság dezorganizációjából eredt; és dezorganizált valóságélményt hagyományosan organizált nyelven és formákban hitelesen kifejezni nem lehet. Új, expresszív kifejezési módot kell teremteni hozzá. Expresszionizmust.

Kassák és a *Tett* költői forradalmának jogosságát nem lehet elvitatni. Pusztán csak arról lehet szó: ez a jogos és hiteles forradalom módszereivel és stílusával vajon jó és hiteles műveket tudott-e létrehozni. Sikerült-e, mint Kassák mondja, „más, színesebb, gazdagabb hangszereléssel kidobni magukból azt, ami művészet”. Ugyancsak ő írta: „Tévedésből sem vagyunk kimondottan szimultanisták és semmiféle isták és izmusok nem vagyunk és ú irodalmi iskolát sem akarunk csinálni, csak a *jó* szó átértékelésében jó költők akarunk lenni”

*

„A széteső dolgokat vasmarokkal összefogni s egy új egységet hozni létre a körülöttünk, lévő zürzavorból” — az *Egy ember életében* ez a mondata a kassáki expresszionizmus foglalata.

Hogyan született meg ez az expresszionizmus? Ugyancsak az *Egy ember életéből*: „A belső dinamika szétfeszítette a megmerevedett formákat, a játékos rímek és hangulati

lebegések helyett a vers testiségét akarom megformálni. Úgy érzem a szavakat, mintha téglák, kockára vágott kövek lennének, egymás mellé és egymás fölé rakom őket, mintha házat építenék. Akiknek megmutatom a verset, azok meglepődötten olvassák és úgy tesznek, mintha nem értenék. Később, a vitatkozás közben kitűnik, hogy ésszel megértik az egymás mellé rakott sorokat, de egészében nem tudják fölfogni. Valami idegenség van benne a részükre. Hiába olvassák, nem folynak beléjük a szavak, pillanatok alatt áthidalhatatlan árok van köztük és a vers között. Azt mondják : Futurizmus. — Nem igaz — feleltem, — csak annyira igaz, hogy más, mint az eddigi verseim voltak. Közvetlenebb, őszintébb. A futurizmust sokban külsőséges valaminek tartom, ez pedig úgy szakadt ki belőlem, mintha egy darabja lenne a húsomnak. Nem művészet ez, ami kívülem van, hanem ez vagyok én, egész emberségem szavakba zártan.”

Jellemző és szinte jelképesen figyelmeztető mozzanat, hogy Kassáknak ez a magára eszmélése, mondhatnók a magyar expresszionista lírának ez a megszületése, Szabó Dezső bábáskodásával történik. „Szabó Dezsőnek válaszoltam — olvassuk az *Egy ember életében* — aztán megint ő írt, s ebben a levélben annyi erő és életakarát volt, hogy engem is előbbre lökött. Ha vannak emberek, akik így szólnak hozzánk, akkor megered a mi szavunk is, s föllobban bennünk az élet lángja, ami szomorúan és fáradtan majdnem kialudt már. Készülődtem az írásra. Érzéseket és vágyakozásokat hordtam magamban, s most kifislik belőlem az első vers. Háborús vers, de nem olyan, mint a szomszéd költők versei. Nincs benne semmi a hősök dicséretéből, s a formája sem hasonlít az én régebbi verseim formájához.”

Nem olyan, mint a szomszéd költők versei. Nem más légkörben kialakult, nem elődeitől öröklött hagyományos stílusban szól. Az új idők újfajta élményeit nem kész régi formákban fejezi ki ; hanem saját világképének, világ-látomásának, világ-élményének megfelelő új stílust igyekszik teremteni. Nem a poétika hagyományos szabályai szerint dolgozik ; a vers minden hagyományos „versszerűségével”, a versszerűség minden kellékével szakít. Lemond — mint a *Nyugat* és Babits elleni polemikus éllel mondja — „a sorok mértékéről, az ütem egyöntetűségéről, a melódia finomságairól, a rímek pontos glédába állításáról s más ilyen verklibe foghatóságokról”, nem verseket ír, hanem *költeményeket*.

Tévedett Kassák, amikor a „versfaragásnak” — mint ironikusan mondja — „verklibe foghatóságait” mindenestül mellékeseknek, üres csecsebecséknek, afféle bárány nyakába akasztott csengettyűnek (szintén az ő hasonlata) minősítette ? Lehet. Nem sokkal szervesebb eleme-e mindez a versnek, mint ő gondolta ? Kétségtelen. Az is tagadhatatlan viszont, hogy *abban az adott pillanatban* minden oka megvolt rá, hogy így gondolkodjék. Az életnek, az erőnek, a mozgásnak az az egzaltációja, amelyet ő vallott és érzett : ez a dinamizmus („belső dinamika”) szükségképpen dobott le magáról mindent, amiről úgy vélte, hogy lendületét fékezi, közvetlen áradását akadályozza, vagy egy régiebb, zártabb, létezőtől idegen, mesterkéltné statikus (szimbolista) világ kelléke. Amellett, a háború nyers és véres élményei közt, amikor a brutális események és végítéleti szenvedések azonnali reakciókat téptek ki a gyötrődő emberek lelkéből, nem tűnhetett-e egy még a maga igazi hangját és modorát csak most kereső költő s ugyanakkor ízig-vérig forradalmár mozgalmi ember szemében idejétmúltnak, mesterkéltné, majdnem frivolnak a rím, a ritmus, általában a forma hagyományos tisztelete — mindaz, ami a vers művészetének bizonyos mestersége ?

Az ő számára nem az a fontos, hogy amit ír, szép legyen: hanem az, hogy kifejező legyen : nyelvben, képbén, dinamikában *expresszív*. A szimbolista költői stílusban általában a jelzők hordják a legnagyobb hangulati terhet; a dinamizmusban a vezérszólamot az állítmány, s az ige viszi. A jelző árnyal ; az ige : cselekvés, mozgás, lendület. A léleknek abban a titkos műhelyében, ahol az élmény kifejezésre váltódik, szavakba testesül : a dinamizmusban, alapélményének, világhoz való alpvizonyának megfelelően, minden mást félreszorító kizárólagossággal lépnek előtérbe a mozgás-képzetek. Ime egy példa Kassák egy verséből :

Mert az éjjel valaki belém zubogatta a nevetését
s ami ha holnap megvásna az inyem,
fiatal bikamód, kiszarvadzik a homlokomon,
kipiroslik a kezem jószágú fűrtjein,
kirúgatja az inamat
és szétpeckeli a fogaimat.

Mert az éjjel valaki belém zubogatta a nevetését
a reggeli 5 pedig játszani-kedvvel kiszippantott az utcára
egyedül

- csak egyedül a kókadtt, zenebonás fejemmel :
- a világosság most ikreknek mutogat az anyjával,
- a föld: rengeteg alázatosság, nyalogatja a talpam,
- a színek mind megpingálják a szemeimet,
- a hangok mind pántlikát gombolyítanak a füleimnek,
- a vonalak mind beleegyesülnek a gerincembe
és a formák mind rátáltoskodnak az ölemre.

*

„Minden a mi rokonunk”. A szimbolizmus finoman árnyaló impresszionista ecsetvonásai után a dinamizmus mindennek mindennel való rokonságát vallja és akarja érzékeltetni (mint már annakidején Whitman is): rokonságukat az egyetemes életben, az élet egyetemes mozgásában. A kassáki dinamizmus-expresszionizmus mélyén nemcsak lappangó panteizmust érezni (mely mintha távolról Jules Romaines unanimitizmusára emlékeztetne), hanem bizonyos, elsősorban nyelvből és képzőművészetből megnyilatkozó törekvést is — (és ez némileg szintén párhuzamos az unanimitizmussal) — az egész világ állandó aktualizálására, mozgósítására, megjelenítésére a versben. „Összedicsérni az élet érdemes plusszát” — ahogyan Kassák egyik verse mondja.

Voltaképpen ez az „összedicsérés”, együvé-sűrítés történik meg az olyan erős asszociatív feszültségű, szintétikusan alkotott képekben, mint „a kövér csönd bezsindelyezte a várost”, vagy „az utcák fölhólyagzott testén... borzas, zöld erdőket nevetnek a fiatal lányok”.

De mindez végülis még mindig csak egy mozzanat, s nincs benne az egész teljesség. Igaz: nincs benne a reális szemléletben sem; még legtávolosabb képünk is határolt. Hogy a világ minden pillanatban meglévő együttlétézését érzékeltsük, le kell bontanunk a reális szemlélet határait, túl kell emelkednünk rajtuk; együtt, egymás mellett, egyszerre kell elővetítenünk mindazt, ami van, illetve — mert ez lehetetlen — mindazt, amit a rengeteg egymás-mellett-létezőből kiválasztunk. Elemeire bontjuk a világot; ezeket az elemeket összerázzuk egy csöben; a csövet addig és úgy forgatjuk, amíg az elemek szeszélyes kombinációja kiadja a lelkiállapotunknak, hangulatunknak, kedélyünknek megfelelő alakzatot. Alakzatot, mely a világ elemeiből, de *nem a világ saját organikus törvényei, hanem a mi kompozíciónk szerint formálódik új egészségre*. Nagyjában ez a szimultanizmus.

Legnagyobb költőjének, Apollinaire-nek első magyar fordítása a *Tett* első számában jelent meg; ennek közlése is fölért az esztétikai program-adással. Babits ezt írta vele kapcsolatban: „Kozmikus lírát akarnak, minden elhatárolódás nélkül valót, s folyóiratuk első számában programszerűen közlik Guillaume Apollinaire-nek egy versét, hol a balladás történet fordulópontján a költő, egy pillanatra, célzásokban és futó sorokban fölillantja, minden történet ugyane pillanatban, mindenfelé, az egész világon... A lírának e szimultanizmusa, mely a szimultán színek és események egyszerrelátásán sarkallik, ki óhajt terjeszkedni az egész emberiség szimultán érzéseinek egyszerre-érzésére is: s szemet-szívet egyaránt a végtelenbe akar dagasztani” — ami lényegében így is van. Egy tagadhatatlan különbséget azonban észre kell vennünk Apollinaire és Kassák szimultanizmusa között. A módszer többé-kevésbé azonos; hangulati töltésük különböző.

Kassák, saját vallomása szerint, nem Apollinaire-től tanulta a maga szimultanizmusát. Az *Egy ember életében* elmondja, hogy amikor a *Tett* megindítására készült, Raith Tivadartól kért Apollinaire-fordítást az első számba. Raith „néhány nap múlva Apollinaire *Saint Merry muzsikusa* című versének a fordításával jött be . . . Szép vers, különös szimultán líra, én most olvasok tőle először s milyen öröm számomra, hogy rokonságot fedezek fel köztem és eközött a távoli, ismeretlen ember között”. Rokonság az ábrázolás módjában, tagadhatatlanul. De Apollinaire a szimbolizmus felől jön, Verlaine, a verlaine-i dal, a *Gáláns ünnepek*, a *Belga tájak* Verlaine-je, s még messzebb, egy Verlaine-en átélt Villon felől; nála a szimultanizmusba a francia lírai hagyomány fejlődik át — s a kettő: szimbolizmus és szimultanizmus, a verlaine-ien csupa-zene dalok és az *Égőv* vagy a *Saint Merry muzsikusa* között ott van, mint átmenet, mint valóságos műhely, a *Megsált szerető éneke*, ahol az ember szinte tetten éri az átfejlődést: azt a pillanatot, amikor ez a már fokozhatatlan zenei tökélyre érett, már-már abszolút muzikalitású líra átbillen a szimultanizmusba.

Nem így Kassák: ő kezdettől fogva a szimbolizmus, az elődök, a *Nyugat* határozott, tudatos és programszerű ellenlábasa; s a szimultanizmus formai módszerével a dinamikus létérzés és a szocializmusra törő forradalmi kollektívizmus élményeit fejezi ki. Apollinaire-ből egy túlérétt világ alkony-hangulata árad, elemezhetetlen nosztalgia, „epedő asszonytekintetek vonuló nyájának”, a meddő várakozásoknak, egy haldokló messzi fuvolahangnak a melankóliája — mint a *Saint Merry muzsikusa* végző soraiban is; Kassáknál izmok feszülnek, tömegek menetelnek, bazalt-talpú hidak épülnek, „nyár van és élet”; ő „az idők új arcát éneklí”, de a társadalom konkrét küzdelmei közt, az elnyomottságból fölfelé, teljes, napos, építő nyári életre törő munkások előtt:

Tegnap még sírtunk s holnap, holnap talán a mi
dolgunkat csodálja a század.
Igen! Mert a mi csúnya tömpe ujjainkból már zsendül
a friss erő,
s holnap már áldomást tartunk az új falakon . . .

*

„Kinek adjam ezt a könyvem első nekiszaladás az új Kassák felé” . . . Ez az új Kassák az emigráció Kassákja, a dadaista-szürrealista. Az, aki eltökélten leszámol minden „irodalommal”, minden esztétikával.

{ . . .ők hát a költők ők a szelíd báránykafejük és a
kiszöpött édesfagyökerek is ők
ha ők megszólalnak a majom szégyenlősen vízbeugrik
hozsanna hát neki
mi pedig kinyitjuk ablakainkat
halljuk az esztétikát kukorékoló jaguárokat a hajnalban
de nekünk már nem kell semmitől se tartanunk
szeretett tűzoltóink föl sorakoztak a tohuvabohu folyó
partján.

Mi ennek a dadaizmusnak a programja?

köpd ki magadból a langyos területeket az elszabadult lendületre apellálok
alig van valaki aki le merné nyelni a logikát . . .

Kassák le meri nyelni. Igaz, hogy a történelem már előtte lenyelte: megteremtette a dadaizmus föltételeit. „Nyelvünkön leakasztottuk a hárfákat fejünkbe, kifésültük a grammatikát” . . . és: „A szavak nem azért vannak hogy tartalmat hurcoljanak mint a zsákhordók a költő azonban egész bátran a feje tetejére állhat.” Végül: „Csak egy út van egyenes — és ez az úttalanság.”

Az úttalanság ; vagy a tudattalan. A dadaizmus elvet, hazugságnak minősít minden komponált irodalmat : minden olyan alkotást, amely szerephez engedi a rendszerező, kiválasztó, rendező értelmet. Lényünk egyetlen területe, ahová még nem ért el a hazug és hamisító értelem : a tudattalan ; ide kell lemerülni, ezt kell szóhoz juttatni, a maga ősi természetességében. „Mint dühödő szél, széttépjük a felhők és imádságok vásznait s előkészítjük a katasztrófa, a tűzvész, a széthullás nagy látványát!” — hirdeti Tristan Tzara a harmadik dadaista manifesztumban (1918 decemberében), és „abszolút spontaneitást követel.”⁶ Egy francia kritikus, Jacques Rivière így foglalta össze a Dada törekvéseit : „Megragadni lényünket, mielőtt bármiféle megszokásnak engedne ; összefüggéstelenségben, illetve őseredetű összefüggéseiben fogni meg, mielőtt az ellentmondás elve megjelennék és arra kényszerítené, hogy megsűrűsödjék és megformálódjék ; logikai egységét, mely szükségképpen szerzett (másodlagos), egyedül eredeti (elsődleges) abszurd egységével helyettesíteni.”⁷ Ami Kassák dadaista terminológiájában így hangzik : „Lenyelni a logikát”. Vagy : kiköpní magunkból a „lángyos területeket” és átadni magunkat, főntartás nélkül, az „elszabadult lendületeknek”. A szavak nem azért vannak, hogy rabszolgaként logikai tartalmakat hurcoljanak és grammatikai rendbe igazodva logikus mondatokat közöljenek, hanem azért, hogy a tudattalan szeszélyesen oldódó-enyésző képeit, e spontán kép-vegetáció folyamatosságát közvetítsék.

A dadaista forradalomnak ehhez a negatív mozzanatához egy pozitív jellegű társul : amaz a rombolás költészete, emez a teremtésé. A dolognak ezt a részét legvilágosabban Pierre Reverdy fogalmazta meg. „Olyan művészetre is törekedhetünk — írja folyóiratában —, amely egyáltalán nem akarja utánozni vagy értelmezni az életet. Ahogyan volt olyan művészet, amely az életből merítve a valóság elemeit, igyekezett többé vagy kevésbé teljes képet adni erről a valóságról : úgy lehetséges olyan művészet is, mely új módokat fedezve föl, az életből csak a valóságnak a műalkotáshoz szükséges némely elemeit kölcsönzi, anélkül azonban, hogy ez a műalkotás utánozná az életet. Megteremteni azt a műalkotást, amelynek megvan a maga független élete és valósága, s mely önmagának célja, a mi szemünkben magasabbrendű dolog, mint a való életnek bármilyen tetszelgősen ötletes interpretálása, ami csak alig szolgálja, mint a hű másolás, melyet különben sosem érnek el, akik ilyesmire törekszenek, pusztán csak azért, mert a művészetet lehetetlen volna azonosságítani az élettel anélkül, hogy meg ne semmisítenénk.”⁸

Ez a költészet tehát a valóságból kölcsönzött elemekkel ugyan, mert másból nem kölcsönözhet, de *nem a valóság objektív törvényei szerint*, hanem pusztán önelvűen új *költői valóságot* akar létrehozni, olyant, amely egyedül mértéke önmagának és semmi egyébhez nem mérhető : autonóm világ. A költő új realitással fogja össze a valóság tudattalanban úszó törmelékeit, s alkotásában semmi másnak nem engedelmeskedik, egyedül csak ihletének. Nem megfigyel, nem utánózik, nem értelmez ; önálló, a valóságtól független képeket teremt, s ezeknek hiteléért egyedül ő maga, az ő ihlete kezeskedik. Asszociál, de az asszociációnak nem az a — bármily távoli — kapcsolat az elve nála, ami a két társított dolog között a valóságban fönáll, hanem pusztán az a szellemi mágnesség, amely két dolgot az ihlet melegében, a képteremtés és a képben való önkifejezés igényei szerint pillanatnyilag egyberánt. Egy példa Kassáktól :

⁶ Christian Sénéchal : *Les grand courants de la littérature française contemporaine*, 1934, 380.

⁷ A *Nouvelle Revue Française* 1920 augusztus 1-i számában (Reconnaissance à Dada c. cikkében). — Vö. Marcel Raymond : *De Baudelaire au surréalisme*, 1933, 309—365. a dadaizmusról és szürrealizmusról ; Tristan Tzara : *Le surréalisme et l'après-guerre*, 1948 ; Maurice Nadeau : *L'histoire du surréalisme*, (1945) a különféle törekvések és „izmuskok” magyar ismertetése tölem *Uj francia költők* c. könyv bevezetése, és legújabban Kassák Lajos és Pán Imre : *A modern művészeti irányok története, Nagyvilág* 1956/37.

⁸ Sénéchal i. m. 380—81.

A reggeli vörös pódiumokon ideoda táncolnak a városok napok szakadatlan tavaszörületet puttonyoznak a tornyokra a horizonton levágott fejtű fák zarándokolnak üres darázs-fészekkel a hónapok alatt ó városok születések óráján elnyűtt cipősarkak és cintányérok keringtek a levegőben mint paradicsom-madarak...

Kassák e verseinek, jellemzően, nincs külön címük; a költő tudatán, illetve tudattalanján folyamatosan árad, hömpölyög át a világ; egy-egy (számmal jelzett) költemény olyan, mintha egy folytonosan forgó, soha le nem járó hanglemeze időnkint rátennék a tűt, majd megint levennék, aztán ismét rátennék, és így tovább: a tudat, helyesebben a tudattalan életének egy-egy „hangos” részlete a vers. Vagy mintha valóban „a tohuvabohu folyó partján” állnánk: sötéten, folytonosan siklik tova az ár, s fölszínére néha rávetődik egy fénysugár.

Mindez ott a legszuggesztívabb, ahol a legjobban megközelíti a Reverdy által megfogalmazott eszményt: ahol a kép a legpontosabb, a reális vonatkozások „terhétől” a leginkább megszabadul, a legfüggetlenebbül válik „költői valósággá” s valóban új, autonom realitásként hat képzeletünkre. Ilyen szűrrealitások az efféle sorok mint „a reménytelenség bazalt oszlopai virágznak fölöttünk”, „a horizonton levágott fejtű fák zarándokolnak üres darázs-fészekkel a hónapok alatt”, „harangok kiléptek ketreceikből s most áttopognak a hidak fölött”, vagy „teljes intenzitással érezzük az öszvérek közelségét, akik fülük mögött új megváltókkal ácsorognak a jégcsapok alatt”; ilyenek azok a versek vagy versrészletek, melyek zsúfolt irreális asszociációik révén szinte nyomasztó erővel érzékeltetnek egy-egy tovább már nem boncolható, eleini hangulatot, s azt az „eredeti, abszurd egységet” közvetítik, melyről Rivière beszél. Például:

Egy kettő Egy kettő
Már az utolsó hordókat dudlizzák az őrmesterek a hold roppant ejtdernyőkkel hintázik az erdők felett bizony jó lesz ha mindenki aludni takarodik a tyukokkal szörnyű éj szörnyű éj szörnyű éj a villamosok újra felbogarzóttak a körutakon süket, karmesterek csőrömpölnek a pincérek agyvelejében kokottok és egérszagú vénasszonyok kiléptek az ordító címtáblákból...

Vagy a „Tartsátok föl a kezeiteket meghalt az asszony” kezdetű vers.

*

Hátra volna, hogy minderről mérleget készítsünk; de ezt elkészítette maga a költő. „Végigmentem az izmusok fejlődésén — írja — s végeredményben talán sikerült leszűrnöm olyan eredményeket, amik az ismert kísérletezések nélkül sohasem jöttek volna létre. Hiszem, hogy magam is ugyanúgy, mint a külföld kísérletezői közül a valóban alkotásra hivatottak, átléptem az irányzatok határvonalain s költészetemben az iskolák céljai eszközzé alakultak át egy magasabbrendű, egyetemes művészi kifejezés érdekében.”⁹

Mirőhöz csak néhány megjegyzést kell hozzátennünk.

Az elsőt a „kísérletezések” szóhoz. Kassák hangoztatja: „korszerűen vetődtek föl benne a kétségek a múlt hagyományai iránt”; nem majmolta az újítokat, hanem párhuzamosan haladt velük. Hogy ki, hol és mennyire hatott kísérleteire? Kétségkívül érték ilyen hatások; s nagyon jól tudjuk, hogy a hatás nem föltétlenül azt jelenti, hogy egy költő olvas egy másik költőt és utánozni kezdi. Éppenséggel az a gyakoribb, hogy a „hatás” baktériumai mintegy a levegőben úsznak. Valószínű, hogy „A ló meghal, a madarak kirepülnek” nem született volna meg Apollinaire, az *Égőv*, a *Saint Merry muzsikusa* nélkül; de ez egyáltalán nem azt jelenti, mintha Kassák *utánozta* volna Apollinaire-t. Ahhoz, hogy Kassák átélje dadaista-

⁹ Az *Összegyűjtött Versek* utószavában (A pásztor elkíséri nyáját):

szürrealista korszakát, egyáltalán nem volt szükséges, hogy akár Tzara kiáltványait, akár Reverdy *Nord-Sudjét*, akár később Breton manifesztumait áttanulmányozza; expresszionizmust sem kellett a német expresszionistáktól tanulnia. Mindez „a levegőben volt”. Kassák együtt alakult korával; kora eszméinek és törekvéseinek hatása alatt. Látszólag épp oly illogikus szakadozottsággal, épp oly máról-holnapra vetette bele magát egyik izmusból a másikba, mint ahogy maguk ezek az izmusok burjánoztak egymás után — valójában azonban mégiscsak következetesen, egységesen és szervesen fejlődött, s egymásra következő izmusai végeredményben „logikusan” következnek egymásra.

Mert ezek az izmusok nem pusztán irodalmi kísérletek voltak; mindegyiknek megvolt a maga realitása a korban, fedezte a költő életkörülményeiben. Ki tagadná például, hogy dadaizmusában, mint minden dadaizmusban, sok a csinált bukfenec? Igaz, hogy a költő „bátran a feje tetejére állhat”, de szeretnők, ha *kevésbé tudatosan* állna a feje tetejére. Megértjük, hogy átadja magát az „elszabadult lendületnek”; de szeretnők, ha az illogikus logikája kevésbé érvényesülne, ha a programszerű spontánság spontánabb, kevésbé irányított volna, ami egyébként az egész dadaizmusra-szürrealizmusra áll. De az kétségtelen, hogy amikor Kassák belevetette magát a dadaizmusba, akkor, életének adott körülményei közt és adott élményeivel, ez volt számára a legtermészetesebb ihletforma és kifejezés. Az *emigráns* Kassák nem szolgálatkészen majmolt valaminő bizarr idegen divatot, hanem — ha idegen ösztönzésre is — éppoly természetesen találta meg akkori élményvilágának adekvát kifejezési formáját a dadaizmusban, mint amilyen természetes megnyilatkozásmódja és stílusa korábban a dinamizmus expresszionizmusa volt.

*

A második megjegyzés a „magasabbrendű, egyetemes művészi kifejezéshez” kívánczik. Egy tömör, vázaltszerű kis tanulmányában, melyben az utolsó ötven év német költészetének fejlődéséről ad áttekintést, az expresszionizmusnak a húszas évek végén bekövetkező apályával kapcsolatban írta egy mai német kritikus: „Man kann nicht sein Leben lang Expressionist sein” — nem lehet az ember egész életén át expresszionista.¹⁰ Az expresszionizmus bizonyos fokig kor, és bizonyos fokig életkor kérdése; bizonyos fajta *Sturm und Drang*, amely után a lázadóknak a természetes fejlődés organikus szükségszerűségével lép föl a klasszicizmusnak (a saját klasszicizmusuk megteremtésének) igénye. Így történt ez Kassáknál is. A szürrealitás felől visszakanyarodott a realitáshoz, de ez a realitás, ahogyan ő látta, már nem volt teljesen azonos azoknak a realitásával, akik ellen annakidején lázadt.

A fiatal, expresszionista-dinamista Kassák *lelkese* dett a világért; az izmusok kalandján túljutva egyszerűen élte a világot. Most már nem a valóságon *kívül* komponált *önálló* „költői valóságot”, hanem a konkrét (mondhatni kollektív: mindannyiunk számára egyformán létező) valóságból bontott ki valaminő benne rejlő többletet — realitásában a szürrealistát. Az izmusok lázas élmény-anarchiájában Kassák elsősorban ezt tanulta meg, ezzel a költői tudással gazdagodott: hogy minden, ami reális, egyben szürrealis is; költői szemlélet (és kifejezés) kérdése meglátni (és megláttatni) benne a szürrealitást — úgy, ahogyan egyben és együtt adja a kettőt Kassák egy-egy olyan verse, mint a *Mandulafa*, a *Gyarló varázslat* vagy a *Telefirkált lapok*.

Lényegében ez történt: Kassák az izmusok vándorévei után hazatalált, megtalálta alkatának legjobban megfelelő saját hangját és kompozíciós formáját. „Egyhelyben állok, fölfelé nőök és egyre mélyebbre eresztem gyökereim” — írta. A kép találó: miután stíluskeresési problémáin túljutott, valóban mintha mélyen földbenyúló hajszálgyökerekkel szívta volna föl magába a *valóság* nedveit, hogy azokból termelje ki lombját-virágját — alkossa meg a korábbi sűrű stílusváltozásokkal szemben most már huzamosan, nem-változóan egynemű költői stílusát, s fejlessze ki letisztult, biblikus-bukolikus tónusú férfi-hangját.

¹⁰ Curt Hohoff: Utószó a *Flügel der Zeit* antológiához (170. lap).

LENGYEL DÉNES

JÓKAI ÉS PETŐFI SZAKÍTÁSÁRÓL

Hozzászólás Szekeres László cikkéhez

Az újabb irodalomtörténeti kutatás nagy érdeklődéssel fordul Jókai 1848/49-es tevékenysége felé. Az érdeklődés teljesen indokolt, mert ez a korszak az író pályafutásának egyik legérdekesebb és legismeretlenebb szakasza.

Legújabban Szekeres László *Jókai és Petőfi szakítása* címmel¹ folyóiratunkban régén vitatott kérdést kívánt megoldani, majd ugyanő hasznos Jókai-bibliográfiát is közölt.² Mindkét cikk gazdag filológiai anyagot tartalmaz. Szekeres sok új adattal rendelkezik, dolgozataiban számos félreértést tisztáz, és gazdag bibliográfiát nyújt. Ezért joggal várjuk tőle Jókai publicisztikájának teljes feltárását, és a felfedezett értékek mielőbbi közlését. Ha most cikkeinek néhány szakaszával szemben aggályunkat fejezzük ki, ez csak munkájának javítását, kiegészítését célozza.

Szekeres gazdag anyagot közölve, vitathatatlanul bebizonyítja, hogy Jókai és Petőfi közt „1848 nyarán a publicisztikán lemérhető elvi különbségek nem növekszenek, hanem csökkennek s az események Petőfit igazoló menete juttatja el Jókait a honvéd harc elkerülhetetlenségének felismeréséig.” Ezzel a cikkíró hasznos szolgálatot tett, és sok téves felfogást sikerült kiküszöbölnie. Mégis rámutatunk arra, hogy még nem oldotta meg feladatát. Itt ugyanis az összeütközés, a „szakítás” jelentőségét becsüli túl a kutatás. Az igazi elszakadás — véleményem szerint — nem az *Életképek*ben kiadott nyilatkozatokban jelenik meg, mert azok sem politikai, sem szubjektív vonatkozásban nem jelentik ennek a kipróbált barátságának a végét. De vizsgáljuk meg előbb a „szakítás” okait közelebbről.

Ezekről az okokról Szekeres nem egyértelműen szól. Cikkének első részében ezt írja: „A szakítás a forradalmi fejlődés csomópontján magánügyek következményeként jött létre, s a politikai eltérések csak fokozták a szubjektív ellentéteket.”³ Ezzel szemben másutt már ezt olvassuk: „Jókai és Petőfi — mint kifejtettem — szubjektív okok miatt szakított egymással.”⁴ Itt már nem szól politikai eltérésekről, holott ezek nagyon jelentősek. Hiszen a Vörösmartyvers közlése áll a középpontban, s mintha erről Szekeres teljesen megfeleledkezne. Pedig Petőfi ezt írja augusztus 27-én a költeményhez írt jegyzetben: „Én, ha verset írok, nem írom a magam multságára, hanem írom azért, hogy kiadjam, hogy gyönyörködjenek benne vagy okuljanak rajta. (Elérem-e célokat vagy nem? az nem tartozik ide.) Sokan voltak, kik e költeményem kiadását elleneztek. Nem tehetek róla. Én érzem a legnagyobb fájdalmat, hogy erre kényyszerülve vagyok, mert én szerettem, én tiszteltem legjobban Vörösmartyt mindazok között,

¹ *Irodalomtörténet*, 1957. 4. sz.

² *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1957, 4. sz.

³ I. h. 434. l.

⁴ I. h. 450. l.

kik őt valaha szerették és tisztelték, de elveimet még sokkal jobban szeretem és tisztetem, mint őt. Szívem sajog és vérzik, de kérlelhetetlen maradnék, ha elvérzeném is bele. Brutus talán sírva szúrta le jótevőjét, apját, Caesart, de leszúrta. Hogy Vörösmartyt elítéltem, nagy áldozat, melyet szívem tesz elveimért, de bármily nagy ez áldozat, kész vagyok és mindenkor kész leszek sokkal nagyobbakat is tenni értetek, szentséges elveim!" Ezzel a szilárd és könnyörtelen elvhűséggel szemben hallgassuk meg Jókai álláspontját: „Vörösmarty neked is, nekem is, második atyánk volt. Ő vezetett be az irodalomba; ő pártfogolt, ő szeretett bennünket, ő figyelmeztetett hibáinkra. S aki négy szemközt mondja meg hibáinkat, az nem kritikuskunk, az barátunk, az apánk. Nem szabad őt megtámadnunk!"⁵ Ez a két nyilatkozat világosan mutatja, hogy a barátok között áthidalhatatlan ellentét van. Petőfi forradalmi elszántsága és Jókai megértő humanizmusa ebben a kérdésben is élesen szemben áll egymással. A politikai ellentét tehát nem látszat, hanem az éppen felmerült Vörösmarty-kérdésben is nyilvánvaló valóság. Hogy ehhez szubjektív, magánjellegű okok járultak, azt nem vonjuk kétségbe. De a kettő viszonyának pontos felmérése elképzelhetetlen, hiszen ezt még a két barát sem tudta volna megállapítani.

A politikai és szubjektív okokról maga Jókai is nyilatkozott. Szekeres idéz is három nyilatkozatot, s ezekből azt olvassa ki, hogy Jókai „szubjektív okokra vezeti vissza a szakítást”. De az egyik nyilatkozat kevésbé felel meg ennek az igénynek. Jókai ezt írja: „Valami mélyebbre ható, erősebb vérmérgezésnek kellett itt működni, mint egy halvány politikai nézetkülönbség. Hiszen saját, akkor írt cikkeim állnak mint terhelő tanúk ellenem, akik szemembe mondják, hogy én éppen olyan vakbuzgó „gyökérirtó” voltam, mint Petőfi.”⁶ Mint látjuk, itt maga az író szól valamiféle halvány politikai nézetkülönbségről. Nem közli itt Szekeres az „Életemből” című kötet adatát, amelynek rövid summája ez: „E költemény fölött hasonlottunk meg.” A szerző nem ismerteti Jókai nyilatkozatát, ha ez a politikai okot állítja előtérbe. Így Petőfi Sándor *Összes költeményei* életrajzi bevezetésében ezt olvassuk: „Én kértem előbb, majd tiltakoztam ellene, hogy azt (a Vörösmarty-verset) közös lapunkban kiadja. Ezen aztán úgy meghasonlottunk, hogy egész Buda ostromáig nem jöttünk többet össze egymással.”⁷ Nagyon érdekes ebből a szempontból a *Forradalom alatt írt művek* bevezetése. Ebben többek között ezt írja Jókai: „Erre az időszakra esnek (csaknem egy rövid hó időközére) életem legválságosabb időpontjai. Események egy huszonhárom éves életben.

Petőfivel, kivel lélekben egyé voltunk forrva eddig, kétszeresen meghasonlottam. Először, mint társszerkesztő a Vörösmartyhoz írt s általam nem helyezett költeménye miatt; másodsor, mint férfi, oly családi ügyeimbe avatkozás miatt, amik a legbensőbb barátára nézve is szentélyt képeznek.” Ez a megfogalmazás határozottan a politikai szempontot állítja első helyre.⁸ Érdekes magyarázatát adja annak is, hogy a nyilatkozat után Jókai még radikálisabb cikkeket írt: „A hon veszedelme fölötti elkeseredésen kívül önlelkem büszkesége is sarkantyúzott. Be akartam bizonyítani, hogy nem egy az enyimmél forróbb lélek lángja gyújtott fel eddig: tőle elszakadva is tudok égni! Petőfivel nem érintkezve többé, iparkodtam őt túlszárnyalni a szabadság bálványozásában.” Ezeket a nyilatkozatokat nem vehetjük mind szó szerint, de a kutatónak mégis valamennyit fel kellett volna sorolnia, s csak ezeknek gondos elemzése után mondhatott volna véleményt a politikai és szubjektív okok viszonyáról.

Szekeres stílusa helyenként homályos, olykor nem azt mondja, amit ki akar fejezni. Így Jókai egyik cikkéről ezt állapítja meg: „A közlemény szűkszavúsága miatt nem eléggé félreérthetetlen.”⁹ Másutt a táblabírák gúnyolódásairól ír, holott a táblabírák kigúnyolására gon-

⁵ Jókai Mór: *Életemből*, I. 215. l.

⁶ Jókai Mór: *Őszi jény*, 75. l.

⁷ Petőfi Sándor: *Összes költeményei*, Életrajzi bevezetéssel ellátta Jókai Mór, Bp. 1892. LIX. l.

⁸ Jókai Mór: *Forradalom alatt írt művek*, Bp. 1912. 5. l.

⁹ *Irodalomtörténet*, 1957/4. sz. 421. l.

dol.¹⁰ Ugyanigy szól táblabíró gúnyról másik cikkében, s ott is a táblabírákat gúnyolják.¹¹ Különösen bosszantó a sok sajtóhiba az Irodalomtörténeti Közleményekben. Szinyei József nevét kétféle ortográfiával találjuk : Szinyei és Szinnyei helyesírással.¹² Pálffy Albert nevét így és Pálfi helyesírással is közli, s végül a bibliográfiában az időrendet helyenként felcseréli (pl. *Életképek* okt. 25. után okt. 22. következik).

Szekeres dolgozatai nagy lépéssel vitték előre a Jókai-kutatást. A történeti összefüggéseket most már jobban látjuk, és cikkei után sok téves nézetet el kell vetnünk. De minthogy a Vörösmarty-kérdést nem elemezte kellőképpen, és Jókai több nyilatkozatát nem vette figyelembe, eddigi bizonyítása alapján nem fogadhatom el azt az állítást, mintha ennek a „szakításnak” csak szubjektív okai lettek volna. Vizsgáljuk meg közelebbről a „szakítás” problémáját is. Jókai és Petőfi barátsága mély és őszinte szereteten alapuló kapcsolat volt. Ismeretes, hogy a pápai, majd a kecskeméti találkozás után Pesten először Petőfi segítette Jókai pályakezdését, aztán együtt haladtak politikai és irodalmi pályájukon. Ma már — hála Szekeres munkájának — látjuk az összhangot és az eltéréseket, s ezekből következtethetünk is. A két ifjú barátságának sok próbát kellett kiállnia. Emeljünk ki néhányat ezek közül, hogy a „szakítás” jelentőségét ezeknek világánál szemlélhessük.

A „szakítás” szubjektív oka, Jókai házassága kétségkívül igen jelentős tényező. De vajon nem bírt-e ki ennél súlyosabb próbát is a két ifjú barátsága? Amikor Petőfi 1847-ben házasodni készül, Várady Antalt és Jókai Mórt kéri fel esküvői tanúnak. A költőnek ekkor különösen nagy szüksége lenne barátai társadalmi támogatására, mert nemcsak Júlia apja ellenzi a házasságot, hanem a szatmári társaság is mindent megtesz, hogy kellemetlenséget szerezzen a jegyespárnak. Nem csoda, ha Petőfi türelmetlenül várja barátait. Amikor se választ nem kap, se a tanúk nem érkeznek, ilyen levelet ír Váradynak: „Már mi a fene ez? én bámulom annak idejében a szemfényvesztés mesteriségét, de most ne bolondozzatok velem, hanem írjátok meg együtt kereken, hogy jöttök-e vagy sem? hadd tudjam már mihez tartani magamat, mert ha nem jöttök, hát kapok én itt is embert, aki bír annyi műveltséggel, ha többel nem is, hogy a nevét csak be tudja írni a matriculába vagy csizióba, vagy minek híják azt a papi protokollumot.”¹³ Jókai később levélben kimentti magát, de ezzel legfeljebb csökkenti a sértés súlyát. Petőfi nem szakította meg a baráti kapcsolatot, sőt ezután költöznek közös lakásba.

Még komolyabb összetűzésről számol be Jókai *Petőfi eszmecsirái* című munkájában. Az író elbeszéli, hogy 1848. június 11-én egy olasz császári ezred fellázaszt, és összetűzött a magyar katonákkal. Erre a nemzetőrséget is fegyverbe szólították. Jókai hazafutott, hogy szuronyos puskáját magához vegye. Petőfi is felfegyverkezett és barátjával akart tartani, De Júlia féltette férjét, és így szólt Jókaihoz:

— Az égre kérem önt, siessen! ne várja meg Sándort. Zárja be a lépcsőajtót, s vigye magával a kulcsot.

Jókai teljesítette a kérést; Petőfi nem vehetett részt az éjszakai összetűzésben. A két barát összezördült, Jókai ekkor és ezért költözött el Petőfiéktől. Ennek az összekocsnak is voltak szubjektív és politikai okai egyaránt.

Több olyan összetűzésről is tudunk, amelyeknek okát Jókai nem közli, s ezek mind elmúltak, a barátság örökké tartónak látszott. A fenti példák azt bizonyítják, hogy a Vörösmarty-vers közlésével kapcsolatos összetűzés csak egy a sok közül, s nem feltétlenül kell szakításnak, utolsó szónak tekintenünk. Annál kevésbé, mert Jókai már a szeptember 17-i nyilatkozatban ezt írja: „Petőfi engem sohasem szeretett, én szerettem őt, s azért az ő kíméletlen szavai legfeljebb bántanak, de ellenségévé nem tesznek.” Később számtalan nyilatkozatban mu-

¹⁰ I. h. 425. l.

¹¹ *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1957/4. sz. 437. l.

¹² I. h. 413. és 419. l.

¹³ Bővebben: Hatvany Lajos: *Felések felesége*, Bp. 1919. 348. l.

tatkozik meg őszinte, baráti érzése. Petőfi pedig éppen azt viseli el nehezen, hogy a „szakítás” után kétszer is üzent Jókainak, hogy fontos ügyben keresse fel őt, s „egyetlen barátja” ennek ellenére nem ment el hozzá.¹⁴ Mindez azt bizonyítja, hogy Petőfi a nyilatkozatok, tehát Jókai házassága után sem kívánta megszakítani kettejük kapcsolatait. Éppen ezért az asszonyi intrikával és félreértésekkel teli szakasz részletes boncolgatása helyett a kutatásnak arra kell törekednie, hogy a baráti viszony felbomlását ne a határidőhöz kötött szemlélet, hanem a történelmi fejlődés szempontjából vizsgálja meg.

Petőfi és Jókai barátságát a politikai és személyes problémák szorosan összefűződő szövevénye zavarja meg. Mindkettejük házastársa politikai tényező is, hiszen Szendrey Júlia forradalmár, Laborfalvy Róznak pedig mágnás és békepárti kapcsolatai vannak. Az egyes összetűzések, kis haragok boncolgatása helyett — amely rendszeren Jókai elítélésével szokott járni az eddigi kutatásban — a két barát szemléletének különbségét kell figyelembe vennünk, mert csak ez magyarázza meg az összes súrlódásokat. Petőfi forradalmi elszántságát Jókai csak olykor fogadja el, és a szuggesztív hatás alól szabadulva újra meg újra visszatér alapvető felfogásához, a liberális nemesi szemlélethez. Ennek a sokszor párhuzamos, máskor ellentétes felfogásnak alakulásáról helyes képet fest Szekeres tanulmánya. De nem foglalkozva Jókai pályafutásának későbbi szakaszával, nem veheti figyelembe a békepárti korszakot, amelyben teljes ellentét mutatkozik az egykori barátok politikai pártállása között. Az igazi szakítás minden írásbeli dokumentum nélkül akkor jött létre, amikor Jókai Debrecenben a békepárt politikáját kezdte szolgálni. Petőfi nem tarthatott sokáig haragot barátjával azért, mert az Laborfalvy Rózáat vette feleségül, de nem is bocsáthatta meg neki a márciusi eszmék megtagadását. Ha az összetűzést személyes jellegűnek tartanók, akkor Mikszáth véleményét fogadhatnánk el: ugyan mi köze Petőfinek Jókai szívügyéhez? De minthogy a barátság megszűnését elsősorban elvi, politikai okra vezetjük vissza, ezért a forradalmár költő haragját és Jókai mentegetőzését teljesen megértjük.

PÉTER LÁSZLÓ

TÖMÖRKÉNY MERÁNBAN ?

D. Szemző Piroska tanulmányáról (Adatok Tömörkény István életéhez, Irodalomtörténet, 1958. 108—113. l.) 1956. febr. 9-i lektori véleményemben már kifejtettem, hogy téves következtetésekre jutott. Mivel írása mégis megjelent, kénytelen vagyok cáfoló adataimat röviden a nyilvánosság elé bocsátani.

Mivel próbálja igazolni állítását? *Első érve, hogy Tömörkény Kőtsönös Rókus képében írt. Másik, hogy a Hüvelyk Matyi 1890. okt. 19-i számának címlapján levő karikatúrában Tömörkényt véli fölismerni; a rajz a Meránba távozó munkatársat ábrázolja. Harmadik, hogy a Szegedi Napló 1890. nov. 30-i száma „Meránban időző munkatárs” tudósítását közli a Koch-féle gyógymód bevezetéséről.*

Az elsőhöz idézzük föl, amit D. Szemző Piroska Szeged monográfiájából idevágóan citál. (Ez az eredeti dolgozatában nem szerepelt, figyelmét én hívtam föl rá; eredetileg mint új kutatási eredményt szándékozta előadni a Kőtsönös Rókus=Tömörkény azonosítást.) Itt a szegedi szerző (valószínűleg Sz. Szigethy Vilmos) annyit mond, hogy Tömörkény a Hüvelyk Matyi-ban a lap „egész sor maradandó alakjának adott derűs és hosszú életet”. Ez nem jelent többet, csak azt, hogy Tömörkény is írt a Hüvelyk Matyi—Tömörkény előtt megteremtett — figuráiról s ezzel hozzájárult „életük” meghosszabbításához, alakjuk közkedvelté, maradandóvá

¹⁴ Az *Est Háemaskönyve*, 1925. 137. l. idézi Szekeres, *Irodalomtörténet*, 1957/4. 433. l.

válásához. Kótsönös Rókus nevében tehát kétségtelenül írt Tömörkény — *is!* De ez a figura nem tulajdonképpen álnév, hanem olyan, mint az *Irodalomtörténet* ugyanabban a számában Hegedűs Nándor említette váradi „Kesergő családapa”, melyet Fehér Dezső kezdett, Ady nagy kedvvel folytatott és még Hegedűs Nándor is írogatott éveikig (127). *A jelzett időben Kótsönös Rókus néven még Békefi Antal írt!*

A második érve is clesik, ha tudjuk, hogy Békefi — jellegzetes bajuszával — igen hasonló volt a fiatal Tömörkényhez. Ha Békefi fényképét (lásd a mellékletet) összevetjük a *Hüvelyk Matyi* ábrázolta portréval, kétségtelennek tartjuk, hogy a Meránba készülő — Békefi Antal.

Harmadszor: a *Szegedi Napló* 1890. dec. 18-i számának 4. lapján ezt olvassuk: „Békefi könyve [Napról-napra — PL] ma került ki a sajtó alól. A késés okát mindenestre megértik az előfizetők, akik tudják, hogy lapunk e kítűnő munkatársa Meránban tölti a telet...”

Mindez már elegendő ahhoz, hogy megállapítsuk: a szerző állítása alaptalan, következtetése — *egész tanulmányának értelme* — téves.

A szerző véleményem ellenére fönntartotta valószínűtlenné vált föltevését, hiszen ha elismeri igazamat, le kellett volna mondania a közzétételről. Óvatosságból mégis ennyit beszűrt a tanulmányába: „Le kell szögezünk, hogy abban az időben az ugyancsak tudóbajos Békefi Antal is tartózkodhatott Meránban, és ő is tudósíthatta arról lapját, a *Szegedi Naplót*, mindez azonban nem mond ellent Tömörkény egyidejű ottlétének.” (112).

Miért írja, hogy „tartózkodhatott”, „tudósíthatta”, amikor a *Szegedi Napló* híréből nyilvánvaló, hogy Békefi ez időben *egészen bizonyosan* Meránban tartózkodott.

S az is egészen bizonyos most már, hogy Tömörkény viszont sem ekkor, sem később nem járt Meránban. Fia szerint katonáskodása kivételével soha nem is volt Magyarország határain kívül. Ha Békefivel együtt lett volna kint, ennek föltétlenül nyoma lenne a hírlapi cikkekben, s még inkább: nyoma lenne írásaiban. De Tömörkény 1891-ig nem is volt a *Szegedi Napló* munkatársa, tehát e címen nem is emlegetheti a lap. Még kevésbé lehetett a fiatal, 24 éves patikus „nagy férfi”, ahogyan a karikatúra címe mondja.

S ha mindez még mindig nem lenne elég meggyőző, nunc venio ad fortissimum: Tömörkény 1890-ben nem is lehetett volna Meránban, mert — *katoná volt!* Önéletrajzából, minden róla szóló életrajzból köztudomású, hogy 1888 őszén bevonult s „az a három esztendő” 1891-ben ért véget. Így írja ezt maga D. Szemző Piroska is a *Nagy magyar elbeszélők* című, szerkesztésében megjelent ajánló-bibliográfiában (Bp. 1955. 31. l.).

Két évvel ezelőtti lektori véleményemben tagadtam azt is, hogy Tömörkény valaha is tudóbeteg lett volna, s ebben elsősorban fiának, Tömörkény Lászlónak szóbeli közlésére hivatkoztam. Akkor még nem szerepelt a tanulmányban az író Burger Gusztávhoz írott levele, amely kétségtelenül bizonyítja, hogy később — *17 év múlva!* — valóban Tömörkény is megkapta a morbus hungaricus. A levél egészen bizonyosan 1907-ben kell: ezt mutatja a 25 évvel azelőtti könyvtáralapításra való utalás. (Reizner János 1882 júliusában foglalta el az akkor szervezett könyvtárigazgatói állást.) Ezenkívül levelében érdekes vallomást tesz Tömörkény arról, hogy belépett az antialkoholista Good Templar páholyba és az előző év ősze óta nem iszik. Ez a szervezet az 1905 októberében Szegedre került *Hollós József* buzgólkodása révén 1906-ban létesült. Hollós, aki — ugyancsak az absztinencia kérdésében is, de polgári radikális politikai nézeteivel is — Juhász Gyulára is jelentős hatással volt, önéletrajzában (*Egy orvos élete*, New York, 1944. 65—68. l.) elmondja Tömörkény „beszervezésének” történetét, s mint élete nagy kudarcáról, csalódásáról számol be arról, hogy a nagy szegedi író nem sokáig bírta az absztinenciát, s visszatért a mindennapi borocskához.

A közölt levélnek ez az új adata — tehát, hogy 1906-ban Tömörkénynek valóban volt tudóbaja — a dolgozat egyetlen értéke. Amit a korábbi föltevésre épített (így a Tömörkénynek tulajdonított írások szerzősége stb.) az *mind* homokra épült.

BÉKEFI ANTAL

*A Szegedi Napló 25 éve. 1878—1903. Szeged, 1904. 79. l.
(-Szeged [monográfia] Szeged, 1927. 307. l.)*

ADATOK ÉS ADALÉKOK

ZOLNAI BÉLA

ADY-EMLÉKEK

Ady Endrét nem ismertem „személyesen”, csak látásból. Látni is csak egyszer láttam. 1913 telén volt, amikor a Váci utca déli részén, a Vámház körúthoz közel levő, azóta megszünt Mike-féle vendéglőben vacsoráztam. Főleg diákok, kispénzű intellektuellek jártak oda. A gazda hónap végén hitelezte is a kosztot . . . A szemközti asztalhoz telepedett le Ady. Nyilván jól érezte magát ebben a miliőben. Bort rendelt és iszogatott, időnként körüljártatva a szemeit. Lehetetlen volt föl nem ismerni. A Váci utca északi, üzleti részén, egy fényképész kapubanyiló kirakatában ki volt akasztva akkor már közismert képe: homlokára omló, simított fekete haj, nagy fekete szemek. Volt benne valami szuggesztív szépség. Az arca azóta is így él a köztudatban. Észrevette, hogy nézem. Bizonyára nem esett neki rosszul, de attól kezdve kerültem a tekintetét.

Akkor már túl voltunk az Ady-forradalmon, de még mindig lázadónak és rossz magyarnak számított, aki hívének vallotta magát. Költői mivolta és nimbusza csak nőtt a közvetlen közelségben. A prózai környezet kiemelte akkor már klasszikussá vált vonásait. Horváth János tanulmánya *Ady s a legújabb magyar líra*, (1910) óta szankcionálva volt az ő „beérkeztsége”, bár a harcok még folytak körülötte. Jóleső érzés volt egy helyiségben ülni vele, 24 éves ismeretlenségemben szemtől-szembe a jelennek akkor már legnagyobb költőjével.

*

Nyolcadikos gimnazista voltam Kolozsvárott (1908), amikor először a kezembe került Adynak egy verskötete. Abban az időben, amikor inkább elkobozták a diákoktól az Ady-verseket: kolozsvári piarista tanáromtól, Visegrádi Lajostól kaptam olvasni az *Új verseket*. Visegrádi néhány évvel ezelőtt elhunyt. Adyért is hálás vagyok neki. Nyilván azzal a szándékkal adta, hogy a „legújabb magyar lírát” megismertesse velem. Nem lehetett ellenszenves előtte ez az új költészet . . . Néhány nappal később visszaadtam neki a kötetet, mondván, hogy nem értek semmit belőle. (Azért szólok erről, mert tipikus volt ez az attitűd a századelő fiataljainál.) Visegrádi jóindulatúan, de kissé gúnyorosan mosolygott, mikor arra mertem célozni, hogy valami nincs rendben Ady körül: vagy én nem jutottam még odáig, hogy megértsem, vagy Adyban van a hiba: nem tartozik a megérthető, „értelmes” költők közé. De a dolog tuskét hagyott bennem . . . Utólag azzal vigasztalhatom magamat, hogy 1906-ban a 37 éves Ignótus, a *Nyugal* szerkesztője, ezt írta *A fekete zongora* c. versről: Akasszanak föl, ha értem. De szép.

Persze, mai szemlélettel nehéz elképzelni, hogy Ady egy ellenszenves, új, talán komikus világot akart ráerőltetni a magyarságra. Pedig irodalmi neveltetésünk ezt a hitet keltette bennünk. Mikor 1908-ban fölkerültem Pestre, az Eötvös Kollégiumba, néhány „modern” barátommal — Baranyai Zoltán, Denghy János, a Nietzsche-rajongó Dobóczki Pál, aki elesett a világháború elején — minden hónapban elmentünk a Nagy Endre-kabaréba, ahol a műsor slágerej között, Apponyi Albert kifigurázása mellett, Ady komikumnak számító versei vagy egyenesen paródiái is szerepeltek. Mindenki ott volt, akinek valami köze volt az irodalomhoz. A műsort vidékről is kultiválták. Időnként Dézsi Lajos, a magyar irodalomtörténet kolozsvári professzora is megjelent a kabaréban: ő igazán távol állott lélekben Adytól. Mindenesetre érezhettük, hogy az irodalmi kritikának egyik fóruma lett Nagy Endre és hogy a magyar irodalom egy sorskérdésének tárgyalásához asszisztálunk. Ady volt az 1910 körüli évek egyik nagy közéleti problémája.

Akkoriban írta Ady-paródiáit Lovászy Márton.¹ A füzeteknek nagy sikerük volt. Társaságban Adyról vitatkoztak. Teljes értetlenség mutatkozott Ady stílus eszközei iránt. Amit a stílusvizsgálat mint Ady zeneiségének egyik új eszközét fedezett föl, az *isméllést*, a kabaré-kritika éretlen öncélódással fogadta („Hát maga megbolondult, Hogy mindent kétszer mond, Hogy mindent kétszer mond?”)

Az Ady-hívek szinte nyilvántartásba kerültek. Voltak, akik még tagadták Ady-pártiságukat, de titokban már közeledtek az Ady-rajongás felé. (Ritkák azok a korszakok irodalmunkban, amikor a közönségnek harcos kiállással rajongani kellett valamely költőért: ilyen volt a Petőfi korszaka is.) Ehhez a rajongáshoz ügylátszik a tagadáson keresztül kellett eljutni. A századeleji „zsúrokon” mindig akadt egy süvölvény, aki szmokingban, csapzott hajjal a züllött műköltőt mímelve, Adyt ironizálva, gúnyosan szavalta, azzal a céllal, hogy az irodalom szellemének tetsző jócselekedetét visz végbe.

Egyik jóhumorú barátommal történt a következő eset. Idősebb urak társaságában Adyról folyt a vita. Az egyik vitatkozó Szabolcskát dicsérte, Adyval szemben. (Ilyen is volt még akkor.) Barátom ajánkozott, hogy elszaval egy Szabolcska-verset. És előadta Karinthy paródiáját, szentimentális modorban:

....
A mi falunkban este van, ha lenyugszik a nap.
.....
Forgácsot vág a fából a gyalu.
Csodálatos, csodálatos falu.

Az idősebb úr megilletődve halgatta a lényegretapintó, andalítóan leplezett gúny-verset és némi áhitatos szünet után megtörte a csendet:

— Látod, öcsém ez az igazi poézis!

*

A Lovászy-paródiák lassan elmaradtak a kabaré műsorából és a helyükbe Reinitz Béla Ady-daljai jöttek. A hangulat átbillent a diadalmas pátosz oldalára. „Röpij hajóm, ... rajtad a Holnap hőse” (*Új vizeken járok*): Ady az öreg urak játékszeréből a harcos ifjúság kifejezője lett. Ettől kezdve nem nevetni, hanem lelkesedni jártunk a Nagy Endre-kabaréba. Az volt az érzésünk, hogy egy új, nagy költő elismertetésének előharcosai vagyunk. Mindenki könyv nélkül tudta a Tengerpart, alkony, kis hotelszoba ... kezdetű verset (*Egyedül a tengerrel*), ismétlődő második soraival.

Az Eötvös Kollegium határozottan Ady pártjára állt. Mikor megjelent a Kollégium tanárának, Horváth Jánosnak *Ady s a legújabb magyar líra* című füzeté, a kollégium dicsőségének tekintettük, hogy az irodalomtudomány boncasztalára került az új költészet. Tudományos probléma lett az országos vitából, amelynek megoldását és fejtegetését csak a maradiak elleneztek. Ma nehéz elképzelni, hogy a velem egykorú nemzedéknek presztizskérdése volt Ady. Lenéztük azokat, akik Adyt „nem értik”. Persze mi is csak inkább azokat a verseket értettük, amik Horváth János könyvéből diadalmasan és makulátlanul elevenedtek meg — mint pl. a *Halál lovai* — és amelyek még közelebb állottak az Arany utáni, „rejtélytelen” költészethez. Valósággal faltuk az első Ady-magyarázatot, a „magyar Brunetiére” tanulmányát, amely a mi szimbolizmusunkat magyarázta. Riegler (Szakolczay) Ernő zenét komponált Ady verseihez, az évente szokásos farsangi kabaréelőadásra. Ady-dalokat énekeltek a színpadon zongorakisérettel. A titkok titka meg volt fejtve: Ady egyszerre érthetővé vált, mindenki számára hozzáférhetővé. Horváth könyve Ady „gyökeréhez” igyekezett hatolni és — amint mondani szokták — fölnyitotta a szemeket. Ady üldözött verskötetei ott állottak finom bőrbe kötve a kollégiumi könyvtár nyílt polcain, hivatalos elismerésként. Csak hozzájuk kellett nyúlni, leemelni őket a polcról (nagy dolog ez egy könyvtárban), hogy kezünkben legyen a mának legfőbb irodalmi problémája.

Akkor még úgy hittük, a probléma tisztán „artistikus”, „esztétikai” sikon fekszik és hogy Ady stílusforradalmár, de politikai lázadására még alig eszméltünk rá, bár Horváth János már utalt Adynak „a mai socialisticus törekvésekkel ... a hazai társadalmi viszonyokkal való kapcsolatára”.

¹ Lovászy Márton Tisza Istvánnak a magyar költészet ügyeibe való illetéktelen beavatkozását is kifigurázta, *Magyar Fűtyülő* c. röpiratában.

Az Ady-kultuszt fokozta, mikor értesültünk róla, hogy a hargitai Horváth János összerakozott a szomszédos érmdinszenti Adyval, bár a barátság részleteiről semmit sem tudunk meg. De a Kollégium szerepe a modern tudomány és az élő irodalom összetalálkozásában jóleső érzést keltett valamennyiünkben.

Egyszer Horváth János elhozta a kollégiumba Ady Endrét (én sajnos éppen távol voltam): mindenki lelkesedett és a Kollégium erkölcsi sikerének érezte az üldözött költő és a franciás kultúrában élő, Párizsban járó kollégisták találkozását.² (A franciáság jelentette akkor, 1910 táján, a modernséget, a haladást.)

Ady kollégiumi látogatása szemtanúk elbeszélése alapján elevenen áll előttem. Ady Horváth János lakására ment. Jelen volt Szabó Miklós is és rövid időre az igazgató, Bartoniek Géza — „Bégé úr” — is benézett Horváth Jánoshoz, Ady látogatásának hírére. Borozgatás közben Ady — alig ivott valami keveset, szomorúnak látszott — azt az óhaját fejezte ki, hogy szeretne az ifjúsággal találkozni. Megadták csöngettyű-rázással a gyülekezés jelét és mindenki sietett a Diszterembe, amely egyuttal Eötvös József könyvtárának elhelyezésére is szolgált. Mikor Ady Horváth Jánossal és Szabó Miklóssal belépett a diszterembe, az ifjúság — mintegy huszonöten lehettek — harsányan megéljenezte a költőt, aki mindenkiel kezét fogott. Több mint félóráig időzött a diákok között.

Amint Durkó Antal nyug. békési gimnáziumi igazgató írja hozzám intézett levelében, Ady kívánságára a fiatalok kuruc nótákat énekeltek, amiket ő is velük énekelt. Szabó Miklós ollégiumi tanár emlékezése szerint Ady határozott kívánságára néhány kollégista elénekelte az mert katolikus egyházi dalt, amely a gyászmise liturgiájához tartozik és egy latin prózai zöveg (Libera me Domine a morte perpetua) régi fordítása:

Ments meg, uram, engem, az örök haláltól,
Ama rettenetes napon minden bajtól,
Ha majd az ég és föld meg fognak indulni
S eljössz a világot lángokban ítélni.

Az ének témája rokon a XIII. századi Thomas de Celano *Dies irae, dies illa* kezdetű énekével, amit Babits Mihály (*Amor Sanctus*) és Sik Sándor (*Himnuszok könyve* 1943) fordítottak magyarra. Mindenesetre jellemző a kálvinista Adyra ennek a katolikus egyházi éneknek kiválasztása.

*

A lírizmus a század elején divatba jött Magyarországon. Mindenki tudott könyv nélkül néhány verset a legújabbakból, mindenki, aki a vitatott irodalomért lelkesedett — mert akkor mi valóban lelkesedtünk — Ady, Babits, Tóth Árpád, Kosztolányi köteteit vásárolta. Népszerű lett az Ady-irodalom gyűjtése is. Máról holnapra bibliofilek lettünk. Ambíciónk volt, hogy lehetőleg minden dokumentumát megszerezzük az Ady körüli harcnak, egészen a röpiratokig és az újságkivágásokig.

Az ellenzékiég diadal felé közeledő jóleső érzése is magyarázza a fiatalok Ady-kultuszát. Úgy éreztük — némi büszkeséggel — : az idős professzorok rossz szemmel néznek ránk, a konzervatív folyóiratok ellenünk vannak. Mindez csak fokozta kitartásunkat Ady mellett. Az „öreg urak” persze nehezen szereltek le. De boldogok voltunk, mikor egy-egy tekintély kijelentette, álláspontjának fönntartása mellett, hogy Adynak van egypár igen szép verse.

*

Ha érthető az öregek ellenállása Adyval szemben, aki életszemléletében, szerelmi magatartásában, politikai lázadásában tagadása volt a régi eszményeknek, — a fiatalságot éppen az akkor divatos felsőbbrendűségi tudat kapcsolta Adyhoz. Horváth János könyvéből csak azt hallottuk ki, hogy az új költők „egy megújuló, egy nagyszerű élet Messiásai”. Aki önmagában Adyval azonosult, az abban a hitben élhetett, hogy egy új, haladó, különb, „európaibb” magyarsághoz tartozik. Amint a *Nyugat* neve életprogramm volt a vele egyidejű és a későbbi *Napkeletben* szimbolizált konzervatív magyarsággal szemben, a „nyugatos” Ady profétai jellegével hódított. Igaz, a politikumot akkor még alig értették Adyban, de a költészet határtalan kiterjesztése a titkok, csodák, látomások, bizarr babonák, szimbólumok, a harcos merékek világa felé: a fiatalságot-részesévé tette egy új, izgalmas, „magyarabb” világnak.

² Ady kollégiumi látogatásáról Mészáros György, aki azóta meghalt, cikket írt 1941 táján valamelyik szegedi napilapban.

Ady világosan megmondta, de nem tudtuk észrevenni, hogy a „csoda” forradalmat jelent:

Vagyok a láplakók csodája...
...Csoda-reggel.
Vulkánhegyek nőnek a lápon,
Végigcikkázik a világon.
Lángoszlop lesz, mi most ködös rém.
Lángfolyó lesz a szenny, salak
S a veszteglő bús akarattól
Lesz diadalmas akarat.

Talán vulkán-hegyekre lépek
Vérvörös, büszke'lobogóval...

(*Vízió a lápon*, Új versek, 1906.)

A forradalom hirdetésétől függetlenül az üldözött és magyarságában félreismert költő természetszerűleg rokonszenvet keltett maga iránt. „Ady stának” lenni önbizalmat adó magatartás volt. A szürkéek hegedőseihez, a megálmódott álmokhoz ki akart volna visszafordulni? Dekadensnek lenni (eltekintve attól, hogy a dekadencia harcra lázadás volt): dicséretnek számitott a konvencionális „fehér”, „egészséges”, oskolás irodalommal szemben.

Az ellentétet a régi és az új nemzedék között fegyelmi intézkedésekkel is fönntartották az iskolákban. Tudok esetet, hogy valaki osztályfönöki megrovásban részesült, mert a folyosón tüntetöden Ady egyik verskötetét olvasta. 1910 táján a Markó utcai gimnázium egyik ünneppélyérről legendák keletkeztek. A műsoron Ady *En a Halál rokona* vagyok c. versének elszavalása is szerepelt. Egy színésznek készülő fiú adta elő, kissé föltünö modorban. Állítólag Erödi Béla föigazgató fölkelt és elhagyta a termet... Ez azonban legenda, de jellemző legenda. Csupán annyi történt, hogy a tanuló a föigazgató kérésére abbahagyta a szavalást. Az ifjúság tomboló tapsviharral adott kifejezést érzelmeinek. Az ünneppélyérről Benedek Marcell, az önképzökör vezetötanára, hiteles beszámolót adhatna.

*

Az egyetemi politikában még 1918-ban is volt rá példa, hogy valakinek habilitációját a *limine* elutasították, mert az illetö „nemzetietlen” szellemben foglalkozott a magyar irodalommal. Nemzetietlen itt annyit jelentett, hogy Adyt nagy költöne tartotta... Szerb Antal csak a harmincas évek közepén, alapvetö irodalmi munkásság után tudott magántanárrá lenni, felsöbb helyről jövö ellenzés dacára, egyik vidéki egyetemünkön.

Abban a félhivatalos levelezésben, amely Szerb Antal ügyében e sorok írója és Szily Kálmán államtitkár között folyt, szerepel Ady Endre magyarságának kérdése is. Legyen szabad e levelekből idézni azt a néhány Adyra vonatkozó sort Szerb Antaltól, amelyek azt a célt szolgálták, hogy a minisztérium előtt hiteles szöveggel igazolják Szerb Antal magyarság-szemléletét:

„Ady társadalomszemlélete a legszorosabban összefügg azzal az új látással, ahogy ö látta a magyarságot. Ez volt Ady legfontosabb újítása. A nemzet nagy költöinek a hivatása, hogy a nemzetet önszemlélethez segítsék. Ady előtt ezt a föladatot utoljára Arany János végezte el. Utána a költök és a nem-költök olyannak látták a magyart, amilyenek Arany János látta. Mire az Arany alkotta kép Adyig jutott, sürgös revízióra volt már szükség. A nemzet jelleme nem állandó, változik a változó korcsillagokkal, mindig új és új vonása domborodik ki. Ady, missziója tudatában, csak rosszkedvűen tudott beszélni Arany Jánosról és az általa alkotott képröl:

Egy emberöltön folyt a dárídó
S ékes meséje Toldi hűségének,
Soha egy riasztó, becsületes,
Egy szabadító vagy keserű ének.

(*Kétféle velszi bárdok*)

Az Arany-kép optimizmusa gyötörte — ö aztán elénekelte a riasztó és keserű énekeket. De az Adyban megjelenö új magyarság-élgondolást ma még lehetetlen tudományos fogalmakba absztrahálnunk. Még nagyon olyanok vagyunk, mint amilyenek Ady által lettünk, semhogy olyan objektíven tudnánk az Ady látta magyarságot körvonalazni, mint az Arany látta Toldi-magyarságot. A *tragikus magyarság* címszó, melybe össze szokták foglalni Ady magyar-

ság-fölfogását, a háború után frázissá kopott és nem is foglalja magába teljesen a képet. Ady magyarság-versei, úgy hisszük, még mindig tele vannak várakozó proféciaikkal, melyek csak későbbi emberöltők számára lesznek nyilvánvalók.” (Szerb Antal, *Magyar irodalomtörténet*, 1935, 469.)

Ebben a Szerb-idézetben az az érdekes, hogy az Ady-viták bejutottak a minisztériumi akták közé is és Ady értékelése emberek sorsát irányította. Szily Kálmán végül is az idézetek hatása alatt kedvezően döntött . . .

*

Volt a századeleji Ady-kultuszban sok nosztalgia Párizs iránt, ami együttjárt azzal, hogy a németekkel szemben bizonyos ellenkezés nyilvánult meg, éppen az ifjúság részéről. Franciásnak, „nyugatos”-nak — tehát Adyhoz hasonlónak — lenni, Nyugatra „menekülni”: akkor magasabbrendű életformát jelentett. Akkor ülte európai diadalait a francia impresszionista festészet és a szimbolikus líra. Egy fiatal müncheni művészettörténész, Fritz Burger, aki a témátlanság témáiról rajongott, kathedráról jelentette ki 1914-ben, hogy a német festészetnek előbb franciává kell lennie, hogy igazán német lehessen és önmagára találjon.

Revelációként hatott, hogy Horváth János ki merete mondani (51) az üldözött, hazarúlnak bélyegzett, Párizsba járó Adyról, hogy *nagyon jól tud magyarul*.

*

Emlékszem írók bizalmas nyilatkozataira a húszas évekből. Szabó Dezső akkor a Centrál-kávéházban trónolt, ahol a pincérek még enlegették a fiatal Adyt. Állítólag a tulajdonos, Mészáros Győző, ingyen feketekávé-kiszolgálást rendelt Adynak . . . Adyról nem nyilatkozott Szabó Dezső, illetőleg Ady volt az egyetlen, akit elismert, de a többi nyugatos költőt igen kicsinyelte.

— Kis diurnisták ezek, — mondta harsány hangon — én vagyok a nagy író . . .

Kosztolányiban — most már beszélhetünk róla — volt valami hiúsági érzés Adyval szemben. Egyszer a Vár lejtőjén levő házában meglátogattam, rengeteg könyvei között. Csak annyit mondott, hogy a „modern” lírában ő megelőzte Adyt . . . Az ő versei voltak az első „új” versek. Lehet, hogy igaza volt, nem lényeges. Adyt nem a prioritás teszi Adyvá. A kérdés mindenesetre megérdemelné a tüzetes vizsgálatot. Várkonyi Nándor írta Kosztolányiról *A modern magyar irodalom* c. könyvében (1929², 202): „Kosztolányi időrendben talán minden újítónkat megelőzte.”

*

Ady hivatalos elismerésének első külső jele volt, mikor az 1914-es világháború előtt a gyorsvonatok könyvautomatáiban 20 fillér bedobása ellenében egy Ady-novellás füzetet lehetett vásárolni.

A főváros házinyomdája 1919 tavaszán kiadott egy rózsaszínű füzetet *Szemelvények a magyar forradalmi és szociális költészetből* címmel. A kiadvány népdalokkal kezdődik, majd Tiborc panaszával folytatódik. Aztán a fáraó-jelenet részlete következik Madáchból. A versek: Vörösmarty, Petőfi, Ady, Babits, Gyóni, Karinthy, Várnai Zseni, Lányi Sarolta, Csizmadia Sándor, Kassák.

*

Gyűjteményekben van egy sokszorosított, gépírású ív. Tekintettel arra, hogy bizonyára kevés példány maradt fenn belőle és hogy az Ady-kultusz történetére fontos mozzanatokot idéz föl, teljes szövegében közlöm (az aláhúzások tőlem valók) :

Felhívás a magyar diákalakulatokhoz. A tavaszra tervezett budapesti Ady Endre ünnepség előkészítő tanácsa nevében azzal a kéréssel fordulunk minden magyar diákalakulathoz, hogy ennek az ünnepségnek nagyarányú előkészítésében és megrendezésében minket megértő igyekvéssel támogasson.

Tervünk szerint az Ady Endre ünnepség az új nemzedék most bontakozó új magyar öntudatának egyetemes jellegű megnyilatkozása lesz. Nincs szó irodalmi szakszerűségről és nem is a halott költő emlékét akarjuk megülni, mert ezekre nem a fiatalság hivatott. A bennünk élő ifjú magyarságot akarjuk kibontani, azt a szellemiséget, mely Ady Endre hallhatatlan költészetéből életrevaló súlyos tanácsokat merített. Meg kell már szólaltatnunk azt a *népi eszmét*, mely a zárt középosztály-öntudatot az ifjúságban *a magyar munkás és paraszttömegekért való szociális felelősségérzettel* olvasztja át és az új magyar öntudat gerincévé a faji mélységek talajos egészségét teszi. Széles

hatású ifjúsági mozgóterővé kell tennünk azt a természeti magyar nemzeti érzést, mely a magyar nemzet és államiság jogi egységének széthullása ellenére is építő harmóniába fűzi össze négy világtáj egyetemes magyar ifjúságát.

Az Ady Endre ünnepség védnökei Magyarország, Csehszlovákia és Románia tekintélyes magyar vezéregyéniségei közül kerülnek ki. Az egyetemi és főiskolai hallgatókból álló ezertagú rendezőség pedig az állami határokra való tekintet nélkül minden magyar diákalakulat jelöltjeiből tevődik össze. Ezek a jelöltek személyes voltakban kerülnek be a rendezők jegyzékébe és így az Ady Endre ünnepséget nem a diákalakulatok³ rendezik, hanem ezer diák a magyar világ minden részéről. Az ünnepségre többek között Babits Mihály, Bartók Béla, Kodály Zoltán, Mécs László, Molnár Imre, Móricz Zsigmond, Odry Árpád és Szabó Dezső írókat és művészeket kérjük fel.

Az Ady Endre ünnepség jelentősége ezek után megfontolóan hármas:

1. Tudatossá teszi az új nemzedékben azokat a *népi szellemi forrásokat*, melyekből a határokon innen és túl is, a kisebbségi területeken az új magyar öntudat táplálkozik. — Közelebb hozza az ifjúság tömegeihez *Ond vezér unokáját*,⁴ aki a magyar problémát kiáltó fájdalommal fölvetette. — Összekapcsolja az ifjúságot a *magyar népi mélységekből* feltörő irodalmi megújulás élő nagyjaival. — Megsejteni műsorában a *népi kultúra* őseréjű ígérétét.

2. A fiatalság gondolkodásának homlokterébe a szabad szellemi kutatás és a szociális haladás, az abszolút európai kultúrérdeklődés és a *reális magyar sorsmegoldás* parancsát állítja.

3. Elviselhetőbbé teszi a magyar szétszóródás szomorú tényét, mert a befelé forduló *népi magyarság* jegyében közös szellemi és munkairányzatba hozza össze minden államszervezet magyar ifjúságát.

Bízunk abban, hogy hívó szavunk eleve csozlat minden félreértést és a mély gyökerek felé orientálódó új magyar öntudat és az ebben feszülő *szociális feleletesség* eret minden magyar diákalakulat tagjaiban az adekvát gondolkodásmód helyeslő feleletére talál. Az új nemzedék gondolkozásmódja szintetikus, nem folytatódik benne az idősebb nemzedékek széttagoaltsága, de összetalálkozik benne mindaz, ami az előtte járó generációk különféle irányjaiban és oldalainban jövőépítő jelentőségű. Hisszük tehát, hogy az Ady Endre ünnepség sehol sem kelt felesleges bizalmatlanságot, csupán megértést és helyeslő szeretetet.

Kérjük a tekintetes vezetőséget,⁵ nevezzen be az államközi ifjúsági rendezőségbe öt—tizenöt komoly magyar életfölgógású egyetemi vagy főiskolai hallgatót.

Az előkészítő tanács nevében:

Arady Zsolt, Kertész Dániel, Kessler-Balogh Edgár, Mohácsy Endre, Tóth Kálmán és Vass László.

Levélcím: Mohácsy Endre, Budapest, I., Ménesi-út 11.

A cím: az Eötvös Kollégium volt. Föltűnő a fölhívás szövegében, hogy erősen hangsúlyozza a népi és szociális szempontokat. A fönti fölhívással kapcsolatban — főleg Kertész Dániel szíves közlései alapján — a következőket tudtam megállapítani.

A fölhívás 1928-ból való. Az aláírók közül Arady Zsolt Szlovákiából jött Magyarországra, verseket írt, a *Széphalomba* is dolgozott (1929). Jelenleg Rómában él. — Kertész Dániel Juhász Géza tanítványa volt Debrecenben. 1931—1934-ben a debreceni Ady Társaság titkára. Budapesten közgazdasági egyetemet végzett. Jelenleg a *Sportfogadás* c. lap szerkesztője. — Kessler-Balogh Edgár Szlovákiából származik, a szlovákiai magyar fiatalok Sarlós-mozgalmának egyik vezetője a 20-as évek végén, 1940 óta Erdélyben él. 1950 körül a kolozsvári Bolyai Egyetem rektora volt. Jelenleg ugyanott a magyar irodalom tanára. — Mohácsy Endre az Eötvös Kollégium tagja volt. Jelenleg Hajdúnánáson gimnáziumi tanár. — Tóth Kálmán református lelkész, zeneszerző, a megújított *Énekes könyv* szerkesztője. Budapesten él, a ref.

³ Erre a megkülönböztetésre nyilván azért volt szükség, mert a „diákalakulatok” egységes állásfoglalása Ady mellett nem lett volna elérhető. Z. B.

⁴ Ond vezér unokája: Ady Endre, aki ilyen című versében azt írta, hogy „nincsen hozzá semmi közöm”. Ezt a fájó kijelentést, azt hiszem, nem kell szösz szerint venni. Éppen ez a tiltakozás mutatja, hogy „van” köze Ond vezérhez. Bóka László írja (*Vdy pályakezdése*, 1955, 16): „Nem véletlen, hogy éppen az *Ond vezér unokájá*-ban nevezi magát *fajából kinőtt magyar-nak*.”

⁵ Ez rám nem vonatkozhatott, mert semmiféle „diákalakulat” tagja nem voltam. Z. B.

theologia tanára. — Vass László roznnyói származású, az Eötvös Kollégium tagja, újságíró. Meghalt 1951-ben. Róla írta Móricz Zsigmond *Vass fiákeres fia* c. novelláját.

Az Ady-ünnepség szálai az 1926-ban megalakult Bartha Miklós Társaságra nyúlnak vissza. Ennek törzsgárdája a Hársfa-u. 59/B alatti diákotthonban lakott. Voltak közöttük festőnövendékek, muzsikusok, bölcsészek, mérnökjelöltek, közgazdászok. 1927 tavaszán elhatározták, hogy megünneplik Móricz Zsigmond 25 éves írói jubileumát. Az ünnepséget 1927. máj. 21-én meg is rendezték. Ebből az alkalomból kiadtak egy füzetet, amelyben 500 aláíró tett hitet Móricz Zsigmond mellett. Szerepelt az ünnepélyen Kodály Zoltán és Kosztolányi Dezső is.

Ebből a Móricz-jubileumból csírázott ki az Ady-ünnepség 1928-ban. A program két napra terjedt. Ady sirjánál Juhász Gyula beszélt és Kertész Dániel szavalta el a *Bujdosó kuruc rigmusa* c. Ady-verset. Este a Zeneakadémia nagytermében irodalmi ünnepély volt, amelyen Rudnay Gyula előadást tartott a modern magyar festészet *népi motívumairól*. Másnap a régi Képviselőház nagytermében ifjúsági nagygyűlést rendeztek, amelyen Szabó Dezső volt a szónok. Györfy Dezső *Uj arcu magyarok* c. versét mondta el. A végén a diákvezetők fogadalmat tettek, hogy Ady szellemét ápolják. Megjelent ebből az alkalomból az *Ifjú szívekben élek* c. hatíves füzet, amelybe Kodály Zoltán, Juhász Gyula és Szabó Dezső is írtak.

*

Ady emléke elválaszthatatlan annak a generációnak életétől, amely a század elején volt fiatal. Ennek a nemzedéknek fájó és boldog élménye volt az Ady körüli harc. Sebeket kapott és lelki jutalmakban részesült. Ilyen jutalom volt az az Ady-érem, amit — baráti viszonzásul a *Széphalom* Ady-cikkeire — a *Nyugattól* kaptam. A nagy alakú bronz-érem, talán, mert bronzból volt, több bibliofil relikviával együtt, elkallódott a háború viszontagságaiban. Az Ady-harcnak azonban sok nyomtatott és kézírásos emléke megmaradt könyvtáramban: Ady öreg szívekben is él.

BARTA JÁNOS

ARANY-ADALÉKOK

1. Arany prózai műveinek gyűjteményében olvassuk az *Irányok* c. hosszabb tanulmányt, amelynek befejező része rövid pillantást vet az antik lírára. Annak bizonyítására, hogy ez nem volt tisztára ódai jellegű, hanem dalszerű darabjai is voltak, az ú. n. szkolliákat említi meg, s egyet illusztráció gyanánt saját fordításában mindjárt közöl is: *Mirtusz lombja közé fonom be szabályam...* (Akadémiai kiadás VI. 239., az egykötetes prózai kiadás 387—88. lapján.)

Vargha Balázs az akadémiai kiadásról írt bírálatában (*Itk* 1953. 362. l.) gyanúba veszi ezt a fordítást: hátha nincs is eredetije, hátha Arany saját zsarnokellenes versét csempészte a görög név alá. („Feltehetjük, hogy a vers Arany eredeti műve, amelyet szkolionnak és görög fordításnak álcázott.”) Gyanút kelthet valóban, hogy a szerző megjelölése nem következetes: a tanulmány *Kallistrates*-t mond, az 1867-es összkiadás *Kallimachos*-t.

Az illusztráció, esetleg a politikai rejtőzködéssel indokolva, nem volna lehetetlen, ha a görög eredetű szkolionok hazánkban is, másutt is híres és hírhedt példáit termelték volna. De az illusztráció sem van szó, csupán arról, hogy (hihetőleg) Arany emlegette meg a görög költőt, és megnevezte. A kis dal (szkolion), amelynek a fordítását a *Magyar nyelv- és irodalomtörténet* (1953. 1. kötet) 1. kötetem egykori klasszifikológia-professzora, Dr. Kallistrates (1867—1938) fordította meg a *Görög népek és hellének*-kötet 480. lap), valóban Arany őrizte meg: nem Kallimachos az, nem is Kallistrates, hanem Kallimachos, a görög költő, a görög nyelv új, kritikai kiadása megtalálható: Bergk, *Poetae lyrici graeci*, Pars III. Poetae lyrici graeci, 10., 11. és 12. sz. szkolion. (Teubner, 1914-es kiadás.) A négy külön szám alatt közölt, összesen 16 sort Arany összefüggő költeményként fordítja. Fordítása, Varga László kartársam felvilágosítása szerint, csaknem tükörszerűen hű és pontos; Arany általában így fordít. Eltérés csak a 15. és 16. sorban van; e kettő Bergknél azonos a 3-4. sorral, Aranynál nem teljesen. Nem tudni: ő vett-e szabadságot magának, vagy más változat volt a kezében, mint a Bergknél közölték.

2. Arany a *Szépirodalmi Figyelő* 1860-as évfolyamában megbírálta Vas Gerebennek *Pörös atyafiak* c. regényét. Maga a bírálat kritikai irodalmunk egyik legkitűnőbb alkotása; klasszikus mintaképe az egyetemi szemináriumainkban dívó „regényelemzés”-nek. Arany itt sem hagy elvi tanulság nélkül: a maga realista esztétikájának s a regényelméletnek néhány lé-

nyeges kérdését érinti. A *Pörös atyafiak* olvasása egyébként sem múlt el nyomtalanul Arany lelkében; egyik legnagyobb költeményéhez vett belőle egy apró mozzanatot. A képes összkiadás megfelelő kötetének (Bp., 1905.) 134. lapján olvassuk a következőket (a maga nevében mondja Vas Gereben): „Én, a »nem haragos«, sőt valóságos »jókedvű különc«, minden boldogságot annak köszönhetem; mert nem akartam a vásári néptömeggel haladni a nagy országúton, hogy annak hosszában a nagyravágók mellé fölüljek a hintó-bakjára, és én is kapjak egy tányért — megnyalás végett: hanem maradtam a gyalogúton, józanon meggondolva, hogy a hintó mellett futkosót a hintókerék sara nagyon befecskendi. . .” Amikor Arany, tizenhét évvel később, az *Epilógusban* a maga élet-útját megeleveníti, talán az eredő-helyre nem is emlékezve bukkannak fel benne ennél a képnél az elemei: a gyalogjárás, a fényes hintó elutasítása, a hintó vagy a lovas mellett gyaloglóra csapódó sár. Vas Gereben stílusáról maga Arany írja: „folytonos hasonlat, képdús reflexiók s e nemű díszítmények során halad. . . minden nyomon kész egy nagyot ugró, de talpraeső hasonlításal, egy jó ötlettel, egy nem várt reflexióval. . .” Fáyra, Eötvösre utal Arany, de szavai nyomán még inkább a Dugonics leszármazottai közé sorolhatjuk Vas Gerebent, éppen kissé erőltetett közmondásosságra és bölcselkedésre, valamint képeinek ökölrel megfogható, nyers kiszínezése révén. (Arany is illel a „busa”-derb jelzővel.) A halmozó, reflexiókba átsapó, éppen ezért igazi szemléletességében nem érvényesülő illuztrációiból Arany nál válik plasztikus, lírai tartalommal átítatott puritán kép.

3. Az *elveszett alkotmány* I. énekének 288—89. sorában olvassuk Háborról:

Ómaga, mint a Kazinczy röpülő strucca vagy a fenn
Említett ördögszekerek, kotródik az erdőn. . .

A kritikai kiadás szerkesztésekor sem Voinovich, sem magam, sem más megkérdezett irodalomtörténész nem emlékezett Kazinczy struccára, így ez a hely a II. kötetben magyarázat nélkül maradt. Véletlenül bukkantam rá Kazinczy meséinek egy új, ifjúsági, átírt válogatásában (*A tücsök és a fülemüle és más mesék, válogatta Koczogh Ákos, Ifjúsági Könyvkiadó 1953.*) A *strucc* című mesére. A kis fabula Kazinczy-féle eredetije (*K. F. Munkaji, Pest, 1814, IX. kötet, 366. l.*): „A strucc. A sebes futású szarvas meglátta a struccot s azt mondta: Futni ugyan a strucc nem igen tud, de bezzeg tud, tudom, repülni. — Mászor ismét a sas látta a struccot repülni. Amint látom, úgymond, repülni nem tud, de úgy vélem, annál jobban fog futni tudni.”

4. Az *ItK* 1955-ös évfolyamának 82. lapján Bikácsi László számos adattal bizonyítja be, hogy Arany *Reményinek* c. versét nem 1859-ben írta, ahogy eddig a kiadások feltüntették, hanem 1860 májusában, 17-én vagy 18-án. Heiyes időrendben, ahogy Bikácsi mondja, a verset „közvetlenül a *Széchenyi emlékezete* elé kell helyeznünk”. Adatközlését, utalva az 1859-es és 1860-as politikai helyzet döntő különbségére, e szavakkal fejezi be: „1859 tavaszán ezeket a sorokat Arany még nem írhatta le, egy évvel később azonban a *Széchenyi emlékezete, a Rendületlenül* c. költemények szomszédságában igazi értelmet kapnak Arany reményt hirdetős szavai.”

Széchenyi kétszeri említésének több alapja is van, mint a pusztá sejtetem. Tartalmi bizonyítékok is erősítik, hogy a Reményi-vers 1860 tavaszán keletkezett, s hogy Széchenyi halálával s a nyomában járó nemzeti gyásszal közvetlen kapcsolatban áll. A vers záró-sorai a következők:

Öngyilkolásra hogy többé fajulna,
Sokkal önérzőbb a magyar.

Ezt a gondolatot Aranyban már Széchenyi műveinek olvasása keltette. A *kelet népe* második szakaszának elején (*Fontes*-kiadás 219. lap, az eredeti kiadás 16. lapján) találjuk az inspiráló mondatokat: „Ígen, drága földiek, jövendőnk alapja nem egyéb, mint: nemzetiségünk biztosítása, nemesb kifejtése. Mennyivel édesb tehát jelenünk búsan leélt napjainknál. Valódi elemünket megismertük, gyáva öngyilkolás által el nem veszünk többé.”

Ismeretes, hogy Széchenyi 1860. április 8-án oltotta ki életét. Az Akadémia „a nagy férfiú nevét dicsőítő költemény”-nyel is akart gyászolni, s elhatározták, hogy ennek megírására Aranyt kéri fel. Erről Arany, Csengery révén, baráti értesítés formájában, egy-két nappal április 18-a után már tudomást szerzett. A kritikai kiadás idézi azokat a levélbeli nyilatkozatokat, amelyek a feladattal és a témával hosszú hónapokig vívott küszködését bizonyítják. A Széchenyi-óda csak szeptember 29-én lett készen, de a május 17-én vagy 18-án keletkezett Reményi-vers arra vall, hogy hamarosan a felszólítás vétele után már megkezdte Széchenyi műveinek tanulmányozását. (Mellékesen nem árt emlékezetünkbe idézni azt sem, hogy ez a mű Arany ekkori magatartásának, kezdődő bizakodásának érdekes dokumentuma, de mint verset Arany határozottan gyöngének tartotta. „Ki azonban nem jöhet” — s az ok: „majdnem rög-

tönözni kellett”, — holott Arany ekkorra már az élményeket erősen átszűrő, művészileg alakító lírai formába fejlődött bele.)

Érdeklődjön-e a filológus még azíránt is: hogyan, miért vezette Aranyt Reményi művészi hegedűjátéka éppen Széchenyihez? Az általános bizakodást, az újraéledő reményeket, amelyeket a Reményiben (nomen est omen) diadalt arató magyar művészet nyilvánvalóan támogatott, miért fejezi ki éppen Széchenyi szavaival? Véletlen, az időbeli közelségen alapuló asszociáció az oka, vagy több is ennél? Ha még egy kicsit lapozunk *A kelet népében*, ezt a kapcsot is megtaláljuk. Az előhang-szerű bevezető részben írja Széchenyi (az említett kiadás 216. lapján):

„Figyelmezz a németnek társasági szellemére, figyelmezz zenéjének jellemére, a zenének, melyből oly valódi tükörzik ki a külön nemzetek legbelsőbb érzelme, s fogod-e tagadhatni, hogy a német a jelenben él, a jelennek szedi virágát, sohasem epedvén a jövődönk kockajátéka körül. Halljad zenéjét, s akaratom ellen vigalomra gerjedsz, az utolsó hír elhangzása után azonban vége a varázsnak, lelkedben nem marad semmi nyom. . . Mit érzek viszont magyarok közt, magyarok közt, kiknek lelkét nem bélyegző meg az elkorcsulás szégyene; mit érök messze a világ zajától magamba vonulva? Bánatot és reményt! Zendítsd meg a nemzeti dal gyász-húrjait, s a múlt kor mélyeibe süllyedve édes kínok közt Berzsenyivel elsírom bús elégiámat, s ki nem vesz semmi azon hiedelemből, hogy a magyar nemzet volt. Fel-felhasad ismét előttem az ég, és édeni kéjjel reppen lelkemen keresztül ily szótát: „Epedésid nem holtakat illetnek, bús hangjaid nem halotti zene, a jövődönk lehet korod.” Ó mennyei öröm! S ime sötétre borul szemeim előtt az idők folyama megint, s örült gyanánt kínok és kéjek közt hánykodva fogyasztom magamat, éltemnek nagy része bánat, a reménynek sugárjai vajmi gyéren öntnek pályámra fényt.” S ha tovább olvassuk, a fájdalmas vívódás után meghallhatjuk a diadalmas végső akkordot is: „Ez azonban, hála az égnek, mind volt. . . S mind inkább sejtjük, mind inkább hisszük, hogy nemzetünk még lesz.” — A Bach-korszakot átélő Arany nyilván önmaga lelki háborgásaira ismert Széchenyi győtrő kétélyeiben, s a frissen olvasott hely, éppen zenei utalásai révén, mintegy előkészítette Reményi művészetének hallgatására. A kőrösi hangverseny így, Széchenyin keresztül emelkedett nála az egyszeri alkalmon túlmutató nemzeti jelentőségre. Nem túlzás tehát azt mondani: az Arany-vers nemcsak Reményi művészi játékát visszhangozza, hanem *A kelet népe* előhangjának hatalmas zenéjét is.

5. Úgy látszik, az olvasók egyrésze nem könnyen nyugszik bele abba, hogy az akadémiai kiadás és nyomában a Magyar Klasszikusok s a *Hét évszázad magyar versei* visszatértek a *Családi kör* eredeti, Arany életében nyomtatásban meg sem jelent változatához. Több mint kilencven év megszokását mindenesetre nehéz egykettőre áttörni. Néhány évvel ezelőtt egy Arany-olvasó levelet is írt egyik napilapunkhoz s számonkérte ezt a változtatást; nem elégitette ki a Szépirodalmi Kiadó válasza sem, amelyhez kérdése az illető lap levelezési osztályáról jutott. Végül is próbáltam levélben meggyőzni. Az érvek persze nem egyformán hatások; ha a költő szándékára hivatkozunk, mint fő figyelembeveendő irányelvre, Arany eredeti szándékával szemben mérlegelendő az is, hogy a (szerkesztői figyelmeztetésre) ártít szöveghez valamennyi, még élete folyamán megjelent kiadásban ragaszkodott. Persze, másrészt a *Családi kör* kötetben először 1856-ban jelent meg, tehát olyan időben, amikor a cenzúra és a hatósági nyomás még csaknem változatlanul fennállt; ekkor tehát Arany-nak még nem állt módjában a maga eredeti szövegéhez visszatérni. Miután pedig verse már két ízben megjelent az ismert formában, valószínűleg a köztudat kedvéért így hagyta a későbbi, már szabadabb légkörben megjelent 1867-es kiadásban is. Annál inkább tehetette ezt, mert az új változat művészi tekintetben nem áll hátrább az eredetinél. Így lehet jobbra és balra, a régi és az új szöveg javára egyaránt érvelni. A kérdést végülis annak kell eldöntenie: melyik változat éri el ma az Arany szándékában megvolt művészi és eszmei hatást? Arany László a *Hátrahagyott versek* bevezetésében mondja: Apja maga említette neki, hogy a költemény Burns *The Cotter's Saturday night* c. versének hatása alatt keletkezett; „Gondolkodóban is volt, nem volna-e kötelessége ezt meg is említeni, s csak azért nem tette, hogy a béna magyar harcos által akkor kelteni óhajtott hatást el ne rongta”. Nos, ezt az „akkor kelteni óhajtott hatást” 1850 és 60 között, s utána még sokáig az átdolgozás is hordozhatta; a „béna harcfi”-ról tudták, mire gondolt a költő, s beszélt a nagyobbik fiúnak szóló feddés is: „Nem mese az, gyermek.” Ezek a szavak azonban az évtizedek folyamán egyre halványodtak — már ami mélyebb értelmüket illeti; a magam diákkori emlékeiből tudom, hogy a vers szabadságharcos vonatkozásait már szinte észre se vettük, csak a falusi idillt láttuk benne, a tragikus-hősies háttér nélkül. Arany sokszor az állcázásban remekebbet alkotott, mint a nyílt kimondásban; a *Családi kör* új változatában sem vallott szégyent — mégis: a késői utókor számára az eredeti változat az igazabb, amely nyíltan utal a szabadságharcra, a rákövetkező keserű elüldöztetésre és buidosásra, s amely még a csonka harcfi honvágyát is át tudja érezni. Számunkra így teljesedik be az „akkor (tehát 1851-ben) kelteni óhajtott hatás”.

GYÖRFFY MIKLÓS

MADÁCH KIADATLAN LEVELEI

1954. március 25-én – egy hónapi utánjárás jutalmaképp – sikerült nyomára bukkannom Madách kiadatlan, a kutatók elől elzárt levelezésének. A négyhetes keresés bebizonyította, nehéz vállalkozásba kezdtem, mikor elhatároztam, hogy Madách Imrének Lónyay Menyhért-hez írott leveleit megkísérlem előkeríteni. Hiszen a nyomok nagyon kevésé voltak biztatók.

A Madách – Lónyay levelezés fennmaradt részére először Harsányi Zsolt hívta fel a figyelmet a *Pesti Hírlap* heti mellékletének három folytatásos közleményében, *Madách Imre negyvenhárom ismeretlen kézírata* címmel (*Képes Vasárnap*, 1939. évf. 16., 17., 18. szám). Ugyanekkor egy cikket a *Pester Lloyd*-ban is elhelyezett (1939. 81. sz.). – Harsányinak ugyanis a Lónyay-család megengedte a levelek átnézését, talán az *„Ember küzdj”* c. életrajzi regénye miatt. Kozocsa Sándor szíves útmutatása és a folyóiratokban való böngészés útján megállapíthattam, hogy a felfedezés dicsősége nem egészen Harsányié. A *Képes Vasárnap* cikksorozatának megjelenése előtt néhány héttel ui. Lónyay Marietta meghívására a család levéltárába pillanthatott Lukács József, és – saját közlése szerint – ő hívta fel a Lónyay-család figyelmét a 44 (1) darab ismeretlen Madách-kézíratra. A család méltányolta is Lukács lelkesedését, s – idézem őt –: „... megengedte, hogy a kéziratkegyéből szabadon válasszak egyet, amit nekem ajándékoznak. A legnagyobb örömmel tettem eleget a felszólításnak.” Így történt, hogy Harsányi már csupán 43 levelet talált a hagyatétkban, de mivel Lukács csak 1941-ben tette közzé az ajándékba kapott Madách-levél szövegét (*Tükör*, 1941., 348–351. l.), az irodalmi közvélemény Harsányi Zsolt cikkéből értesült – két és fél évvel korábban – a legfrissebben felfedezett Madách-kéziratokról.

Madách teljes levelezését – korábbi szórványos, illetőleg részleges publikációk után – pontosan egyidőben ketten is sajtó alá rendezték: Halász Gábor (*Madách Imre összes művei. I–II. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Halász Gábor. Révai, Budapest, 1942*) és Staud Géza (*Madách Imre összes levelei. I–II. Sajtó alá rendezte Staud Géza. Madách Könyvtár 7–8. szám. Madách Színház, Budapest. Új Színház KFT. kiadása, 1942.*). A két kiadvány részben eltérő céllal készült, ennek megfelelően Halász „A szöveget mindenütt betűhíven, az eredeti levelek alapján...” (i. m. II. 1203.) közli, csak nyomdatechnikai okokból helyettesít bizonyos Madách-féle írássajátosságokat ma megszokottabb jelölésekkel; Staud viszont szándékosan figyelmen kívül hagyja a filológiai pontosságot, s a nagyközönség számára folyamatos szöveggel oldja fel Madách leveleit. Mint mondja: „Főcélunk az volt, hogy *hiteles szövegekkel olvasható* anyagot adjunk a közönség kezébe...” (i. m. II. 199.) A Halász-féle kiadás betűhűsége sem teljesen következetes, – igaz, kapkodva is kellett dolgoznia, a kiadó folyvást sürgette –; ellenőrzés céljából találmra kiválasztottam egy közepes terjedelmű (négy írott levéloldalas) Szontagh Pálhoz címzett levelet (1843. 12/1) és összehasonlítottam a Halász-kiadással. A hibák és pontatlanságok száma – a kétes eseteket nem számítva – pontosan 24 volt. Ha jóakaratóan feltesszük, hogy a többi levélben kevesebb az eltérés, filológiailag legalább is kritikával kell fogadnunk a kiadvány pontosságát.

Madách levelezésének mindkét teljes kiadása megegyezik abban, hogy a Madách–Lónyay levelezésből csak igen kisszámú és töredékes részleteket bocsát közre. Mindkét publikáló kénytelen megelégedni Harsányi alapján három teljes terjedelmében közölt levél (a tréfás distichon, az ún. „telefon-levél” és a „Véd” c. hosszabb levél) közzétételével, mert a másik két teljesnek hitt levél kihagyásos (a Halásznál 17-es számmal jelölt levélből négy szó hiányzik (i. m. II. 885. l.), a 19-es számúából (887–891) pedig jó 12 sor és a mottó, félrecsúszott olvasásokat, el nem olvasott szavakat stb.-t nem is tekintve), végül tizenkét különböző levélből, illetőleg versből való pársorvas idézettel. (Halász, i. m. II. 1204–7. l.) Pedig Halász is, Staud is mindent megtettek annak érdekében, hogy biztosítsák kiadványuk részére ennek a levelezésnek anyagát, hisz egyaránt teljességre törekedtek. A Lónyay-család részéről azonban a legmervebb visszautasításban részesültek. Halász Gábor többször is megpróbálkozott, jegyzeteiben ezeket írja:

„A levelek tartalmi kivonata is mutatja, hogy a fiatal Madáchra rendkívül jellemző és életrajzi adalékokban gazdag dokumentumokkal van dolgunk, sajnos, tulajdonosuk ismételt kérésünkre sem volt hajlandó a leveleket kiadásunk számára átengedni.” (i. m. II. 1204. l.)

Staud Géza az első Lónyay Menyhért-hez szóló levél jegyzetében írja:

„Mivel a Lónyay-féle levelek kéziratához nem férhettünk hozzá, Harsányi alapján közüljül (1) az összes itt található Madách–Lónyay leveleket. A közöltéken kívül

Harsányi Zsolt még 28 levelet említ, amelyek megfordultak a kezén, részben ismerteti és kivonatolja is őket, szövegükből azonban egyetlen sort sem ismerünk.” (i. m. II. 204. 1.)

A többi levél jegyzetében kurtán csak ennyit :

„Kézirat : özv. Lónyay Istvánné birtokában.”

Én mindezek tudatában is belefogtam a kilátástalannak ígérkező vállalkozásba. Számíthattam természetesen arra, hogy a közben eltelt több, mint egy évtizednyi idő alapvető változásai alighanem Lónyayékat is — legalább részben — más felátásra készítették. S mikor sikerült a szóbanforgó Lónyay-családág egyetlen Magyarországon élő tagjára, Lónyay Sándorra, özv. Lónyay Istvánné fiára rátalálnom, benne rendkívül előzékeny, a kutató iránt kifejezett tiszteletet érző embert ismertem meg, aki fenntartás nélkül azonnal rendelkezésemre bocsátotta a birtokában levő Madách-leveleket, még el is vihettem őket nyugodt lemásolásra. — Ismeret-ségünk során fény derült arra, hogy annakidején édesanyja miért volt olyan megközelíthetetlen az említett Madách-kutatókkal szemben. A Lónyay-család ugyanis, mikor tudatára ébredt, hogy milyen érték birtokában van, megkísérelte értékesítésüket. A Nemzeti Múzeum azonban olyan csekély összeget ajánlott fel vételár gyanánt (vagy a család kért olyan magas árat?), hogy özv. Lónyay Istvánné megfogadta : ha ilyen semmitérők, akkor ne is legyen kíváncsi rájuk senki, betekintést sem fog nyújtani, jelentkezzék bárki. — Szerencsére, ma már nem tartja fel a Madách-kutatást. Csak azt sajnálhatjuk, hogy a második világháború hányat-tatásaiban valamiképp elkallódott négy Madách-levél. Arra alig van remény, hogy lappanganak ; minden bizonynal megsemmisültek.

Harsányi Zsolt említett cikksorozatában csupán arra vállalkozott, hogy az irodalmi közvélemény figyelmét ráirányítja az előkerült Madách-relikviákra. A tudományos feldolgozást a szakemberekre hagyta ; meg is nevezte közülük Voinovich Gézát. Harsányi előzetesen csak annyit tett, hogy a levelek közül a könnyen időrendbe sorakoztathatókat rendezte — a kronológiáról a maga helyén bővebben szólunk majd —, a többit ad hoc helyezte 1-től 43-ig tartó sorszámai alá. Az elkallódott leveleket tehát az ő sorszámaikhoz kötjük, amelyeknek emelkedése — ismétlem — nem jelöl egyben keletkezési sort is. Harsányi idézetei, illetőleg kivonatal alapján módunkban van megállapítani, mekkora a veszteség-lista. Sajnos, Harsányi a levelek közül többet — a kevésbé jeletoseknek ítélteteket — mindössze egy-egy igen általános mondattal jellemezett pl.: „A 13., 14., 15., 16., 17. levél mind baráti levél. Könyvekről, tréfákról, ismerősökről.”), így ezek között csak bizonytalanul tapogatózunk.

A Harsányitól átlapozott 43 darabból kezünkben van 39 eredeti Madách-kézirat. Tehát Harsányi Zsolt négy levéllel többet ismert. Cikkje segítségével a következőket állapíthatjuk meg.

Nincs birtokunkban :

1. a 21. számmal jelzett levél, amely — Harsányi szerint — Lónyay Menyhért novelláját nyugtázza. Így végződik :

„Fagyott kezekkel forrón szerető barátod, Imre.” (*Képes Vasárnap*, 1939. 18. sz. 10. 1.)

2. a 33. számú, 1839. IX. 7-én kelt levél főrésze Madách Endre királyról írott darabjának haladásáról szól. Endrét Madách „hamleti karakternek” akarta kidolgozni. Harsányi a következőket idézi a levélből :

„Én a nápolyi udvarnál ha valóban is ott lennék, ha maga a korona takarná fejemet, annak sugarát nem ismerném véled azt nem osztva.” (i. h.)

3. a 42. számú, kelet nélküli, pöstyéni (tehát minden bizonynal 1840 nyaráról származó) levél nagyon szép tájleírást ad Beczkó váráról, és mulatságosan jelenít meg egy bonyodalmas tutajozást a Vágon (i. m. 11. 1.)

a 4. elsikkadt levélhez Harsányinál nincs támpontunk.

Alább közlöm a Madách—Lónyay levelezés teljes fellelhető anyagát, függetlenül attól, hogy Harsányi Zsolt milyen idézeteket tett közzé belőlük. Főntebb utaltam rá, hogy ezek a közlések — és a kénytelenségből rajtuk alapuló Halász Gábor és Staud-féle kiadások tudományos szempontból kevésbé használhatók. A levelek ezúttal betűhű közlésben kerülnek a további kutatás és az érdeklődők elé. Egyetlen kivétel a — teljesség végett közölt — Lukács Józsefnek ajándékozott levél, amelynek a kéziratát semmiképp sem sikerült megkerítenem, talán magán-kézben lappang. (Lukács József özvegye nem tud visszaemlékezni, hogy a 40-es évek végén

kinek adták el.) Ezt kénytelenségből a *Tükör*-beli szöveg alapján adom, amely nyilvánvalóan nem betűszerinti közlés. Két kisebb betűhibát a szöveg mellett található facsimile alapján helyesbítettem.

Ismerve a fiatal Madáchnak azt a szokását, hogy leveleket sohasem őrzött meg — édesanyjának hozzá írt sorából egy 1848-as keltezésű a legkorábbi, ami rendelkezésünkre áll, feltehetőleg ezt sem ő tette el —, nem csodálkozhatunk azon, hogy a Madách—Lónyay levelezésből kizárólag Madáchtól Lónyay Menyhérthez címzett leveleket ismerünk (Lónyay a kapott leveleket gondosan eltette). Egyetlen Madáchnak szóló levél a véletlen folytán maradt meg: ezt ugyanis Madách —, néhány beleegyező sort a végére lirkantva — visszaküldte Lónyay Menyhértnak, s ő ezt is megőrizte. — Pedig a levelezés nem volt egyoldalú: Madách írásai közül soknak a szövege alapján kétségtelenül megállapítható válaszlevél jellege, egyikben éppen egy 18 oldalas Lónyay-levélről szerezhettünk tudomást. Igaz, hogy Madách többször panaszkodott Lónyay Menyhért leveleinek elmaradása miatt; Madách egy helyütt azzal a jellemző kéréssel zárja sorait:

„Miért szakasztanók meg a lelki pántot, mely egyé olvasztja érzetünket. Írjál kedves Menyhérem te is, írjunk egymásnak, közöljük (l) gondolatinkat cseréljük ki eszméinket mindenféle tárgyak felett, ne féljük a súrlódást mely tisztítja a képzeteket. Oly édes messze vidéken tudni egy lelket, melynek repte magasb' a por mindennapiság — ő pedig messze kell vándorolni ily lélekért...” (1842. június 23-i levélből.)

Nem kétséges, ezek a szavak és más hasonlóak azt is magukban rejtik, hogy Lónyay Menyhért koránt sem írt barátjának olyan szorgalmasan, mint az neki, de föltétlen tucatszámra lehetne birtokunkban Lónyay Menyhérttől származó levél, ha őket Madách gyöngédebb gondossággal kezelte volna.

Az alább következő levelek Madách élete 1838 és 1844 közötti hétéves szakaszának gazdag adalékai. Lónyay Menyhérttel Madách pesti egyetemi éveinek elején ismerkedik meg, s csakhamar kölcsönösen a legjobb barátokká válnak. Madách aránylag későn tudósítja még anyját is — akit különben szinte kínos pontossággal tájékoztat élete minden mozzanatáról — későbbi legjobb barátja felől: Lónyay legelső említése egy 1838. dec. 11-i levélben történik (Halász i. m. II. 904.), „vallomás”-a pedig 38 karácsony napján kelt levélben található:

„... új kegyességgel, hogy a muzsika egyesületre prenumeráltál, nekem sok sok kelemes estét szerzettél melyeket Lónyay társaságában, két napról-napra jobban szeretek töltök.” (Halász, II. 905., kiemelés tőlem.)

Barátságuk ennél nyilván jóval korábbi keletű, de nem is az első pillantásban találnak egymásra. Madách mindjárt legelső pesti levélben (1837. okt. 15.) megemlíti édesanyjának új egyetemista ismerőseit, s itt nincs szó Lónyayról:

„Mostanáig Balassa, Kalai, Benyiczky és Lubival vagyok ösmerős, Majtényi Laczi azon útszába van szállva, mellyen minden nap járnom kel.” (Halász, II. 893.)

Hogy barátságuk kölcsönös vonzódáson épült, amelyet Madách részéről Lónyay Etelkához fűződő érzelmek is támogattak, arra az egész levelezésen kívül perdöntő bizonyíték Lónyay Menyhért élete utolsó hónapjaiban tollbamondott életrajzi töredékének idevonatkozó néhány mondata (Könyi Manó közölte a *Budapesti Szemle* 1885. évfolyamában, 337—356. l.). Lónyay legkedvesebb tanulótársairól szólva első helyen említi Madách Imrét (i. m. 350. l.), majd így ír:

„Madách közt és közttem őszinte, bizalmas barátság fejlődött. Ő már akkor is túlságosan érzékeny volt.” (i. m. 352. l.)

A levelezőtárs bemutatására néhány mondatban összefoglalom életpályáját:

Lónyay Menyhért éppen egy esztendővel idősebb barátjánál. Ősnemes család sarja. Apját, Lónyay Jánost, 1832-ben nevezték ki a helytartótanácsban tanácselnökké; ekkor jön a család Budára lakni. A piaristáknál végzi középiskoláit, majd 1837-ben kezdi meg egyetemi tanulmányait. Ekkorra már Lónyayék Pestre költöztek át: az Egyetem utcában a Palikucevni-házban laktak. Mivel az egyetemi ifjak közi Menyhért csakhamar vezetőszerepre tett szert, s mivel az ő lakása volt legközelebb az egyetemhez, általában nála gyűltek össze a többiek az órák megkezdése előtt és a leckék után. Házuk így egy egyetemista csoport főhadiszállásává lett, *Mixtura* c. folyóiratuk egyes számain is náluk állították össze a fiúk. Lónyay

Menyhért már 19 éves korától fogva kezd részt venni Bereg és Szabolcs megye közgyűlési tanácskozásain, 21 éves korában Bereg egyhangúan választja országgyűlési követévé. Az 1843–44-es országgyűlésen mindjárt neves pénzügyi szakemberként hallgatják az alsó tábla legtitალabb tagját. 1845-ben feleségül veszi azt a Kappel Emiliát, akinek 1844 őszén magából Petőfi kérte meg a kezét (vö. Hatvany Lajos, *Így élt Petőfi* II. 416–421. l.). Lónyay 1849-ben a Szemere-kormány pénzügyi államtitkára, Világos után külföldön él, a párizsi egyetemek előadásait hallgatja. Hazatérte után részt vállal az ország gazdasági intézményeinek kiépítésében. 1861-ben jelentkezik újra a politikai életben, s lényegében Deák háta mögött Andrássy Gyula, Eötvös József és Lónyay hozza tető alá a kiegyezést. A 67-es miniszteriumban a pénzügyi tárcát vállalja el, 1870-ben közös pénzügyminiszterré nevezik ki, 1871 végétől egy esztendőre magyar miniszterelnök. Főleg nemzetgazdasági téren fejtett ki jelentékeny munkásságot: ennek elismeréséül a Magyar Tudományos Akadémia 1858-ban levelező, majd 61-ben tiszteleti tagjává választja, Eötvös halála (1871. febr. 2.) után pedig élete végéig (1884. nov. 4.) az Akadémia elnöki tisztét látja el. Csak sajnálhatjuk, hogy jelentékény — több, mint hétezer írott lapra terjedő — naplói máig kiadatlanok maradtak, s 1944–45 viharai között minden jel szerint megsemmisültek. (Vö.: Doby Antal, *A Lónyay család*. Budapest, 1895., a *Vasárnapi Ujság* megemlékezései az 1860. április 29-i és 1884. november 9-i számban, s a már idézett önéletrajzi töredék: *Budapesti Szemle*, 1885.)

*

Sok gondot okozott a levelek kronológizálása. A kezünkben levő 40 levél közül csak 16 van kelettel ellátva, ezenkívül egy levélen Madách a hónap számát feltűntette, de évszámot nem írt. Általában a legelső levelek néhány darabján található pontos datálás, s az utolsó tíz levél (1840 augusztusától 1844 májusáig) kivétel nélkül gondos keltezésű. De éppen a kettőjük levelezésének legsűrűbb időszakából való 15 darabon semmi évszám sincs.

A keltezetlen levelek időrendje tekintetében legjobb útbaigazítással szolgáltak számomra a levelek címzése körül található postai bélyegzések és a tintával írt, ismeretlen eredetű kelteзések. Ezeket vagy szintén a postán jegyezték rájuk, vagy — ami valószínűbb — a Lónyay-család valamelyik tagja látta el pontos dátumokkal az érkezett tudósításokat. Ezekre, mivel egykorúaknak látszanak, nagy mértékben mertem támaszkodni.

Rendelkezéseimre állottak emellett az eddigi — már jelzett — levelezés-kiadványok: Staud Gézáé és a Halász-féle összkiadás megfelelő része (II. 859–1136. l.). Ez utóbbi szinte semmi útmutatással nem szolgált, mert kelteзeket egyáltalán nem tartalmaz: Halász valamennyi Lónyaynak írt levél közül mindössze a „Harmadik éve...” kezdetű „nagy levél” aljára biggyesztett szögletes zárójelben egy 1840-es évszámot. A jegyzetekben Harsányi nyomán közölt levéltöredékeknek is csak ott ad kelteзést, ahol Madách maga írt. — Ezzel szemben nagy segítséget nyújtott Staud Géza munkája. Ennek a kiadványnak szűkre szabott jegyzetanyagából egyáltalán nem látható, mekkora filológiai adat-bogozás eredményére épült a közlés. Néhány esetben — a levelek teljes anyagának birtokában — módom volt egy pár levelet pontosabban kelteзni, mint ahogy Staud tehette, de majdnem kivétel nélkül az általa megjelölt időegységeken belül. Egyetlen darabot kellett az ő véleményével szemben hátrább helyeznem, de ebből a levélből Staud — Harsányi révén — csupán egy mondatot ismert.

Ilyen külső támogatás mellett a levelek tartalmi mozzanataiból is ki lehetett olvasni egyet-mást az időpontokra vonatkozólag. Az ilyen következtetéseket az egyes leveleknél a megfelelő jegyzetek mindig közlik.

Végül hat olyan levél maradt fenn, amelyek keletkezési idejére a filológiai apparátus teljes felhasználásával sem tudtam biztos ígnyt deríteni. Ezeket az egész levelezési anyag végére helyeztem, mint pontosan nem keltezhetőket. A hat levél közül három verset tartalmaz. Kettő Madách eredeti költeménye, egy pedig Franklin Benjámín saját francia nyelvű sírverse, amelyet Madách valahonnan lemásolhatott s így küldött el barátjának. Harsányi Zsolt minden külön papírt önálló levélnek számolt, pedig nagyon valószínű, hogy ezek nem különálló levelek voltak, hanem csak egy-egy prózai levél költői mellékletei. Természetesen ma már összetartozásuk nem állapítható meg. — Ennél a hat levélnél is talál az olvasó kronológiai hozzávetéseket, de kellő fogódzó hiányában nem sorolhattam őket az aránylag biztosan kikövetkeztetett kelteзésű levelek közé.

Madách helyesfrására vonatkozólag a kutatók egyöntetű véleményét táplálják: az íróra nézve nagyon lesújtót (vö.: Halász, i. m. II. 1158. l., Staud, i. m. II. 198. l., Voinovich, *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Budapest, 1922. csak futólag és elszórtan beszél a költő helyesfrásáról). A kutatóknak minden okuk megvan erre a véleményre. Igaz ugyan, hogy a magyar helyesfrás csak a XIX. század 30-as éveiben teszi meg az egységesülés felé első komolyabb lépéseit, addig mindenki a maga egyéni elgondolásai szerint vethette papírra mondanivalóját

(vö.: Kniewicz István, *A magyar helyesírás története*. Budapest, 1952). Madáchnál nem is az a kifogásolnivaló, hogy sajátos helyesírási elvei vannak, hanem az, hogy sokszor úgy tetszik, mintha semmiféle elve nem volna: teljesen következetlen és hanyag az írásmódja. Csak egyetlen példát idézek: ugyanaz az igekötős kapcsolat, ugyanabban a mondatban, egymástól három szónyi távolságban először egybeírva, másodsor különírva fordul elő („kiadhat” és „ki adott”: levele Szontagh Pálhoz, 1843. dec. 1.). Ilyen mozzanatoknak tulajdonítható, hogy bár én heteket szenteltem neki, képtelen voltam Madách helyesírását rendszerbe foglalni, mert annak nincs rendszere. — Különbösen ő maga is tisztában volt írásmódjának hanyag voltával. Pontosan az imént idézett Szontaghhoz címzett levelében egy helyütt „írásjel”-gyűjteményt találunk (éppen írásjelek tekintetében mutatkozik helyesírása talán leghanyagabbnak): egy kérdőjel után két gondolatjel, azután három kérdőjel, egy vessző, egy pontosvessző, egy gondolatjel, majd egy pont, ismét pontosvessző, végül egy újabb gondolatjel (? — -- ???; —; —). Utána ez a mondat következik:

„Ezen interpunctiocat úgy nézd mint segéd sereget, pótolod velek a hiányokat, tudom sok helyt ki maradtak, hol a gondolat gyorsabb volt kezemnél.” (Halász, i. m. II. 957. 1.)

De helyesíráson még ennyire is ritkán gondolkodik, pedig már 1840-ben „Egy népszerű újság lehető alapításáról” Lónyay részére megírt véleményében így rögzíti:

„Nyelvünk orthographiájának e viharos szakában, hol tán köztünk is különböző írás mód divatozik, a tudós társaság írás módját vélném befogadhatónak 's a tagok által bár mily orthographiával írt beküldött munkák csak ezen orthographiával nyomtatnának ki.”

Madách a maga gyakorlatában legkevésbé sem követte „a tudós társaság írás módját” — A közlésben csak nagyon ritkán tettem szögletes zárójelbe egy-egy felkiáltójelet, de általában előre szeretném jelezni, hogy minden pontosan úgy szerepel Madách kezefírásával a levelekben, amint itt látható, bármilyen furcsának tűnjék is ez nem egy helyen.

Ezek után már csak néhány technikai kérdésre térek ki:

Madách a sorvégi elválasztás alkalmával nem kötőjelet alkalmaz, hanem egy régies jelet, amely leginkább a mi idézőjelünkhöz hasonlít, mégpedig eleinte a sor végén és a következő sor elején egyaránt, később mindinkább csak a sorvégen (formáját lásd alább). Ezt a nehezen reprodukálható jelet nyomdatechnikai okokból a funkciójának manapság megfelelő elválasztójelel helyettesíttem.

Sajátos kötőjel híján is egybeírtam néhány esetben olyan alapszavakat, illetve ragos szavakat, amelyekből — sorvégre kerülve — csak feledékenység vagy hanyagság folytán maradt el az elválasztás jele: mond ja (jelen közlés 12. számú levele. A továbbiakban is a zárójelben található számok ugyanerre a sorszámozásra vonatkoznak.), Jan tsit (a 6. számú levélben) érez ni, ha tárain (mindkettő a 20. számú levélben). Ahol csak a leghalványabb gyanúját ismerhettem föl a különírás szándékos voltának, ilyen — egyébként is csekély számú — összekapcsolást természetesen nem végeztem, sőt egyszer-kétszer ugyanilyen nyilvánvaló esetekben szétválasztottam a tollhibából eredő kötőjeles eseteket. Így a betűk 'helyett' esetében a „Véd” című, 19. számú levélben. Egyébként az ilyen természetű helyesbítéseket a jegyzetek mindig közlik.

Néhány esetben a ma különösen kirívónak tetsző madáchi szóelválasztásokat megjelöltem. A nyomtatásban egybeírt szóban függőleges vonal jelzi, hogy Madách azt a szót sorvégen miképp tagolta. Pl. kegyemoly/aért (26. számú levél).

Madách egyes mássalhangzók kettőzésére a betű fölé alkalmazott kétféle ismétlő jelzést használ. Ez a közlésben is mindenütt a kéziratnak megfelelően szerepel, kivéve azt az esetet, amikor ez a kettőzési jel olyan elválasztott szavakban tűnik fel, amelyekben Madách az elválasztás jele után megismétli a mássalhangzót. Pl. örööm,, „mel, töb”, „bet (8. számú levél). Furcsa lett volna, hogy a nyomtatásban nem sorvégi elválasztásba eső szavak hosszú mássalhangzói fölé vagy közé még egy ilyen kettőzési jelet is tettem volna.

Nyomdatechnikai okokból kénytelen voltam lemondani Madách egyik itt-ott fel-tűnedező régiességéről, a hosszú s-ekről. A jegyzetek azonban minden esetben jelzik ezek kézirati előfordulását.

A kiadás kritikai jellegét biztosítja az áthúzásoknak, törléseknek, általában minden javításnak jegyzetben való közlése.

Az egész levelezési anyagban nincs egyetlen borítékos levél sem. A címzés minden alkalommal a levélpapír hajtogatásának külső oldalán helyezkedik el. A terjedelem csökkentése érdekében az egyszerű címzéseket csak a név és a rendeltetési hely közlésére korlátozzuk. Természetesen kivételt képeznek a játékos vagy tréfás címzések: ezeket teljes terjedelmükben közöljük.

Befejezésül még néhány szó Madách idézési módjáról. A levelekben aránylag nagyszámú idézet található. Madách azonban csaknem minden esetben fejből, emlékezet szerint idéz. Emiatt idézetei gyakran alig ismerhetők fel. Az is előfordul, hogy idegen nyelven olvasott művekből idéz, s ilyenkor levélírás közben hevenyészve fordít. A jegyzetek készítője pedig keresgélhet! Van példa arra is, hogy pontos óhajt lenni, + alatt jegyzetet közöl, s ebben tévesen jelöli meg a szerzőt, mert rosszul emlékszik. — A közlésben az idézeteket majdnem mindenütt jegyzetekkel kísérem: az idézet szerzőjét, a mű címét és az idézet pontos szövegét lenyomatva. Egy Rousseau-idézetre semmiképp sem tudtam ráakadni. Talán valaki segíthet, aki az idézetet véletlenül ismeri.

Hogy az alább következő levelek milyen mértékben bővítik Madách pályakezdéséről való ismereteinket, az már külön tanulmányt igényel.

1.

Sztregova 31^{ik} Mar. 1838.¹

Régen bé-telyesítettem volna ígéretemet, mely egyszersmint óhajtásom is volt, néked kedves Barátom² egynehány sorokat írni; de úti kalandunkat, csak tegnap fejezvének be, mindjárt is íráshoz fogtam. Márma értettem az újságból, búval, de egyszersmint örömel is hogy három hét lefolytával, Pesten véled ismét öszve jövök. — Azt hallom hogy Tóni³ is már kint van; De meg-nem látogatom Miért nem lehetsz te oly közel ide; Job'an élnék e' szomszédságal. De reménylem a távol lét meg nem változtatja érzetid, erántam is. Téged, s Bertzit⁴ öleli

barátod
Madách Imre.

[Címzés:]

a Monsieur Melhior de Lónyay

a Pest^{4a}
sur la poste restant.

2.

[Pest, 1838. július vége — aug.]⁶

Kedves szeretett Menyuskam!

Márma reggel volt itt Reisinger,⁶ és ily örömmel sohse tölte el látása, mint épen ma; nem akkor, midőn súlyos betegségemből ki vont, mert akkor leg feljeb' egy örömtelen jobbúlást adott, ma pedig azt: mi az életet kívánatossá teszi. Sok minák után mondá, hogy teljes biztosságal jöhetsz hozzám, mert én csak tégedet kérdeztelek, csak szüntelen tégedet vágytalak ölelni. Azt mondá továbbá hogy ezt⁷ előb' is meg engedhette volna már, de félt, hogy hideg léggel telt ruhákkal bejőve meg fog ártani nekem — óh képzelheted bosszúságom oly sok írni való lenne, de nem írhatok többet, igen gyenge vagyok, de várva, forrón várva azon perczet, mely hozzám vezet (és barátságodtól reménylve, hogy ez nem soká lesz) maradok

hű barátod
Imre.

¹ Feltehetőleg Madách első levele barátjához, Lónyay Menyhérthez, akit húsvéti otthon-tartózkodása alatt keres fel soráival.

² A B b-ből javítva.

³ Közös barátjuk és egyetemi évfolyamtársuk: báró Balassa Antal.

⁴ Lónyay Albert, Menyhértnék egy évvel fiatalabb öccse.

^{4a} A „Pest” szó „Bude”-ből áthúzással javítva.

⁵ A keltezés alapja Madách betegsége, amelyről anyjához írott, valószínűleg 1838. július végén keletkező levele is szól. Az idézett levél csak Staudnal (i. m. I. 33. l.) található, a Halász-féle összkiadásból hiányzik!

⁶ Madáchék háziorvosa.

⁷ Az „ezt” és „előb'” között kitérőlt „adok” szó.

[Címzés:]

Lónyay Menyhértnek.

3.

Sztrégova. $\frac{1}{9}$ 1838⁸

Kedves szeretett Menyhértem!

Szegyenelhetném magam, hogy általad két leveledel, melyek oly kelemesen lepének meg, már meg-előzteték; — anál is inkább', mivel utólsób'ikából bizodalmatat erthetém [!], hogy soraim már hozzád útba vannak. Ne vedd ezt hideg ülő barátságom jeléül, találva fel inkább' okát ithon nemlétünkbe. De én mentegtem magam? tudom barátom szíve engem elége ki mente már, előre. → Valóban ha nem venném pusztá tréfának,⁹ fájlalhatnam álandóság o[m]!¹⁰ iránti kevés bizodalmatat; én leg távolab'ról sem [tu]dnék kételkedni, hogy levelem benned még mindég régi [b]jarátomat leli. — Egészségem még soká előb'i állapotját vissza nem nyeré, azonban mihelyt kedves Sztrégovankra érkezénk, hol minden tárgyal egy múlt öröm kelemes emléke van öszve kötve, egészségem is szemlátomást helyre jött. Előb'i leveledben kívánságod jelenté e tájt leg aláb' leírásból is ösmerni. El van az rejtve a természettől is, mint a világ' kívántszi szemé-től [!], el takarva de át halladva e tsekély gátot, egy virágzób' hon is fejlik ki a szem előtt. Eleveleb' itt minden, mint a kül világon Viritób' rét,¹¹ melynek tsermelyes közepén, egy néhány falu¹² emelkedik. Az ezernyi madár énekétől vizsgálózó [!] erdő kelemesb'. — Lakunk egy dombon vagyon, körülvéve egy ángol izlésű, majdnem igenis nagy körű kerttől, mely, hegyen, 's a völgy ölen fekvén, erdőt, rétet, szőlőt, aklot, és tavat is foglal magában de egy része most igen el hagyott. E vad tsendes magány tehát, mely másnak nem tudom de nékem kimondhatlan bájt foglal magában, hazám, kedves lakó helyem. Innen a szomszédtságokban kis látogatásokat teszek, M[á]ria napra 9^h Szep. Keszeghre¹³ szándékozunk szeretet[t] testvérem névnapjára, hol egy kis mulátság is les[z.]

Tsak most veszem¹⁴ észre már mily későn van, mert mily nehéz el válnom e levéltől, mely véled leg aláb' a távól lét datzára, beszélni segít. Bertzit tzókolva tehát maradok téged igazán szerető

barátod

Madách Imre.

[Címzés nélkül]

4.

A. Sztrégova /9 [1838 szeptember]¹⁵

Kedves szeretett Menyusom!

Sebessen szál már azon idő felénk, mely ismét fel zavarva mostani élet rendemet, Pestre visz, és reménylem téged is. Szomorún nézek én elébe, mert meg foszt ismét hazámtól, hol oly sok van amit szeretek. És meg láttam most rövid időre, hogy vesztét anál inkább érzem. De kívántszi is várom azt egyszersmint, mert az hozza tsak el azon várt órát, mely véled ismét öszve hoz. Oh miért esik mindég a sors tsak úgy hogy egy örömet más bűn kel meg venni, mért nem lehet mindent bírni maga körül minek irántunk bája van. Nem tsinálhatok néked szemre hányast, hogy oly igen igen soká nem vettem kedves soraidat, mert e' szemre hányásal magam bűnét is megfeddném. Én itt igen keveset olvasok, és töbnyire tsak kelmesseb' tárgyakról Scott-tól Matthissontól Michaelis' Tiedge és másoktól, de Pestre többit szándékom vinni u. m. Pope Schlöjer Gellert Bulwer Mendelsson¹⁶

⁸ Tehát: 1838. szeptember 1.

⁹ A „tréfának” és „fájlalhatnam” között kitorölt szókezedet: „ála...”.

¹⁰ Néhány betű pótlása a levélpapír egér- vagy molyrágása miatt volt szükséges.

¹¹ Eredetileg „rétét” írt, aztán a két utolsó betűt törölte.

¹² Eredetileg ű-val írta, utóbb az ékezetet áthúzta.

¹³ Keszeg nógádi kisközség, ahol az író idősebbik nővére, Madách Mari, Huszár Józsefné lakott.

¹⁴ A „veszem” után áthúzott szókezedet: „ve...”.

¹⁵ Madách csak a hónapot jegyezte a helységnev után. A levél kelte a rajta található postapecskétekből állapítható meg.

¹⁶ „Mendelsson” második s-e hosszú s.

Policlet és másokat. Kérésemet, hogy még néhány sorral tudósíts újítva maradok téged
hóltig szerető barátod
Bertzit, Jantsit¹⁷ tsókolom — —
Saskú!¹⁸ [!] tisztelem és anyád
kezét nem ismerve is tsókolom.

Madách Imre.

[Címzés:]

A Monsieur Melchior de Lónyay

a

N. Lónya

5.

[Pest, 1838. dec. második fele]¹⁹

¹⁶ *Level* Mivel azon kinevezéseket, melyeket, minap említettél el felejtettem,
kérek írjad meg (az atyádéval együt.)

Emericus Serenissimus Philosophicus canis,
disserens membrum, hoc nomine *Harmodias*²⁰

²¹ *Levél* Kérlek írjál te ödönnek, $\bar{v}$ is Appiusnak,²¹ hogy készüljön el a His — —
ból — s 8^{ad} félkör jöjjön hozzád, énis meg jelenek, 's egy úttal vernerhez²² is megyünk.

³*k* *Levél* — — — — —
— — — — —
— — — — —
— — — — —
— — — — —

Ó tempora ó móres

Ó ásini ó censores — *kitörülte* — a leghosszab' levelem

punctum

Nézzétek, ez három, 's még is
egy! szóla, ha a tradíciónak
hidni lehet, szent lélek sugalta
hangal, a kálvinista pap —

[kézjegy]

O. A. M. D. G.

De te eretnek ember, ezt meg sem érted, azért én mint jó Catholicus, hogy az
egyedül böldegítő útra vigyelek, meg magyarázom $\bar{v}$. inkáb' meg deácozom — Hald
tehát keresztényi figyelemmel "Favéte lingvis,, Azon időben mondá Cristus az δ tanít-
ványiaak, [!]^{23a} ugy, mint én mondom neked: Omnia Ad majórem Dei Glóriam q. e. d.²³

[Címzés:]

Három levél, egy személbe + Lonyai Menyusnak

Paulus, Petrus, Jacobus, Lucas.

Policarp, Telesfor, Macár c. c.

¹⁷ Nem tudni, ki lehet.

¹⁸ „Saskúl” nyilvánvalóan Saskút; Sasku-családról tud a történelem. Valamelyik Sasku-fíú talán
hallgató-társuk lehetett.

¹⁹ A keltezés a levél tartalmi vonatkozásaiából következtethető ki: Madách 1838. dec. 25-i levele
utóiratában közli édesanyjával Menyhért apjának, Lónyai Jánosnak „excellenciás”-sá emelését.

²⁰ Madách az egykori görög szabadsághős nevével írja alá magát.

²¹ Évfolyamtársuk, a baráti kör tagja: Beniczky Ödön. A fiatalok antik szerepnevekkel nevezik
egymást.

²² Verner (Verney) József (1785 – 1850-es évek eleje) a pesti Tudományegyetem tanára, 1837 – 38-ban
a filozófiai kar dékánja.

^{23a} A „tanítványinak” és az „ugy” között áthúzatott „hogy” szó.

²³ Ezen a levélen két címeres rajz található: egyik kívül a címzésen, a másik bent a levélben. Lénye-
gében mindkettő a kétfejú osztrák sást ábrázolja különböző stílizálások keretében. A rajzok a levélpapír víz-
nyomásának tintával való kihúzásai. A címlapon levő víznyomás eredeti körirata: „Gott erhalte den Kaiser
von Oestreich”. Ezt Madách az eredeti helyébe a következő körirattal látta el: „In hoc signo beatus evades
Hungare”. — A levél belsejében levőnek üres helyeire pedig azt írta: „megette | tsak fen ne repedjen | tőle”.
— Ugyanitt egy háromágú villához hasonló rajz is szerepel, amely alatt olvasható a „Nézzétek, ez három, 's
még is egy! . . .” kezdetű szövegrész. Madách rajzkészségének sok egyéb emléke is ismeretes (Halász, I. m.
II. 1209. l.; Staud, I. m. I. 16 – 17. közt, 39. l., 103. l.; 128 – 129. közt, 145. l., 183. l.).

Kedves Menyusom!

Töled elbutsúvzván, lesem fekudtem, [!] 's még két óra előtt elmenénk. Midőn lasanként eltűntek szemem előtt, az éj homályába Pest Pompás kő-tömegjei, 's midőn így minden pertz közeleb' vitt szeretetjeim karjai közé, örömom még se lehetett tőkéletes, mert ezen öröm öszvevölt kötve a töledi elválással. Véled töltém minden napom' egy nagy, 's kellemes részét, veled közlöm érzetím, gondolatimat, — és most két hólnapig, egyedül a holt papírosnak kel hordani hozzád azt, mit élıszóval óhajtnék baráti kebledbe önteni. 8 óra után meg érkezék Keszeghen, hol egész 30adikig igen kelemessen töltöttem az időt. Járva a szomszédságokba,^{29a} és véve látogatásokat. (Verseimet itt ki válogattam és a végső politúrát adám reájok. Most újra kérlek, hogy leirt verseimet senkinek se mutasd, 's ha ismét meg látjuk egymást, akkor oda adom minden kijavítottakat, melyekel már kényed szerént bánhatsz.)^{30a} 30^{an} hírt kaptunk, hogy Anyám Teplitzből, hol igen jól mulata testvérem is, haza érkezett. Még azon este el indultunk, és másnap reggel már Sztregován valánk 5^{órák}kor. Utunk igen kellemes, és érdekes vólt. Mentem a nagy *Verbóty* sírja mellett, melyen egy egyszerű piramis ál deák felirással, mentem a romhányi téren — 's a nap akkor szála le, más hazák²⁴ felett virasztani ditső hajnalát. 'S az érező szívébe anyi képzetek tódultak — anyi — 's oly kimondhatatlanok. — Gyarmaton éjfélkor mentünk keresztül, keszeghen meg tudtam, hogy a vármegye levéltárába sok íratok vannak Rákótyz ideiből, többi közt az *Onodi gyűlés* e. u. t. ez nekem igen érdekes, és hasznos lessz (darabomba) Füleken²⁵ egy régi²⁶ elhagyott házba, mely egykor Rákótyz birtokába vólt egy artz képére találtak, ez artzkep sógorom birtokába van, bal oldalán ezen felírás olvasható :

Qui pro bóno societatis nihil audet ille Bonis Societátis úti dignus non est.²⁷

Qui non plus audet quam ei praecipitur Servus est.²⁸

Qui injuriam sibi inferri patitur ea dignus est.²⁹

Malis mori ut Leo, quam vivere ut Asinus³⁰

audeas quam³¹

Plus liceat qua que L I [ki szakadt.] A T

Patriae conservationi.³²

Sacr. Symb : Pr : Fran : Rákótyz³³

Emlékeztetek ígéretedre, hogy azon szomorújátékot ird meg, melyet ígértél,³⁴ már én is készülök reá, 's mi nagy gyönyörűség lesz azt öszve hasonlítani, bár már előre meggyőzöttnek ismerem el magamat. Nekem itt egy író-szobám van a kertbe, 's nagy részén a napnak ott vagyok. Jó anyám távól létem alatt oly kelemessen öszve igazította azt, hogy ki költő nem lenne, itt ázza kellene lennie, — Én itt sztregovát két szempontból festem le. Játztál e már Lónyán teátrumot, és mit — Vajh ha nézőtők lehetnék, töb' élideletet adna, mint bár mi művészi remeklés. — Pétert³⁵ ki nem dolgozom, de Endre³⁶ írássára előre örülök, mivel azalatt (bár mindég) de kiváltképen tsak rólad fogok gondolkodni. — Ma várjuk keszegről testvéremet. — Egészen meg lennék elégedve,^{36a} tsak te hibázol nekem — s oly nagyon hibázol, hogy örömem tsak fél, mivel azt-veled

[ke]t. ^{29a} A "szomszédságokba" szó elválasztása alkalmával Madách elfelejtette kitenni a választójele-

²⁴ Eredetileg : „hazákat”, utóbb a két utolsó betű törölve.

²⁵ „Füleken” után a „most” szó törölve.

²⁶ A „régli” és „elhagyott” szó közt kitérőlt szókezdés „elhagy . . .”.

²⁷ Aki a társadalom javáért mit sem merészel, az nem méltó arra, hogy a társadalom javait élvezze.

²⁸ Aki nem merészel többet annál, mint amit parancsolnak neki, az használja.

²⁹ Aki eltűri, hogy jótalanul bánjanak vele, az meg is érdemli. —

³⁰ Inkább akarj oroszlánként meghalni, mint számárként élni!

³¹ Nem dönthető el, hogy a külön sorban elhelyezett „audeas quam” melyik mondathoz tartozik.

³² Legyen szabad több, mint amennyi tetszenék a haza megóvására! — A kettészakított szó minden valószínűség szerint : „libeat”.

³³ Rákóczi Ferenc fejedelem szent hitvallása. A Rákóczi-kutatók nem ismernek a fejedelemtől mégcsak ehhez hasonló hitvallást sem. — Az említett s már akkor is rongált Rákóczi-kép azóta valószínűleg megsemmisült, mert ma már az sem ismeretes.

³⁴ Lónyay Menyhért önéletrajzi töredékéből (Könyi Manó közölte a *Budapesti Szemle* 1885-ös évfolyamában) tudjuk : „Én is éppen *Gibbont* olvasván, rászántam magamat, hogy Lucretia című öt felvonásos szomorújátékot írjak, melyet Madách kegyetlenül megbírált, úgy hogy a drámai kísérletekkel fölhagytam.” (*Budapesti Szemle*, 1885. 352. l.)

³⁵ Madách szindarabot tervezett Orseoło Péterről.

³⁶ *Nápolyi Endre* címen ötfelvonásos drámát írt. — Az „Endre” szó után kitérőlt szókezdés : „l . . .”.

^{36a} Az „elégedve” szó elválasztásánál a választójelek elmaradtak.

nem oszthatom, bűm kétszeres, mert azt viselni te nem segítsz. Szüléidnek, és testvérednek kezeket stsókolva [!] Bertzit szinte kit kérek hogy irjon nekem, bár tsak néhány szót, énis fogok néki jövő póstán, Jantsit³⁷ a károly és pali³⁸ nevében is és³⁹ a kis kellemes Jósit, ezerszer ölelve maradok téged szeretni megnemszűnő.

barátod
Imre.

[Címzés:]

a Monsieur Melhior de Lónyay Docteur de
la Philosophie

a

Lónya

7.

1839 17 Aug.

Kedves Menyusom!

Mivel valaháyszor írsz, mindég a póstán fizetendő árt emlited, és mentegeted, nem jöhetnek más gondolatra, mint hogy neked is, tőlem egy levelet kapva ez első gondolatod; vagy pedig hogy nem tartasz képesnek, v olyan barátnak is, hogy: ha egy kedves levelet kapok, (nem anyit megnyit kel) de ezerte anyit adjak érte. — — — ezt tsak parentesisbe.

18 oldalos leveledet el olvastam, 's töb'ször utána számoltam hogy igazán **an**yi e, mivel nekem oly rövidnek látszott, de ki találom okát; azért mivel disputálni lehet rajta? — óh nem — de mivel tőled vólt. Disputációba nem akarok ereszkedni, mivel oly rossz vége lehetne mint a mixturai⁴⁰ disputációknak. — — — — —

Kérdezel, hogy mit dolgozok, valóban az igen keves. *Phádonnak*⁴¹ (hisz' ösmered (?) legaláb' kívülrül — ugyis e világon minden külső máz — — — —) ennek tehát egy taglatját írom. De ez téged nem interesszál. — Ezenkívül lovakat tanúlok hajtani — Festek — egy fog húzó *tanárt*. Néha versezek, miből egy exemplárist küldök, ha a póstát nem sajnálod. Kérlek küld el *Péter*, tervét — Restellek újat tsinálni, vissza adom. — *Endrének* dolgozok tervén, igen egyszerű darab lesz. Tsókollak Bertzi és Jantsival. — — — — —

Zelotes⁴² barátod

Imre

N.B. Testimoniumomat el (nem)
küldted — — — köszönöm.

*Egy anya, gyermeke sirján*⁴³

Szivemre hultanak
Ezernyi átkaid
Nagy ég, le⁴⁴ orzva hajh
Ditső virágait.

Le tört tser orma ként
Ki sújtva álok én,
Törött hajó gyanánt
Az élet tengerén.

Le sújtva vágyaim
Ég adta érzeti,
Le törve szűm ditső
De múlt reményei.

Ki sújtva álok én
Hazátlan elhagyott,
Távolba semmi szív,
Meiy értem érzne ott.

Esengve semmi száj
Se hív "jó gyermekem
Sehol se vágy felém
Szerette kedvesem.

Nem számít a haza
Leányai közé,
Szivem honát tsak ott
A sírokon lelé.

tudol. "A már korábban is előforduló Jancsiról s az itt először szóba kerülő Józsiról semmit sem lehet

³⁸ Madách öccsel.

³⁹ Az „és” után kihúzva: „ki” és föléírva: „a”.

⁴⁰ A Lónyayéknál egybegyűlő egyetemi baráti társaság kis tudományos és irodalmi hetilapjának címe, amelybe bekerül „... allerhand Curiosa in Versen und in Prosa”. — Bővebbet a 72. jegyzetben.

⁴¹ Mendelssohn Moses-nek a lélek halhatatlanságáról szóló műve.

⁴² Vakbuzgó.

⁴³ Ugyanez év végén a vers a *Honművészen* is megjelent (1839. dec. 26-i szám) kissé átalakított formában. — Rövidített s valamivel érettebb változata: *ÖM.* II. 846–7. l.

⁴⁴ Az „ég” és a „le” szó között kihúzott szókezdés: „or...”.

A sírba, hol enyész
Ég adta képzetem
Fagyszta hol vészett
Az üdv, az érzelem

'S ha el rezegtenek
E fél világ körén
Borús keserveim
Rokont se lelve én.

Egyetlen egy hivem
A viszhang szelleme,
Ez érti, mit nem ért
Sok ember érzete.

A kő viszont adá
Borús keserveimet,
'S az emberek között
Lagy szívre, nem lelek.

De szűmre hulva bár
Az égnek átkai,
El bírta az *anya*
E vészt ki tartani.

Az ég adá neki
Órere angyalát,
Egy égi gyermeket,
Szerelme magzatát

Ujúlva láttam én
Szemébe hajnalom,
Szerelmem éveit
Vezér tsillagzatom

Ujúlni láttam én
Ditső reményemet,
'S mosolyba tűnni föl
Ég adta éltemet.

Szívem keserve hát
Ő rajta meg töre,
Veszély között viradt
E szívnek édene.

Virasztva őrztem őt
Az égnek üdve ként,
Gyöngéd virágomat
Az éltető reményét,

'S ha szóla "jó anyám,,
Elősször én felém! — —
Rokon szívet lelek
Éltemnek éjelén.

Éltemnek éjelén
Hol mindki el hagyott
Egy kedves angyal itt
Felém sohajtozott.

'S fülébe súgtam "óh,
"Szeresd a szent hazát,,
"Tisztelve őrzéd őt,,
"E jó 's ditső anyát,,

'S hol itt a földi kints
Fizetni üdvömet,
Ha égni láttam én
E szókra a szemet.

Hol itt a földi kints
Fizetni egy anyát,
Ki gyermekében egy
Ditső eget talált.

'S ha szunyadozva ő
Ölemre el hevert,
Szívem, szívében egy
Remény világra lelt.

Fejlődni láttam én
Honom reményeit,
A órága szűben ott
Ujúlni fényeit.

'S ha ébredvezve most
Őrülve játszogalt,
Szemembe köny eredt,
Főlötte felleg ált.

Mivel tudám a báb
Majd egykor únva lessz,
'S a bábbal édene
Őrök sirokba vesz.

Ezernyi vész, vihar,
Jön élte tengerén,
'S ha tört hajója — hajh
Belé temetve én.

'S ha tűz reményei
Egekbe vágytanak,
'S virágos érzeti
Az égbe laktanak!

Ujúlni láttam én
Le törte érzetím,
Sirokba fulladott
Ditső reményeim.

'S bimbom midőn virúlt
Ditső remény között,
Le törte azt a jég
Őrök sirok fölött.

Ki égve oly üres
E szívnek érzete,
Sirokba költözött
Reménye — élete.

+ + +

Im útas itt vagyok
A drága méla sír,
E sírba érzetem
Egy égi kintset bír — !

E nagy világ körén
Szívemnek semmie,
Ki véve a remény,⁴⁵
Vidító érzete.

Mindösze birtokom
E talpalatnyi föld,
Napom, szövétnekem
Borús ölébe dőlt.

'S lesendi birtokát⁴⁶
reményben⁴⁷ az anya, —
Örökre kintseket
Az ég nem orzhatta

Im! ezen sorok azok, melyeket ígértem Bertzinek, 's most be töltém ígéretemet. — — —

• Néked menyusom ezt.

Gyász⁴⁸

Egyetlen, szeretett felesége halála után iml
Templomot építet férje, keserve között.
Temploma kész, bé megy leg először is ekkor,
'S új feleségivel ott öszvekelendni örül.

P: S: Veses [!] könyvetskéd kész.

[Címzés:]

a Monsieur Melhior de Lónyay

a

N. Lónya

8.

[Sztregova,] 1839 Aug. 30

Ha némi részvéttel vagy erántam, úgy nem kel írnom előb', de érzed azt, mi érzet foghatott el meg tudva betegségedet. Tudva hos [!] ismét egy időre azoktól el választatol kiket szeretsz, kik^{49a} téged oly esdve várnak, mint én tán azon pertzet, mely öszve vezet. — Oh ha gondolom még egy hólnap, egész egy hosszú hólnap, akkor itt érzett édességeimbe egy keserűség keverődik, melyet tsak az előb' látási remény enyhíthet. Úgy vélem szándékod volt a bánya városokba utazni ezen szünetek alatt, Jó anyám engemet is el küld oda, jóságának új, 's már anyiszoros jeléül, nékem mi sókkal kedveseb' lehet ez, hogy ott véled van alkalom öszve jöhetni — Vajh be hosszúnak fog látszani nékem az út oda, mi rövidnek az ott mulatásha [!] ott lellek, 's mi ki álhatatlannak a vissza jövetel, ha nem — — Mi ott leszünk 22. Sep.+ — 's onnan, de dem [!] beszélek többet, nem képzelek magamnak ditsó álmokat, mellyeknek be nem teljesülések keservesseb' lenne a nem is bírásnál. — Végeznem kell a levelet, várnak reá, 's mit is írnék, ha nem a reményt, a félelmet, melybe forgok, 's ha ezt érzeni tudod, úgy érzed azt, ha nem, nem érted akkor is örömét

Imrédnek.

+ Selymetzen.

[Címzés:]

a Monsieur Melhior de Lónyay

a

N. Lónya

9.

[1839]⁴⁹

Adorianok és Jenők

1^{ör} Nints benne szövődés

2^{ör} Az ártatlan leány, nemesb' érzetekre alkálmasb' ősei vak bosszú vágyok szerszámává lessz, ártatlan maradékokon.

⁴⁵ Eredetileg „reményt”, aztán Madách a t-t kihúzta.

⁴⁶ A versszak kezdő sora olvashatatlanul kitörölve, alatta az itt közölt végleges sorra javítva.

⁴⁷ A második sor első szava eredetileg „örökre” [!], ezt a szerző kihúzta s alatta „reményben”-re javította.

⁴⁸ A fiatal Madách ismeretlen, distichonokban írt epigrammája.

^{49a} A „kik” szó elé a sor elejé-e Madách választójelet írt.

⁴⁹ A levélbéli, illetve egy levél mellékletén levő bírálat Jósika Miklós *Az Adorianok és Jenők* c. három felvonásos szomorújátékát vizsgálja. A mű az Eötvös gondozásában megjelent *Budapesti Arvizekonyv* II. kötetében látott napvilágot, 1839-ben. Valószínű, hogy Madách a részletes bírálatot a nyomtatott szöveg alapján készítette el, nem pedig a Nemzeti Színházban esetleg látott (bemutatója: 1838. május 12-én) darab megtekintése nyomán.

3^{or} Hogy lehet olyan egy atya, hogy ámbár maga bosszulhatná meg magát, leányát álozza [!] fel, azt egy szörnynek téve, hogy ez végezze bosszúját.

4^{ev} Majdnem lehetetlen, hogy mind az öt testvér egy leányt szeressen, közbevetlenül egymásután.

5^{ör} Ha mindenki meghal a barlangban, hogyan a leány nem, midőn beszél is bent, 's így kell lélekzenie.

6^{szó} Tsak borzalom fogja el a nézőt egész⁵⁰ darab alatt, semmi meglepés,⁵¹ semmi gyöngédeb' érzet, semmi öröm a jó jutalmán, 's sajnálat a⁵² jóknak rossz sorsukon, e. u. t. A *dialogus* jó.

[Címzés nélkül]

10.

[Pest, 1839.]⁵³

Kedves Menyusom!

Mivel Ödönhöz küldök, nem tartóztathatom^{53a} meg magam, hogy hét óráig is, mikor reményllek Nálam látni, véled frásba szoljak, hidd ez idő oly hosszú teged [!]

szerető
Imrédnek.

[Címzés:]

M.

Lónyay

11.

[Pest, 1839.]⁵⁴

Édes Menyusom

A Jove principium +⁵⁵ Tsak egy az Isten akit én imádok + ⁵⁶ egy kéressel küldök hozzád: kérlek küld el azon könyvet, melyet ígértél gondolom *Schmidt*-ől notandum nem Kristóftól — kérlek küld el a nálad lévő Honművészt, de minden esetre, itt küldök egy más számot — A balítéleteket⁵⁷ most olvastam el, sok balítéletet tanultam belőle, ami a Jus naturét illeti Ciceroval okoskodom, hogy mindenkinek szívébe van írva, nem kell könyvekből tanulni, én egészen tanácsát követem — usus te plura docébit.⁵⁸ — amit nem tudok magyarázni azt mondom Shakespeareal "Sok van e világon, mi daczol philosophiánknak."⁵⁹

⁵⁰ Az „egész” szó után kihúzott: „ab...”.

⁵¹ A „meglepetés” szót Madách eredetileg különírta, aztán az igekötőt egybekapcsolta s a p és é között egy-két betűt olvashatatlanul kitérőlt.

⁵² Az „a” után áthúzva: „rossz”.

⁵³ Vö.: Staud, I. m. I. 52. l. — Az 1839-es levelek egymásutánja nála — kevesebb adat bírtokában — nem következtes.

^{53a} Az elválasztott „tartóztathatom” szó választójelei hiányoznak.

⁵⁴ A levélbeli idézetek, főképp az Eötvöstől és a Shakespeare-től vettek a levelet 1839-re keltezhetővé teszlék.

⁵⁵ Helyesen: „Ab Jove principium” (Kezdjük a földalaggal!). Madách — mint majdnem mindig — emlékezetből idéz. Innen érthető, hogy a szólást Horatiusnak tulajdonítja, holott Vergilius-tól való (*Bucolica* III. Ecloga. 61.).

⁵⁶ Kazinczy Gábor *Ezeregy óranegyed* c. tatár novella-fordításainak élén álló *Erdély* c. vers első szakaszából való idézet (Málvina | Regények' Könyve, Budapest, 1838.).

⁵⁷ Wesselényi Miklós *Balítéletekről* c. könyve (Bukarest-Lipcse. 1833.).

⁵⁸ A gyakorlat majd többre tanít.

⁵⁹ Shakespeare idézése ismét fejből történt. Hozzá legközelebb a *Hamlet* következő két helye állí

„Mehr Ding' im Himmel und auf Erden glebt's,
Als eure Weltwelsheit sich's traunt, Horaz...”
(Akt I., fünfter Auftritt)

és

„... Zum Wetter, es steckt hierin etwas mehr als Natürlíches, wenn Philosophie es nur herausfinden könnte.”

(Akt II., zwelter Auftritt)

Az idézet német Shakespeare-kötet (W. Shakspeare's s^mmtliche Werke. Schneeberg — Wien. 1836.) Madách könyvtárának darabja, melybe maga írta bele a beszerzés időpontját: 1839-et. — Az idézet végén Madách nem tette ki az idézőjelet.

A nyelv hazug szolgája a tudónek
kebel, szem, arcz, az érzet tükrei.

Vörösmarty⁶⁰

nem mondok semmit azért többet, hólnap meg látjuk egymást, szemem egy fekete borít [?] tükrozzik, melybe gyász vagyon, én az emberiség fájának vagyok egy levele, mely véle le sorvad

B. Eötvös.⁶¹

Maradok, notandum aki marad, már annak annak kell lenni, ez igen helyes subdis-tinctió — Maradok maradok magam sem tudom mi, egy zerus a mindenségbe, egy iks —

barátod
Emő

Horacius
++ Kazinczy Gabor

[Címzés:]

Tekint

Lónyay Menyhért úrnak, a Philosophia, 's a szép tudományok baccalaureus tanárának, a művészeti egyesület, hangászati egyesület, és conservatorium rendes tagjának, az ifjak társasága egyik küldötjének, nem különben az egész joghalgatóság megbizotjának a színház ügyébe, a megbukot sok terv, és társaság résztvevő tagjának.

12.

[Pest, 1839.]⁶²

Kedves Menyusom!

Kérlek küld el az árvizi könyv 3^{ik} kötetét. — Én most épen semmit sem tudok tenni, minden ún tele keblem gondolatokkal, melyeket versekbe ki öntenem nem tudok — még ehhez a máli kellemetlenség, de erről szó se legyen, bár hogy én még ezt meg tudom, és akkor — úgys egykor azt jövendölék nekem, hogy elnem érem az 1840 esztendő, teljesedjen be — talán — be fog. — Rousseau is azt mondja:^{62a} Nem azért jövendölék,

mert befognak teljesedni, de azért teljesednek be, mert megjövendölék.⁶³ Hólnap $\frac{2}{7}$

kor nálad leszek még némi beszélni valóm van — igazán szerető
barátod

Emők

[Címzés nélkül]

13.

[Pest, 1839.]⁶⁴

Kedves Menyusom!

Hogy igazán és forrón szeretlek, nem is kételkedhetsz, sőt nem is kételkedsz reménylem.

⁶⁰ Vörösmarty *Marót bánjából*, melynek harmadik felvonását az *Athenaeum* 1838. április 5-i száma mutatványként közölte az eredeti *Erdődi bán* címen:

A' nyelv hazug, szolgája a' tudónek;
Kebel, szem, arcz az érzés' nyelvei...'
(*Athena um* 1838. I. 408. I.)

⁶¹ Eötvös *A Carthausi c. művéből*, amely először a *Budapesti Árvizkönyv* III. kötetében (1839) jelent meg:

„... Egy levél vagyok a' nagy emberi nem' fájáról, egy cseppje a végzetlen tengernek, egy homokszem a' nagy pusztában:...” (I. m. 194–5. I.)

⁶² A *Budapesti Árvizkönyv* mindhárom kötete 1839-ben jelent meg, a levél tehát korábbi nem lehet.

^{62a} A „mondja” szó elválasztójelei nincsenek kitéve.

⁶³ Az újra emlékezetből idézett Rousseau-féle szentenciának nem sikerült nyomára lelnem.

⁶⁴ Vö.: Staud, i. m. I. 51–2. I. — A levél szabadvers-formában íródott, Staud azonban — Harsányi nyomán — próza gyanánt közli. Halász Gábor hasonlóképp: i. m. II. 885. I.

'S épen ez teszi, hogy tőled minden inkább' érdekel mint mástól. —
 De meg kel engedned
 hogy ha az embert ostoba, tsatsogó lúdnak titulázzák,
 bár kitől kelemetlen. —
 Nem tartom, sőt nem is tarthatom magam egy különös
 lángésznek, de oly igen
 ostoba, oly lúd, még sem vagyok, én is iparkodtam
 magam ki művelni. — Hogy
 a többi ezt nem fájlalja, valóba tsodálom, mert ha
 különben nem szeretnélek
 úgy, ez elég okot adna tán örök haragra "Vanitas
 vanitátum,, hogy sokat
 beszélék is oly ostoban, az oka, hogy levelemmel is
 oly soká untatlak,
 bostás meg a téged szerető

Lúdnak

[Címzés:]

Monsieur Lónyay

14.

[1840? jan. eleje]⁶⁵

Itt küldöm ígéretem kellemes teljesítéseül e képet, "*traditione perennali*," emlékü¹
 születés napodra, mind azon kívánságokkal, melyeket rólam baráti kebled tel tehet.⁶⁶
 — Ha a sors vas keze el sodor mesze tőled, el el szakasztja egymástól kebleinket, ez fog
 le nézni rád mint egy szép^{66a} elő kor sír dala — jeléül örök érzetemenek. — — — Kérlek
 küld e Montesquieuxt, két kötet, és a hon-művész numerussait. — Testvérem itt küld
 két emlék lapot, Testvérednek és Neked — Ha vissza tér vissza veendő

Téged szerető^{66b} barátod
 Emőlk

[Címzés nélkül] —

15.

[Pest, 1840. jan]⁶⁷

Keves Menyusom egy örökévalóságnak látszik, hogy nem láttalak, annál inkább⁶⁷
 ha gondolom hogy ezt csak Spányik⁶⁸ elménczkedésének köszönhetem, képzelted
 minő képpel fogadtam ezen tréfát, kérlek édes Menyuskám ha van néhány perced,
 melyet egy barátodnak szentelhetsz, látogasd meg szerető

Imrédet

Reménylem hogy Berczi, kit
 ölelek már jobban van —

[Címzés:]

Lónyay Menyhért

16.

[Pest, 1840. jan. — febr. ?]⁶⁹

Mostanáig kedves Menyusom avval hízelkedék magamnak, hogy oly, v. legaláb' majd
 oly mértékben bírom barátságodat mint te enyémet. — És fájdalom ez édes tsalódásból

⁶⁵ Palágyi ellenkező adataival szemben (Palágyi Menyhért, *Madách Imre élete és költészete*. Budapest, 1900. 51. l.) maga Madách adja tudtul édesanyjának 1839. június 17-én az olajfestés megkezdését (Halás z i. m. II. 910. l.). Palágyitól értesülünk arról, hogy Madách első olajfestményét Lónyay Menyhértnek ajándékozta (i. m. 51. l.) Az már ebből a levélből tűnik ki, hogy az ajándékozás alkalmául Menyhért születésnapja (január 6.) szolgált. Ez csak 1840-ben lehetett.

⁶⁶ A szökezdő t nincs áthúzva.

^{66a} A „szé” szóbol javítva, onnan maradt rajta az ékezet.

^{66b} A „s erető” sz ban loss ú s.

⁶⁷ A baráti hang még zavartalan, a látogatás kérésében egyelőre megszokott dolgot lát. Ilyen alapon helyezm ezt a kurta levelét a rövidesen megkezdődő torszalkodások-elé.

⁶⁸ A Madách-fiúk nevelője 1836 és 1840 közt.

⁶⁹ A „megbántások” valószínűleg éles bíráló szavak lehettek, ez a tény a későbbi levelekből mind észletesebben bontakozik ki. A két barát viszonya kezd válságosra fordulni.

naponként inkább 'ébredek egy keserű valóba. Mindég mindenfélével vádolsz, és fadjaid⁷⁰ néhe [!] leg érzékenyeb' részimet érik. — Legyen — én meg vallom, hogy némelyel megbantottalak, és megbántásimat jóva fogom ügyekezni tenni — Alá vetem magam haragodnak, bár oly nehéz elszoknom akkor barátságodtól mikor magam már érzeni, gondolni nélkül el feledék. Már anyám is kérdezi miért [!] nem jössz most soha hozzám, tán meg szűnt barátságunk? és én felelni nem tudtam, mért részéről értettem ennek igazságát, részemről bűnöm nem lelem. — Nem magamért, fájdalom nem barátságodért kérhetlek tehát, de a külszinét jőj olykor, jőj ma hozzám, áldoz fel néhány perczet nekem is — előb' nem volt szükséges hogy kérjek néhány perczert — de most ennek vége — fájdalom, vége van

Emőd.

[Címzés nélkül]

17.

[Pest, 1840. jan.—febr.?]]

Édes Imrém!⁷¹

Ugyan gondold meg, édesem, *szivedből* szólottál é? meg vagy é győződve arról a' mit mondtál, ki *szerehet* téged jobban mint én? mivel mutattam valaha hogy nem vagy leg kedvefebb barátom? nem voltam é nem vagyok é még erántad a legnagyobb bizalommal? Nem lehetne é nékem hozzád ugyan azon kérdéft tennem [!], melyet te hozzám tevél', vald meg nem voltál é erántam titkolódzó? — de semmit erről többet, én nem akarok hallani. Tsak azt mondom, olly kevés jeleit adtam é én barát/ágomnak hogy hozzád egy ideje nem jöttem, onnan olly *rofszat* *concludálnál*, igazán mondom néked hogy időm igen kevés, holnap megmutatom azon rendet, melyet atyámmal együtt a' nap minden órájá [!] felett hoztunk. — Ha hinném hogy *szivedből* mondog hogy tsak a' *színvéget* jöjek hozzád és hidd meg felettéb neheztelnék, 's ha *scrupulosus* volnék ebből meghült barátságodat *concludálhatnám*. — Mind a' mell [!] is hogy olly kevés időm van még is többet jöttem volna hozzád, de egy héten három/zor van időm *fétálásra* hagyva, 's mindég mikor hozzád jöttem meg rajzoló órádván, Meg édes Imrém *hízz fenki* mellet se vagyok többet, mint melletted, tán senkivel *fe be/zélek* annyít (még Anyámat *fe ki véve*) mint veled, *hízz nagy'* ha több mint 4 és 5 óráig vagyok véled. — Én azt tartom hogy néked eleget mondtottam.

LM.

[Madách válasza a levélpapír üres alján, a papír megfordításával:]

Meg győztél kedves Menyusom, néked nem maradt üdöd melyt nálam vesztegess el — és isz négy óráig elég, ha egymás mellett ülünk — mindnyájan — szót se többet —

ME

18.

[Pest, 1840. jan.—febr.?]]⁷²

Kedves Menyuskám!

Először is ezerszer engedelmet kérek ha meg bántottalak, én a leg mérgesebb' criticát jó szívvel, sőt örömmel veszem, de oly megvetést, mint tőled tapasztaltam nem szenvedhetem. Azonba én bár mily sértő kifejezéseidért rád nem haragudhattam, nem úgy mint te, mivel ősmérem természetedet, te heves vagy, 's azt nem szenvedheted el, ha álitásaidnak ellent mond az ember, sőt néha nem leg jobb utakon is bosszúlod meg — Azért tsak magamon kel haragudnom, hogy disputatiocba ereszkedtem. — Valóban Menyuskám nékem talán nagyob' volna okom aprehendálni, az utolsó számba⁷³ előjött

⁷⁰ Nyilván : „vadjaid”.

⁷¹ Lónyai Menyéhért egyetlen kezünkben levő válaszelevele. Madách a levélpapír aljára írt néhány sor választ, így küldte vissza barátjának, aki az egészet megőrizte. — Lónyai levelében a törléseket, javításokat nem közlöm. A levél s betűinek több mint fele (35 közül 19) hosszú s.

⁷² Itt már látszik, hogy a „kritikák” adták az alapot első komolyabb összetűzéseikre. Sajnos, Lónyay már említett önéletrajzi töredéke csak időadatok nélkül szól a baráti kör ilyenfajta összekoccanásairól: „Gúnyosan *Mixturánok* nevezték a lapunkat, mert mindenkinek az eredeti eszmét, bármily zavarosak vol ak is, foglalta magában. De, mert a fóladat az is volt, hogy egymás munkáját megbíráljuk és a kritikákat a ia ba bejegyezzük, ebből az aprehensiók végtelen sora támadt, úgy hogy a keserűségek következtében elhatároztuk, hogy ki-ki tartsa meg magának a dolgozatait, vagy közölje barátival, de egymás kritikája alá ne bocsássa.” (l. h. 352. l.) — A körülmények amelletl szólnak, hogy a levél 1840 telén íródott.

⁷³ A *Mixtura* utolsó száma.

másra magyarázott ki tételekért, annál is inkább' mindhogy védelmemre is minden utat el zártál, ez elég ok lenne örökös haragra, — 's én nem is szenvedném él [!] az azt senkitől mind tőled, kit bár hogy meg bántasz, bár mit tegyél szeretnem kel [!]. — Vádolni lehet valakit, de engedni kel védni magát, te (mást nem hihetek) a leg tsúnyáb' he [?] szántsándékkal (mert világos értelembbe vólt írva) öszve szedted, magadra alkalmaztadtad, 's nékem védni nem szabad magam — mond ha valaki ez utolsó számot kezébe⁷⁴ venné mit vélne rúlam — 'de^{74a} nékem védni nem szabad magam — Ez örökre lehetetlené teszi, hogy én még valaha ily Mixtura írásba részt vegyek — lehetetlené hogy szívem némi hidegséget ne vegyen magára Mert így le alázní, védelem nélkül sok. — Nem bűt okoz nekem tőcd [!] így v. lel ismerve, vagy szántsándékkal meg gyalázva lenni,⁷⁶ de legyen elég, én rád haragudni nem tudok

Imre

[Címzés:]

Lónyai Menyhér
kértetik olvasná el,
és ha oly jó akarna
lenni — de már
e sok kegyelem
lenne erántam —
— — —
— — —

Pest

19.

[Pest, 1840, első fele]⁷⁶

Véd.

Hon jövék, könyvhöz ültem, de a betűk helyett^{76a} sötét árulók tűntek fel szemeim előtt, kik nem tartják bűnnek le tépni azt mi embert emberé tesz. — És tanulni mentem, de tsak azt tanultam hogy bosszú itt kötelesség v. betsület nélkül a nemélet. — — Egy örvénybe vagyok melyben gondolatjaim az orcán ként zajlanak, és te ott álsz, egy szavadba, egy éterbe kerül ebből megmenteni, és te ott álsz, és én alá megyek. — ez kegyetlen tőled. — Mondták vólna hogy gaz ember vagyok, hogy oly vétkeket követtem el melyektől az ég visszaborzad, és el vonja felőlem kék boltját, helyébe dörögve az átok súlyos fellegeit. — Én el türtem vólna, és türelmem paizsa az öntudat meg őrizem villámitól. — De épen itt — épen itt, hol egy tsapásra anyi húrja reped el az érzetnek — anyi, mely oly édesen hangza össze, egyszerre a leg vadab' üvöltésé változik, 's mind ennek alapja egy oly halandó mint én, ki érzetem, tán eszem romjaín fogja kaczagni vérdiadalmait. Egy tsapásra azok előtt, kiket e földön leg jobban tisztelék, azok előtt, kik földi ideálokként áltak előttem, kik egy baráti kebelűt nyújtottak nekem melybe ki önthetém érzeteim legg szenteb' ömlengéseit — Földi istenként kik áltak utam végén — és én istenem ellen üssek pártot — én őket gyalázam, kik mellet a többi ember el veszté szememben az emberi nevezetet. Óh ég esz váj ennek ha megnem hajólhat, meg török az emberi érzet — és úgyvan — — — De tanú bizonságom nints, mint ön érzetem, mely őrt áll⁷⁷ keblemnek aajtaján — de az érzet nem nyilatkozhatík, mint a nyelv, a tüdő eszközzével — melyek szolgálí lehetnek a fekete pokolnak. És mi arczal meñyek hozzád, meñyek azon házba mely egy ditső templom vólt eddig előttem, és melyben én állok ily meg gyalázottan. — Ezt nem is kívánhatod — nem rognék e öszve ha gondolnám — ezek kik — — — általam magokat meggyalázottaknak vélik, és én én — ki őket úgy tisztelé mint halandó tsak halandót szokhatott — én ártatlan vagyok — de benem bizonyíthatom — barátomnál van a kültés az elveszett édenhez, de ő egy tűzkardos angyal, melynél el rezegnek hangjaim, ő benem ereszt. — Ember vagyok e még — vagy magam vagyok a sivatagnak szörnű síkjain — Most tőled függ egész eltem [!] sorsa — tőled mindenem "vagy ő vagy én" ez lessz a jelszó [!] közép út

⁷⁴ A „kezébe” után olvashatatlanul kitérőlt szó.

^{74a} A „de” szó d-je s-től javítva, ezért van előtte hiányjel.

⁷⁵ A „lenni” és „de” közt a vessző után áthúzogott „nem” szó.

⁷⁶ Vö.: Staud, i. m. I. 59–61. l. A levél Halásznál, i. m. II. 885–7. l.

^{76a} A „betűk” és „helyett” szó közé elválasztójelet tett Madách.

⁷⁷ Az „áll” után olvashatatlanul kitérőlt szó.

[!] nintsen a deszkáról, mely úszik a tenger tornyos hajóin, és csak egyet tart el.
— Botsásd meg ha mindent öszve írtam, fejem oly nehéz, igen rosszul vagyok — a jövő mély sötéte⁷⁸ van, de a főtétbe⁷⁹ csak gyász szín lehet. — — — — — Többet nem szólok, tégy mit jónak tartasz, én el vagyok tökéve — a leg végsőig — de mindenre mi szent ez így nem marad hat!!!

Emők.

[Címzés:]

Monsieur Melhior de
Lónyay

20.

[Pest, 1840 első fele, talán február vége?]⁸⁰

— — s szellemem
Mint a kiholtak háza — — —
Oly kietlen, 's borzasztó vala.
Vörösmarty.⁸¹

Harmadik éve, egy elég hosszú, és a jónak még is oly rövid üdö, miolta meg-ismerkedénk. Meg ismerkedénk, és az üdövel nőtt azon érzet is szívemben, mely egy életben a valódi életet élni tanít — ki soha nem érezte azt, nem is érti, de ki érzé, annak dőre álom az égnek üdve üdvéhez képest — és veszte egy mindenség veszte. — Az ég lát, mint szeretlek tégedet, és e barátság az esteli árnyék ként nőtön nőtt, még bé takarta egész léteimet. — Én veled úgy valék mint az ég és e földnek vizei, szüntelen téged tükröztelek vissza, tégedet, ha tiszta napod sugárzott, vagy ha tornyozó ború takarta búlepte arcodat. — Úgy voltam mint az ég, és a föld virágai, ha amaz nem öntheti ezek keblekbe könyeit, borús marad, és borúja ledörög a semmiségbe. — Én elfelejtettem élni magamban, és benned éltem, mint *memnon* szobra, mely csak a nap sugáriban ad hangokat. —

Azon üdötől nem volt gondolat érzet, melyet veled nem közöltem, és kettes örömdöket izlelek mert tiéd enyémek valának, fél bút érezék, mert felét te hordtat [!] — — Botsáss meg haszontalan érzégsimnek, de keblem oly tele van, hogy már azt egyszer kikell öntenem. Valamint vészterhelte fergeteg, ha tseppen ként ne[m] ömölhet el az éledő virágokon, mindent le sújtva körében, tar láthatárán egyedül marad rém gyanánt; úgy azon kebel, mely egy rokon baráti kebelbe nem öntheti érzeteit, meg török magában és elenyész fájdalminak árában, mint az oceanba hulló szirt, melyet lemostat hajjai. Gyakorta gondoltam magamban, hogy daczolni lessz erőm, hogy e gondolat velem száljon a sirba — és senki, senki ne is gyanítsa, hogy azon sirba, azon porban, egy nagy reményvilág is enyészik, melyet úgy őriztem a zivatartól, a keserű való ihletétől, mint egy kártyaházat, melynek minden lapjain egy-egy reményem függött; Felejtve, hogy tulajdon lihegése is feldűl, és egy alap kártya estével az egészet el vesztém⁸² — Hatyu dalt írtam, — mert vágyam elvölt e világról, el minden, — és a természet nem adta e eszközit kezeinkben, egy tsapással mindennek véget vetni — De akkor képed tüne fel, mint egy tsillag, egy kétes lény a nagy oceanon egy hajótörést szenvedőnek, biztatva ne vesse el még végreményeit — és én — halgattam rá — bár kimondhatatlan volt a fájdalom, hogy keblebe nem önthetem egyetlen és leg nagyob' érzetemet — 'S ha eltökélém hogy mindent megmondok, mindent, mindent, újra egy rémes borzatás [!] borítá el agyom, és én áltam, miként a vándor, kinek feje felett üvölt a mostoha ég, le sújni⁸³ fenyegetve, lent ing a félig el rodhatt hid a szörnűy örvény felett. — Most látja az isten hogy eleget küszködék nékem választani kell, és választok, választom az eget, mely

⁷⁸Valószínűleg: „sötéte”.

⁷⁹A „sötéte” — melynek s-e hosszú s — szó után áthúzogattott g áll.

⁸⁰Kihagyásokkal, félreolvasásokkal: Halász, i. m. II. 887–91. l., Stand, i. m. I. 62–68. l. — A „minapi vigalom”-ra való utalás világossá teszi, hogy ez a hosszú és fontos levél Lónyayék húshagyó kedden rendezett házbálja után keletkezett közvetlenül. A bárol Madách részletesen beszámolt Mari nővérenek, sajnos szintén keltezés nélkül (Halász, i. m. II. 921–6. l.). Talán keveset tévedünk, ha farsang utólját február végére tesszük.

⁸¹Ritka pontos idézet Vörösmarty *Marót bánjának* IV. felvonásából (Gyulai-féle összkiadás IV. köt. 359. l.).

⁸²Az utóbbi két testes mondat — Harsányi kihagyása alapján — mind a Halász-, mind a Staud-féle kiadásból hiányzik. A helytelen olvasatok sűrűn előfordulnak a kiadott szövegben, a továbbiakban csak néhány értelemzavaró hibára hívom föl külön a figyelmet.

⁸³Valószínűleg: „sújtni”.

ányi bájta ada éléb'. Kőnyeb' ennek tsapássa, mint a tátongó mely,⁸⁴ melynek színe — gyász. Olvasd végig, 's ha végére jutál, kérdezd magad' ha képzelni tudod esetem mit tétél volna, és szánj ha tudsz — — —

El beszéltem neked azon gerjedelmet, melyet egykor még mint gyermek érezék, én a kegyetlen sorstól arra vagyok ítélve, hogy semmit sem lássak természetes színbe, de minden érzetem: szenvedély⁸⁵ legyen — ritkán érzek valami iránt, de ha érzek úgy igensoká, és forrón mint *siria* napja, mely alatt, a kellem virágok mind elhullanak. — Barátságom erántad indulat — és sok, ki így érzene egy nő eránt azt hinné, hogy szereti — meglehet, tsak én vagyok e sajnálatra méltó kivétel. — Azt hittem,⁸⁶ hogy akkor szerettem, mint egy gyermek szeretni képes, v. tán még jobban is — rideg volt soká e világ előttem, és — meglehet hogy az határozta el *Cháacteremet* mely a fellengzést, és indulatot kedveli. — Az emlék azon érzetre most is kedves nekem, mert az oly édes volt, oly édeni, mint a tiszta barátság. — Sok nőt láttam azólta, de nő többé rajtam nem gyözedelmeskedett, képébe minden szépet mondtam, és el fordúlva katzagék. Már magam akartam volna, hogy⁸⁷ tetszene valaki, de tárgyat nem találtam. — Mert érzetim mindég vadabbak valának, és úgy, oly gyöngéden, mint akkor egyszer szerettem, már téged is szerettelek, és akkor láttam, hogy a gyermek egy tiszta barátságot szerelemnek vélt, mert a szerelem nem oly édes. — — — Tavaly láttam őt⁸⁸ először, meg döbbenék első látására, és *A' rokon érzet*⁸⁹ et írtam. — Ő akkor rám olyan benyomást tett, mint az kit először ismerék kedves tárgynak, de én bódog voltam, és verseimben egy édes érzet ömle el — a tiszta barátság szent érzete. — Magamba rejtem titkomat, mert rejthetém. — És bírására irigy valék. — Többet és többet láttam őt, és barátságom eránta, és erántad egy lépésbe nőtt. — Az idén újra láttam többször őt, én minden látásával egy új bájta fedezék fel benne. Már más azt hidte volna hogy szerelmes, én nem hívém, de növekedő tiszteletnek magyaráztam, magam magamat akartam elhiteni de már nehezen ment. Olykor ha hozzád bé menék egész szivarba láthatál lélekzet nélkül, nem tudva hol álok, — akkor mind én előtaláltam a folyoson, és én nem tudtam mi lessz velem — el bájolta áltam mint a kis madár, de okát feltalálni nem akartam. — Álmom ő volt ő volt a lélek lantjaimba, ő volt az isten mely vezérle élet útamon, és én jóknak v. rosszaknak arról számláltam a napokat, hogy előtaláltam e v. nem. És úgy ararta [I] bal (?) szerencsém, hogy allig múlt el a nap melyen nem láthatám. — Ez leg szeb' üdőszakom volt mert ebben szerettem és ez oly dütső volt, minőt ez előtt nem képzelheték. — Meg hívaték jószágok által a minapi vígalomra — őt egész gráciájával láttam a Française ba,⁹⁰ kövülve áltam — — És vége volt az egész világnak ő volt egyedül az egész világ — Az ég tudja, én nem ez érzetnek mi nevet adjak — ez töb' mint az imádat, töb' mit minden mit bír az ember. — Érzettem hogy nem bírok magammal, fel tettem gyakran magamba hogy fel nem megyek hozzád, és ez volt az ok — te balúl magyaráztad — (máskép nem is lehetett) Azólta a sors isteni tán könyörületből öszve esküdtek ellenem, én őt már sosem találok elő — és ha arra megyek szívem dobog, hogy keblemet majd nem ki veri fájdalma. — A színházba nem megyek, mert ha ott van, töb' napig mindenre képtelen vagyok, ha nints minden, oly üres, oly kiálthatatlan. A titkos írások foglalatja ez volt, a leg költőib' színekbe festve, mert végtelen volt az érzet, mely nem fért keblembé; ki kellett öntenem. Én nem alhatom, nem tanulhatok semmit, semit e világon, az isten tudja, és jót nem álhatok, hogy elmém meg nem zavarodik — Egyszer egy rózsát adtam neked, te néki adad, előtaláltam őt a rózsával, el hervadt keblén szégyenelve mellette magát — és én mind erre egy egy kedvű szerepet játszak — Az ég igen, igen meg akart büntetni, és ily esetbe tett. — Zsömböry⁹¹ a bájital⁹² előtt valami pletykát tsinált rólam és Róla, Berczi előtt ki Kazinczinak mondta meg, és az nekem, képzelheted dühöm, én kihítam, ő menté magát, szembe kívánt állítatni Berczivel, a színház udvarába történt ez, — te szememre hánytat hogy kerüllek, és nékem halgatni kelle. — Nékem végre tőled hallani kelle, hogy én ellene valami leg kiszeb' rosszat mondtam, és még ennek se tudjam nevét, hogy meg mondhassam hogy hazug, hogy meg bos'zúlhassam az ő, nem az én betsületemet — őh ne tegyél feltételeket, ez kötelességem, és néked is az. — — — Ezen érzet nem szerelem — őh nem, ezt

⁸⁴ Valószínűleg: „mély”.

⁸⁵ A két többször említett kiadásban „szervenély” helyett hibásan „szervenés” áll.

⁸⁶ A „hittem szó után átlhúzatva: „és most is azt hiszem”.

⁸⁷ A „hogy” szó hiányjellel beszúrva,

⁸⁸ Lónyay Etelkát.

⁸⁹ A verset nem ismerjük.

⁹⁰ A „française” vagy contredanse angol eredetű tánc.

⁹¹ Valószínűleg egyetemista barátjuk.

⁹² A Nemzeti Színház egyik előadása, minden bizonnyal Donizetti *Szerelmi bájitala*.

oly kevés ember érzi, hogy annak mondani nem lehet, ez őrlt imádság — ez nagyobb mint halandó elbírhathat el alatta megtörök. — Nem alhatok, nem örülhetek, nem busúlhatok, beszélhetek, gondolkozhatok, írhatok, semmit ő véghetetlen mint az Isten, és örök hatalma, engem egészen elfoglal, és én istenemre oly igen, igen rosszul vagyok. De a nap oly sok virágnak ad életet, és oly sok elsovad alatta, azért a tavasz nem veszt el fényét. Ditsön⁹³ virúl, egy virág egy porszem a mindenségbe. — De a nap minden virágra egyaránt árasztja jótékony fényét, oh de ő nem, mindkire mosoly, mindkivel nyájas, és szives, épen én vagyok kívül leg komolyab' leg szótlanab' — Festek, az istenekre festek én is magamnak hajnalt ha véremmel is lenne az, te betsület szavadat attad — annak álni fogsz, megmondod ki beszélt rólam. — Sokat beszélhetnék még, de botsáss meg ennyi beszédemért is, ezeket is felejts [!] el ha lehet, én felejtteni nem tudom. — Ezt kellett tennem, barátságodért mely nékem oly betses kellett tennem — Te néma leszel mint a sír — meg ígérted — Botsáss meg a természet — én küszködtem ellene, és legyőzeték. — Legnagyobb' elenségemnek nem kívánom sorsomat. — Te egy vagy, kinek szíve érezni^{93a} nem felejte el, egy vagy, ki tán igaz szeretettel értem dobogsz, ki tán fel fogod fogni mit tesz az így érzeni, és néked nem öntöttem volna ki keblem legg főb' viszonyát — vádolj, bár — én mást nemteheték — A jövő setébe van, gyász a sötét, melynek rejtekéből nekem sugár⁹⁴ nem int — szép, fényes álmaim mind össze olvadtak ez egyben, és úgy álok miként a számkivetett honja határain,^{94a} ha vissza néz könyvébe sugárzik vissza a szent-haza képe. — 'S ha egykor a fellengző költői életű barátot fájdalomai súlja alatt Cartausinak látod zsugorodni — emlékezz, hogy sorsa is azéhoz hasonló, 's ha anyi sohajt szentelsz nekem, mint annak, úgy könyeb' lessz a sír melybe temetkezem, mert a féltérhet a kedves baráti szív viszi. — Reményltem az üdöben, — engem ez is elhagy, e mindeneknek orvosa engem kikerül. — Nyól, nem fogy érzetem, — míg el emészt, mint a fába termő féreg meg őrlí a fa gyökereit. — Én nem bírok elmélem is — vigasztalást az sem ad — semmi semmi — tsak szánakozásod. — — —

Könyvemben lélekzem nints most szívembe egy redő is, melyet kinem tártam volna előttd, nints semmi semmi — és mind e keserv jutalma *barátságod* tsak ezt megnefoszd tőlem 's ha mindenben tsalatkozom, ha mindenem elveszett, arra támaszkodom és fel katzagok tsak ez erős, ez hú — a többi dőre árny

E darabka láncot loptam, meg vallom — mint reménylem életemben egyetlen lopásom lessz, tsak ezt add vissza — nem képzelheted mi értéke van annak clőttem ez egy kintsem — kérlek még ne fossz tőle — téged holtig szerető

barátod

ME.

[Címzés nélkül]

* 21.

[Pest, 1840. márc.]⁹⁵

Kedves Menyusom!

Irod hogy el akarod felejtteni az egészet, mert az egészet hamisnak hiszed. Óh ha úgy van, úgy le kell mondanom örökre azon örömről, melyel barátságod róz'a⁹⁶ szín hajnállá deríti rideg életemet. — Olvasd el másik leveletem, melyet a tegnapi történet után írtam, és mindent fogsz érteni; Én benned az igazi hú barátot láttam, szét választottalak két személybe, és tsak az egyiket vettem tekintetbe. Ha vétkezék, botsáss meg az ég — mely nem ada elég erőt, ha imádni vétek, — de ami leg jobban fáj, és miben leg kevesebbé⁹⁷ érzem bűnösnek magam, az az mit te mondtál nálad hogy

⁹³ A *D d*-ből javítva.

^{93a} Az elválasztott „érezni” szó választójelei hiányoznak.

⁹⁴ A kiadásokban Harsányi nyomán „sugár” helyett hibásan „nyár” található.

^{94a} A „határain” szó választójelei nincsenek kitéve.

⁹⁵ Véleményem szerint a teljes levél ismeretében ezt a nagy beszámoló után kell helyezni. A „tegnapi történet után írt” levélre — már mint „másik”-ra utal. Ugyanerre vall a „péntekre ígért” titok fűrkészése s az a tény, hogy itt már barátságukat Madách teljesen reménytelennek ítéli. — Staud a levél egyetlen mondatának ismeretében a nagy beszámoló elé helyezte (i. m. I. 61. l.).

⁹⁶ A „rózsa” szó s-e hosszú s.

⁹⁷ Eredetileg a második e-n ékezet, melyet Madách utóbb kihűzött.

t. i. viczéleink tárgya volt — Más levelemben még láthatod a reményt melyt barátságba helyezék, most istenemre meg untam éltetemet — kezem allig bír erővel tollamat vezetni, és elmém oly nehéz — veszteném bár el egészen világát, hogy fel ne fogjam sorsom súlját — Te ily esetben le mondál barátságomról, bár szívem meg török, halgatnom kell, mert leg jobbnak vélt barátom is bűnösnek ítél — én hazudni nem fogok. — Még sok, igen sok köszönettel tartoznék, ha meg írnád mit Péntekre mondani ígértél — Isten veled — én hálával fogok emlékezni szép napjainkra, melyeket együtt éltünk, én vétkezék, hogy imádtam az istent, te el itélsz, én nékem veszni kell — Meg bocsájtok, mindenkéért — és ha nem lessz baráti kebel, ki öntni érzetim, magamba temetem, és kihal e kebel, mint a sir. —

MadE

[Címzés:]

Mon Meli de

N: 1.

Lónyay

22.

[Pest, 1840. március]⁹⁸

kedves [!] szeretett Menyusom (Engedd meg hogy így szólítsalak, mert ha kebledbe el is aludt minden erántemi hajlandóságod, és boldogító barátságod, te nékem még is kedvesb' vagy mindenké, sőt ha lehet kedvesb' mint valaha, akkor érezve tsak igazán érdeked betségét, midőn többé nem bírom azt.)

Szólni akartam hozzád, szólni azon joggal melyel ki halgatunk minden leg nyomorultab' szolgát, nem baráti joggal, melyről oly szívsebzőn lemondál. — ki volt valaha kit nálad inkább' szerettem volna, de minek is hozom ezt fel, ezen hangok némán hangzanak el füledbe, ott hasztalan keresünk engesztelést, hol az engesztelés magvai kiszáradtak, 's helyettek a meg vetés rideg rémje ül. — Én indulatossan szokok mindent tenni, barátságom is az, 's ha vak, 's dőre⁹⁹ képzetektől látom barátságomat nem úgy viszonyozva, mint gondolám — Mint esdeném, elkeseredés fogja el valómat, mint egy két hete tapasztalám ezt rajtad, soha — soha nem valék oly szerentsés nálam láthatni tégedet, ha valahol többen öszve jövénk, utoljára, 's tán leg hidegben köszöntél, ez nékem fájt, tán kába képzelet volt, mert az első okod lehetett — — — a második kitudja miért történt, de ingerékeny érzetem ezt máskép magyarázta, 's keserűm kitörése pillanatiban igen-igen igazságtalan valék. — A bál dolgába nem avattam magam semmibe majdnem, a vendégek meghívása végett is hogy jöttem[!] bele, tudod — — Nem mentegetem magam, szóltam meñyi védelmemre volt, 's most tsak nagylelkűségedhez fordúlok, ne taszitsd el azon kebelt mely nélküléd élni nem tud, 's hogy nem tud, most érzi leginkáb' — Te jó vagy, te szánsz, tudom; egy hí ebnek is áldozunk néhány könyvet ha elhagy, ha ki leheli vég-léleketét — Oh hald e szót 's értem, nem magadért bocsáss meg hogy vetélykedve nagylelkűségeddel, ezentúl erősbben öszvefűzve többé soha se zavarja barátságunkat a leg kisseb' vizsály —

Engem ragadt el töbnyire indúlatom, a nagyob' 's különösb' óldalrólí vevéssel, le szoktam hidd el egyszerre erről, azon remény hogy meg bocsájtsz, és nem tsak megbocsájtsz,¹⁰⁰ mert ezt már úgy is megtevéd, el ellefejtsz mindent, ezen remény ád erőt hibám eltevéésére, tsak addig felejtsd el, még nem látod, mint meg változtam, mint fogok údekezni helyre hozni, ki pótolni mindent — Eleget tenni erőmszerént mindenért — Ha ezt nem teszed — úgy végre az is mi éltembe egy kintsem volt, mit örökre vélttem bírni, mibe bíztam mint a hajós mágnesébe, 's mit tsak most fogok még tanulni érdemére betségülni — elhagyott — És én emléké, fogom imádni, 's emlékébe azt, kinek hamvain ál. téged hóltig szerető

Imréd.

(Címzés nélkül)

⁹⁸ A levél egészéből ítélve néhány nappal az előző levél után keletkezhetett.

⁹⁹ A „dőre” után kihúzott szókezdés: „pip...”.

¹⁰⁰ A „megbocsájtsz” szó után kihúzva: „dec...”.

Lónyai M.
Barátomhoz.

(búcsúzásúl Pesten 1840)¹⁰¹

*Egy elv mosolyga ránk
A vészek éjelen ;
Egy sajka horda el
Az élet tengerén.*

*Imánk is egy vala
A szent egek felé
Szerelmünk a haza
Tett rendületlené.*

*A vészek éjelen
Ha mindki elhagyott
Kárpótlást mind ezért
Rokon szived adott.*

*'S ha egy világi tér
Romokba őszve hullt
Világot kebleden
Találni megtanúlt.*

*'S világom — elhullott —
Reményim álmain:
Elálmodám, a vész
Dúló viharjain,*

*Nyugodni mert mi szent
Hel egy baráti szű,
Ki rendületlenül
Szeretve, védve : hű.*

*'S ha osztva édenünk
Kettőzve izlelénk
Ezernyi bús között
Gyönyört csak mink lelénk.*

*'S ha bánat perczezen
A bűt eloszthatánk,
Súlyának átkait
Csak félig hordozánk.*

*Akkor : ha egy keserv
Fakasztta könyeink
Érzénk : testvéreké
Álkothák szíveink.*

*'S ha jött az álnokok
Irigylő ezrede
'S az alvilági had
Keservet hirdete*

*A köz vihar előtt
Közösen harcolánk
Megőrzve érzetünk,
Mít ég mosolyga ránk.*

*'S ez érzet élni fog
Örökre élni kell,
Még mily távolba bár
E két szív őszve ver.*

*'S ha szűm kiszenvedett
A néma sírokon
Éltemmel elvonúlt
A púsza fájdalom*

*Ez' érzet élni fog :
Szűd nyugtomért eseng,
Míg őrző angyalúl
Lelkem körödbe leng,*

*A múlt gyönyöreit
Mosolygva még reád
'S elődbe tünftető
A szenvedő hazát.*

*Számomra mindenért
Esengve könyedet,
Ha néma bánatom
Örökre eltemet.*

Madách Imre
1840 Jun. 29.

[Címzés nélkül]

[Pöstyén, 1840. július eleje]¹⁰²

Kedves Menyusom!

Elválásunk után néhány perczel, már úton valék, át haladva a mindég csende-
seb' utszákon ismét a szent természet nagyszerű templomában, melynek oly rég nem
izlelém édenét, annyi édes, bár komoly érzet kélt kebelemben.

¹⁰¹ Madách eddig ismeretlen búcsúverse barátjához tanulmányalk befejeztével. Utolsó évét a költő —
betegsége miatt — odahaza végezte.

¹⁰² A keltezés a címzés különböző posta-nyomaiból és feljegyzéseiből vehető ki.

Pest egy kis porfelleg ként tűnt el megettem, 's e kis porfelegben anyi ott töltött nap öröme és öröme; 's bár kimondhatlan gyönyör fogott el oly szabadban oly isten mosolygta természet ölni tudni magam, nem maradt ez öröm is zavartalan a múltnak bánatától. Hisz nem bocsájt-é a gálya-rab is egy bánatkönyvet fölszabadulása óráján börtöne felé, v azon remények felé melyeknek tömlöcze sírjok vala, v. bánat napjaiban nem volt-é egy kis pók fogoly társa, ki zavartalan élve az üdőt mutatá barátilag neki. —

Másnap kocscin öszve tört Gyarmat megett és mi ott hagyva az eltörtöttestekéren sok vizszály után elértünk oly óhajtvá várt-csendes lakunkat, a sötétzöld erdőkel környezett árnyas völgyben értünkkor nagyégi háború dörgött ell' a reszkető természet felett, csak olykor metszték az éjet át néhány sápadt villámlatok, 's száz vízhangzott moraj között cikáztak el a fellegek között. Az egész nézet oly ünepélyes, oly túvilági hatalom szülte bájelegett komoly volt, 's oly igen meg egyező lelkületeimmel, hogy igen, igen meghatott. E kedves völgy mely anyi izben tünneté fel a kelő nap örömmemő scarlárját vidám színekben reám oly elkomolyúlva fogadott vissza sircsendű ölébe. — Másnap anyámmal idefelé indulék, tegnap az az vasárnap meg érkezünk estfelé.

Az út eléggé érdekek[!]¹⁰³ már Nyitra, Vadna, Galgócz, Léva, soknemű historici emlékezetit is, ezen emlékezetekért, melyek ismét hazánk Erényragyogta férfias századából, 's elkorcsosult aljasodásából, szabadsága róza korányából, 's a buta vak szolgások éjéből meritvék, minden hely egy virágtermő sir, melyben mégis szeb' virágok sorvadnak alá. — Érzettünk estvéjén egy bál volt meg itten; az egész vidéket, szokott mulatságokat, itt lévő vendégeket, két óra alatt kitudván, elmentem igen kíváncsian a már nevökről ismért vendégekre e roppant vígalomra. A tánczterem egyszersmint Tália, és Terpsihore csarnoka igen csinos — jaj azon vígalomnak, melyben a terem-dicséretnél kell kezdeni! —

Jaj nekem és jaj annak aki nekem
Ezen fadesset¹⁰⁴ vígalomnak nevezte.¹⁰⁵

Mindöszve 8¹⁰⁶ tánczosné két nem tánczoló nő, 7 tánczos tölté el egész a — pusztaság a természet. — Beléptem a *szabadművész cõrus* gentialis szengedezései alatt, mint holdból esett személyesszen sengit, és senkitől sem ismérve. Beléptem is nagy *sensatiót* tett, mert az ajtónál áló egyi tánczosnap kegyetlenül a lábára hágtam — ez volt az első lépés az ismeretsemre. Minden ember sügött, kérdezett nevemért, de felelni senkiesem tudott. Én igen komolyan, 's szilárdul jártam fel 's le legfeljeb' egy szemüveges tékintetre méltatva a társaság *legszeb'jeit* két¹⁰⁷ keringő még beléptem előtt el múlt, ott létem alatt ismét, a kíváncsiság nőtön nőt. Ekkor beléptek még az akkor érkezett Gr. *Stárembergék*, (egy a két nem tánczoló nő közül, a 8^{ik} tánczosné, és ő maga az öreg) ezeket ismértem.¹⁰⁸ Allig beszéltem vélek mint egy negyedig általok nevem im megtudatott.¹⁰⁹ Néhány fordulat keringőt tánczoltam erre a leányal (Tinni a neve) 's alya által bémutatattam magam a többi dámáknak. Mind igen elszánt teremtményei az istennek, nem is tudom dücsőségére teremtvék-é, de mind egy nevek elősorolásából magad is meglátod¹¹⁰ két Zsicsiné, Fesztetich, Forrai, Berényiné Orcziné — e.u.t. 's ezek a tánczosnék. Nekem is azon rettenetes sorsom volt egy Zsicsinével (született Majthényi) atyafiság jussán egy roppant hosszú és *discursiv* füzér tánczott keresztül bajnokul átt vinni, mely után még is nagy sietségben haza ügettem búcsút mondva az egész *cóteriának*.¹¹¹ — Jövő vasárnap igen nagy bál lessz, melyre az egész megye *szépei* (?) megjelenendnek (Ha ez igaz lenne! be kis bál lenne belőle) — — —

Im! majd te levelem, és még anyi mondanivalóm van, érdektelen dolgok, de sok lessz érdekessé a baráti kebelben. Itt egy vers is, melyet az úton írtam, tudom

¹⁰³ Valószínűleg: „érdekes”.

¹⁰⁴ Izetlenség, unalom.

¹⁰⁵ Vö. Kölcsy *Panaszának* következő soraival:

„Jaj nekem, s jaj annak aki engem
Verset írni bümra megtanított...”

(*Kölcsy Ferenc összes művei*. Franklin-Társulat
Budapest, é. n. 88. l.)

¹⁰⁶ A 8 7-ből javítva.

¹⁰⁷ A „két” szó után áthúzott szókezdés: „kerg...”

¹⁰⁸ Az „ismértem” szóban a t nincs áthúzva.

¹⁰⁹ A „megtudatott” szó után kihúzva: „kerig...”

¹¹⁰ A „meglátod” t-je áthúzatlan.

¹¹¹ Zárt társaság, klikk.

ez is érdekes lesz neked, mert verseim érzetem tükrei, a baráti szűnek szent a rokon érzelem. —

(az athéneumban még vakációk alatt
ki jó ily című versem "Még egy szó hozzá,,
tán emlékszel rá, így kezdődik :
Egy szóm vagyok leányka hátra még,
Halgasd ki azt, 's e szó búcsú szavam)¹¹²

Megnyugvás¹¹³

Óh lány! ha nincs e föld borús körén
Valódi érzet, és csalóka mind,
Az ég bocsássa meg tenéked úgy
Ha majd felém a vég enyészet int.

Nem átkozandom én a sorsot is,
Csalódtam, ám de kit se csaltam én,
'S ez öntudat oly istenül mosolyg
A sír borús határain felém.

'S nyugalmat ad e néma sír nekem,
Hol elvonul emlékezet, remény ;
Amabban anyi kín és gyötrelen,
Emebben anyi füst, 's csalóka fény.

Képzetvilágom túlvilági volt,
A túlvilági kép — leányka te,
'S a sors irigy hatalma : kebleden
Túlföldi kéjt bírnom nem engede.

De nem repül az égbe szent imám
Villámlatát miért remegjem én?
Daczára kél nyugalmam éjele
Remény világom néma romterén.

Nem is veszejteth ám a puszta szű
Hol elborúlni nem virúl remény,
Míg életéhez nem csatolja¹¹⁴ már
Se vágy, se dőre égi érzemény.

Emberbarátimát sem esdem én
Hogy együtérzéssel könnyítsenek,
Hisz ők a föld csillámló tengerén
Nem bánatot viselni lejtének.

'S midőn meg osztta édes édenét
Tudá előre már a dőre szű ;
Egy köny se lesz jutalma egykoron
Ha dad¹¹⁵ veszély jó egy kebel se hű.

Csak egy fohászban él az érzelem
Vezér szövétnekül szűm éjelén,
'S ez egy fohász is tégedet követ
Órangyalúl éltednek tengerén,

'S ha élteden elégedett leendsz,
Még Chárisok mosolyganak körül,
Úgy érzetem a sirgyanánt nyugott
Még egyszer, és csak sorsodon örül. —

isten veléd Menyusom, én igen sokszor fogok írni

Imréd.

[Cimzés :]

Monsieur Mealchior de Lónyay

a

N. Lónya

25.

Pöstyény 19 Juli. 1840

Előbbi levelem ólta *kedves Menyusom* itt két bál volt ismét, Zsicsyné adott egyet. Töb' napomba került, még hozzá szoktam, és bé tanultam az itt divatozó társalgást, melyben az ember cifra és sok szavakkal oly keveset kénytelen mondani, 's a nő nem isteni rendeltetésének daczára, ily lelketlen hölgyekkel társalgani. De semmi, itt meg tanultam legaláb' az ellentétet, mint lehet a nő isten, és daemon ; mint lehet az élet borongó ösvényén frissítő virágcsa dúló zivatarok után, v. óvó kép mely költői reptébből túl régiókból levonja az embert mutatva mi gyomorú a föld, 's mi pór teremtménye minden.

Én most *Endrét* írom, és allig képzelem magam a Nápolyi csarnokokba hol róbert cseleit szövi a hit szent palástja alatt, hol a szenvedő erény tűnik fel Sanchában¹¹⁶

¹¹² A vers az *Athenaeumban* nem jelent meg, ma sem ismerjük. Az ÖM.-beli ilyen című vers nem azonos. — A zárójelek közé tett magyarázó részlet a vers első versszaka mellett foglal helyet.

¹¹³ Eddig ismeretlen Madách-vers.

¹¹⁴ A „csatolja” t-je áthúzatlan.

¹¹⁵ Valószínűleg : „vad”.

¹¹⁶ Sancha a *Nápolyi Endre* szereplője, Johanna anyja.

Phönixkent a vétek tömkelegéből, hol Endre természete egész szilárdságával viv; kúzdni, vagy elesni kész egy vak éj minden rémei ellen, melyben Rienci¹¹⁷ áll csak maga órjási nagyságában glóriájával, jó látogatás, v. kell mennem látogatásúl, 's egyszerri ily esés. —

Előbbi szerdán¹¹⁸ egy kirándulást tettem a Trencsényi fürdőbe, mely innen 7 óra járás, csak egy napra, egy ott adandó bálnak alkalmával. Utam keresztülvitt Trencsényen mely a fürdőtől még mint egy két óra. A gyönyörű vág vidékén virágzó mezők felett ezüst szallagként kigyózik el a sebes folyású folyam, népes falvak szórva el partjain, melyek között a rég elhanvadt századok órjása ként áll a még romjaiban is magasztos felegvár. Bejártam bedőlt csarnokit az izolog takarta pusztá erkélyeket, melyekről Csák szabadság hirdető zászlói lobogtak. Az ór toronynak csonka rém árnyát, melyről őrizve honjok érdekét sas szemekkel néztek le az ősbajnokok. Repkény vonúl el a benső udvar terén, melyben a vár leányának egy kegymosolyaért harcra kéltek a dajkák, 's rég öszve roskadt a moh takarta ablak sor, melyről bátorságot sugárzó nézetekkel éltet és halált intett a nők virágfüzére. Bejártam a szirtbe vésett úgynevezett szerelem kútját, melyel órjási erővel győzött a magasztos érzet ezernyi akályon[!] 's melynek^{118a} története ismerve lessz előttem: És romba vesztgel az erény a vitézség hon szerelem szent emléke, még a kihólt nemzedék utódjául vérezes' bércei sas út tanyát magának a vad^{118b} gerébekben. Kölcei verse jutott önkénytelenül eszembe, menyire emlékszem :

Óseinek — — sas lakára
Szédeleg ha olykor fölpiilant.

Le tértem újra a völgybe, 's öröm bánat kevert tekintetet veték ezen vég maradékára a Feudál rendszernek, melynek romjain a népszabadság béke nemtője ül. —

A fürdőbe érkezvén fél nap alatt az egész társaságot ismerém, mindenütt bemutatták 's a látogatásokkal kelemessen el telt egész napon. A bál igen fényes és számos volt : több szép 's lelkes nő díszesítte ugymint két Piáček, egy Jánosy, Bobok, Divéki leányok, kik szépség és kellemre nézve érdemes vetélytársúl küzdtenek az est koszorújáért. De első helyet érdemelt szememben szendesége, 's Psihe hasonlatú arcaért Jánosy nina. Arczába sok ismerős vonás jó elő, mosolyában sok mint egy látott báj, beszédébe mint egy a múltból rezgő hangok, szóval meg egyez némelyben^{118c} ideálommal, mi különben ritka eset, kár hogy szemei egész feketék. Ezen tulajdonokért ki is tüntetém mert leg többet tánczoltam és beszéltem véle, füzér tánczot a szörnyű dús Piáček leányal tánczoltam. Bál végével Jánosiekat, kiknél még bál előtt bemutattam haza késérem. Másnap haza kellett volna mennem, de magam helyett csak egy levelet írtam Anyámnak, 's még másfél napra ott maradtam.¹¹⁹ —

Különös hogy a magyar vendégszeretet csak még itt a tótok közt van fen. Valóban az egész fürdő társaság annyi szívességgel, megkülömböztetéssel volt erántam, hogy egész idegen létemre nem is hihetém, az egész fürdőhely igen tárfaságot, minden különös szabály nélkül látogat az ember, [!?] sőt kétszer is egy nap, kaputban is. A férfiak éji zenével, 's¹²⁰ virág füzérekkel tisztelik a dámákat, a dámák fesztelen társal jutalmaznak ezért. Mágmás csak Niczkyék Motcsicskyék és Luzsinszkyék vannak, kik szíveségben vetélykednek. Ott létem alatt minden nap virág füzérrel, 's éji zenével tisztelém meg a Jánosi (keresztnevét nem tudom) kisasszonyt, és egyszer Piáček kisasszonyt.

Estve az arénában ismét az egész társaság együtt van. a színész társaság is meglehető.

Többi tréfák közt egyszer kikocsiztunk versenyt futva az egyik koci fel dőlt, 's szercsétlenül [!], mert Akkay és Trstyánszky igen megsértették magokat. Estve^{120a} ki lovagoltunk, én Balogh lován, a dámák épen együt voltak a zenét halgatva, midőn lovam megiedve a hangszerektől, ágaskodni, ugrálni kezd, 's az elrémült dámákat a kapu alá ieszte. —

¹¹⁷ Lehet, hogy Madách Rienzinek, az olasz tribunnak s népvezérnek szerepet szánt darabjában, hisz egykori tudósítás szerint Nagy Lajos a nápolyi hadjárat folyamán találkozott vele.

¹¹⁸ A „szerdán” szó „szombaton”-ból föléírással javítva.

^{118a} Az elválasztott „melynek” szó két tagja közé Madách nem tette ki a választójelet.

^{118b} Az „a” és „vad” között áthuzogatott d betű.

^{118c} A „némelyben” utolsó szótágja választójelek nélkül került új sorba.

¹¹⁹ A „maradtam” -je nincs áthúzva.

¹²⁰ A „s” után áthúzott szókezdés: „ba...”.

^{120a} A „magokat” és „Estve” között áthuzogatva: „én pr...”.

Tegnap visszajöttem mi töb' egy hajtásra, mi ezen elkényeztet lovaktól nagy meritum (!) — A pöstyényi dámák mind öszve esküdtek szakálom ellen, úgy hogy végre Zsicsiné persvaziójára — le tettem. — — A kék szem mint itt mint Trencsinbe nagy teorémákra adott alkalmat melyeket én mindég úgy fejtek meg, hogy még nagyobb teorémákat vonnak magok után. Ez igen mulat, annyival inkább' hogy mind letételére akarnak bírni. mire vég feleletem mindég haz : "Az Isten szemét heléről semmi földi elnem mozdítja., Márma egy szörnyű nagy bálunk lesz a vármegye ispotálya számára, sikeréről később'. Irtam egy verset is ismét címje "Ige a múltból",¹²¹ de nem írom meg, mert tán már ún is. — Berczinck *Veisse* jeles írásaiból ezen verseckét küldöm :

Die versöhnliche Laura

Ich kenne diese sanften Winke :
 Sie laden mich zum Frieden ein.
 Versöhne Laura, komm und trinke
 Auf unsern Friedensschluss vom besten
 deutschen Wein.

O nähmen könlige der Erde
 Zum Beyspiel Laura, dich und mich,
 Sie würden bald versöhnet werden.
 Des Mittags zanken wir, und Abends
 küß' ich dich.

Anyádnak és Testvérednek kezeit csökolva maradok igaz barátod

Madách Imre.

[Címzés :]

a Monsieur *Melchior de Lónyay*

a/

Lónya

26.

Pöstyény 13 Aug
 1840.

Kedves Menyusom!

Im a mai nap az első melyben képes vavagyok,[!] az ágyban ugyan még néhány sort írni, annak írni, kivel oly sokszor oly kimerítve szeretném közölni keblem érzeteit, mert tudom hogy azok rokon szivétől, 's 's[!] leg inkább' ettől nem elértvék. De oly irigyek az ég hatalmai hogy e gyönyörtől is meg fosztanak egy üdöre. Úgy örültem¹²² Lónyára úgy, miként ritkán az életem, hogy festettem mogamnak láng színekkel azon édes napokat, melyet egész családodad anyira szives körében baráti kebleden töltendek — de máskép volt írva a sors¹²³ örök könyvébe, én még mindég betegség által ide lán-czolva, 's kitudja még meddig. Minap hallottam Atyád bizonyos kinevezését Bécsbe,¹²⁴ és ismét^{124a} messzeb' szakadsz tőlem, ott a virág¹²⁵ csillámló tengerén lelkedben^{126a} csak hamar elfoglalják újab, nagyszerűb' alakok a hajdan általam bírt helyet, még én árván fogok állni emlékeddel. — De félre ezekkel te nem fejtetes¹²⁶ el ügye a távolban sem,

¹²¹ A verset nem ismerjük.

¹²² Az „örültem” szó *t*-je *n*-ből javítva.

¹²³ A „sors” szó után javított betű kihúzva.

¹²⁴ Lónyay többször idézett életrajzi töredéke szerint : „1840-ben atyám kinevezetvéen az udvari kancelláriánál udvari tanácsosnak és referendáriusnak, ismét nem volt Pesten hol laknunk.” (I. h. 355. l.)

^{124a} Az elválasztott „ismét” szó választójele hián oznak.

¹²⁵ A szó *r*-je kissé nyújtott formájú, annyira, hogy első rátekinésre hajlandók volnánk a szót „világ”-nak olvasni. De ilyen *r* betű Madáchnál még ebben a levélben is előfordul nem egy, az *t*-et viszont soha nem írja ebben a formában. Értelem szerint *n* égis „vil: g” ílik a szövegte.

^{126a} A „lelkedben” szó választójelei nincsenek kitéve.

¹²⁶ Valószínűleg : „fejtetes”.

legaláb' egészen nem 's az írás jótékonyan enyhíti a távot, tudósits kérlek mindenről és gyakran, 's ha fel egészségedem,¹²⁶ én is tenni fogom, mint betegségem előtt 's hadd reménylenem, erősítsd reményemet, hogy esztendőre Lónyán szinte vígan lehetünk 's talán még ősz előtt Anyádnak és testvérednek kezeit csókolva Berczit ölelve maradok barátod

Imre.

[Címzés :]

Monsieur Melhior de Lónyai

à

Nagy Lónya
au Comté de Bereg.

27.

Romlott szív, és romlott elme
Kit hazája hő szerelme
Szép tettekre nem hevít.

Bajza.¹²⁷

VÉLEMÉNYEK EGY NÉPSZERŰ ÚJSÁG LEHETŐ ALAPÍTÁSÁRÓL¹²⁸

1° §. E válatat korszerűségéről, 's az emberi méltóságnak megfelelő szentségéről szólnom tellesleges, mivel mind azok, kik ezen iratot olvasandják 's az ügy buzgó pártolói, keblek leg belsejéből meg vannak győződve mind ezekről. . . — Nincs hát hátra egyéb, mint előszámlálni azon akadályokat, melyek e válatat élébe tornyosulnak, ám de nem azon szándékkal, megtörni a válalkozók lángoló buzgalmát, de megmutatni a hiányokat melyek melyek [így, kétszer] orvos kézt kívánnak ; 's csekély véleményem szerint azok a következők :

2^{ik} §. Mindenek előtt szükséges szilárd eltökéllésű 's némi áldozatokra is kész társakat szerezni, kik ily szent pálya képet rendeltetések egyik fő pontjának tekincsenek felfogva azon mérhetetlen befolyást, melyet a *nép nevelés* egy hon boldogságára gyakorol.

3^{ik} Továbbá szükséges az egész fél évi nyomtatási költségeket megtudni több intézeteknél, melyek öszve hasonlításából a leg jutalmasab lenne kiválasztandó. Az én tudakosaim sikere következő : Landerer sok munkája végett hátrálva is lévén, mint hanyagabbul vinné mint pedig drágábban.

Tratner negyedrészt formátba (fél ív formába drágáb') nyomtató papiroson (kezdetnek ne magossab'ra, hogy ne kellessen lejob szállni) olyan betűkkel, mint a jelenkor[!] 500 példányban hetenkint egy-egy ívet 9 v. 10 pengőért. — és ez igen kedvező. például az előizetés fél évre 1 f. 30 kr. tétetnék peng[?] 's minden részvényes hólnaponként 2 p. f. adna 120 előizetével is kijönnének a legrosszab' esetben 5 részvényessel. —

4^{ik} Mivel nyi dolgozó társ a szerkesztőséget firmában nem teheti egy tagnak firmáját kell fél vennünk, *ki mint a kormánytól nem rossz hitelű*, mint a nemzetnél, nem gyűlöletes, v. gyanús, az elsőbbinek igen nagy befolyása lévén az engedelemre, mint a cenzurára, mint Kazinczy G. példája mutatja ; a másodiknak pedig a lap keletére.

5^{ik} Mivel egy dicséretesen ismert név a dolgozó társak sorában nagy kedvezést tehetne reménylhetővé igyekeznünk kellere ily íériakat megnyerni, de csak akkor midőn az egész biztosítva 's a kivitelhez közel álland.

6^{ik} Nyelvünk ortographiájának e viharos szakában, hol tán köztünk is külömböző írás mód divatozik, a tudós társaság írás módját vélném befogadhatónak 's a tagok által bár mily ortographiával irt beküldött munkák *csak ezen* ortographiával nyomtatnának ki.

¹²⁶ Az "eg'szségedem" választó'eleit Madáhs kifejejtette.

¹²⁷ Bajza *Haza, élet, emlékezés* c. verscsoportjának mottójaul szolgáló ötsoros versike utolsó három sorát idézte Madách. L. : *Bajza József Összegyűjtött munkái*. Sajtó alá rendezte Badics Ferencz. Budapest Franklin-Társulat. 1900. I. köt. 199. l.

¹²⁸ Ez a Madách-levelezés egyetlen olyan darabja, melyet nem eredeti kézirat alapján közlök, hanem Lukács József már a bevezetőben részletesen megjelölt *Tükörcselli* közzététele nyomán.

7^{ik} A tagok nem lakván itt állandóul mind, a szerkesztő hivatal oly taghoz lenne teendő ki állandóul, 's okvetetlenül itt lakik.

8^{ik} A hirlap neve elhatározandó

9^{ik} A társaság rendületlen *alapokra constituálandó*: (ily formán)

a) A tagok ünnepélyesen bizonyítsák együtt maradásukat, és bár észbeli munkálatokban; bár pénzbeli segedelmekben örökös buzgalmokat e szent cél felé, mely a nép nevelés, egyik segéd eszköz a kiadandó lap.

b) A tagok ünnepélyes megbízással ruháznak fel a szerkesztőt, ki egy más tag ellenőrsége mellet a mindennapi munkálatokat viselné.

c) Tetteit, és számolásait az egész társaságnak bizonyos üdőkbe köteles bemutatni.

d) A cikelyek felvétele vagy nemvétele felet egy három tagból álló választmány neveztessek ki. S cikelyek idegentől is vétessenek fel.

e) Fő iparkodásunknak kell lenni a lehetőségigi ócsóság

f) A netalán tán fenmaradt nyereség pedig (a társaság célja nép nevelés lévén, nem egyedül ezen egy hirlap) népszerű munkák fordítására, és terjesztésére fordítassék.

g) A társaság ne nézze e hirlapot mint egyedüli célát, mely mégis csak eszköz, de mint egyenként tagjaiban iparkodjon a kitűzött jel mondatának megfelelni, mint bizon azon reményben, mely kecsegtet, hogy e kis kezdettel, egy később' felvirulandó 's terjedett Nép nevelő társaságnak magvait vetettük

10^{ik} Hátra még a fő pont:

Látjuk a leg dücsöb' kezdet, a legszenteb' akarat, néha mint célját eltévedte hosszab' üdő után, oka a kevéssé meghatározott határ, melyre terjedni kell a munkálatnak. Meghatározandók azért szigorún a felveendő tárgyak, meg azon nép osztály, melynek ismereteihez, 's szükségéhez szabandó a lap, meg a hirlap szerkezetének alakja, és ehhez egy oly férfinek tanácsa sem lesz felesleges, ki a honjáérti munkálataiban egy életet tölte.

11^{ik} Meg lévén alapítva a hirlap azt, mint a nemesb' érzetű hirlapoknak ajánlni (hasztalan ennek is történni kell) mint a közönséggel minden módon előre ismértetni kell.

12^{ik} Így reménylenünk lehetne, hogy jön egy kor, mely Honunk egyik leg érzékenyeb' hiányát betöltve látná, 's hála ajkai imát rebegnének a kor varázsira, reménylenünk lehetne tán egy társaságnak később' alkotássát 's megalapitássát, mely nagyob' kört nyerve, jótékony behatását szerte gyakorolhatna; 's édes lenne azon öntudat,^{128a} hogy ezt mi tevének, az akarat szentsége, a buzgalom áll a sikerért

Madách Imre

1840 october 20 (?)

[Alul ceruzával frt sorok:]

Kedves Menyusom allig várom a viszontlátási perczet, ha látlak minden nem látott munkáimat is megmutatom, s talán egy tökéleteseb'^{128b} tervet veendek tőled

olvashatatlan aláírás

[Emid?]

28.

JAVASLATOK A "NÉP-OKTATÓ EGYESÜLET TÁRGYÁBAN

Át látva azon hiányt, melyet hazánkban a nép szerű könyvek, 's népet oktató intézetek szűlnék; fontolóra véve azt, miként egy hon morális erő nélkül egy a sors viszonyainak anyira alávetett sajka, mely kormánytalan hányatik a pillanat vak hatalma által habokra; 's miként a morális erő leg hathatós' emeltyűje a nép felvilágosodása, és nevelése,¹²⁹ eltökéllénk magunkat ezen Nép-oktató intézet alapítására, melynek célja lenne külföldi nyelveken írt népszerű munkáknak lehető olcsó áron közre bocsátása, egy nép újság létesítése, 's biztosítása, végre az ezen nemű honni litera-

^{128a} Luk csráál: „ön tudat“. A Tükör 1941. 349. lapján közzétett facsimile alapján helyesbítettem.

^{128b} Lukácsnál: „tökéleteseb“. Ugyancsak a facsimile alapján helyesbítettem.

¹²⁹ A „nevelése“ szó s-e hosszú s.

túra lehető kivirágzása. — E cél elérésére leg sikereseb' eszközöknek következőket vélném: —

1^{0r} Minden ily köz célra alakult társaság két féle lehet v. tudni illik a társaság alapul bizonyos tőke pénzen, melynek kamatai a társaság szükségéit fedezik, 's mely tőke pénz v. országos, v. privát adakozásból származott, — és ekkor a társaság egy magában organizált, zárt kör, mely tagjait kénye szerént választja, 's felelet teherrel magának tartozik csak, 's így célját könnyebben érheti, v. másodsor alapul *actiōcon*¹³⁰ melyeknek eredményük úgy tekintetik, mint egy ideális *capitālis* esztendei jövedelme, ekkor a tagok megválasztása többé nem függ a társaságtól, de tag ki ízet, és felelet teherrel a közönségnek tartozik. —

Mindennik át fogja látni, az első mód job' voltát, de egyszersmint, hogy az nálunk ropant költségeért kihihetetlen, [!] 's így csak a másik, most töb'nyire divatozó mód marad fen. (Hátrab' látszik hogy talán kivihető) innen szükségesnek látnám: Mentül töb' tagot össze szedvén, kik bizonyos mennyiség pénzre le köteleznék magukat hólnap, félév, v. évenként.

Meg lévén ez,¹³¹ Szemere v. Lukács-hoz, még inkább az utolsóhoz, mivel ez már vitt ilyes dolgokat, mennék, elmondva néki az egész tervet, 's a társaság célját, 's meg kérve egyszersmint a társaság elnökének.

Ezek nagyobb' biztosítására előb' elmennék én, v. menne más, hozzá és meg tudná privát beszédben, valyon egy ilyen és ilyen társaságot pártolna-é, 's fel vállalná é az elnöki hivatalt. Ezek után, ha szükséges engedelemért folyamodnánk a társaság számára, ha nem, annal job' és az ügyet vagy Pest megye ügyivé tennénk, v. minden megyét külön fel szólítanánk, tán mind kettőt lehetne egyesíteni és nem kétem hogy e halladás századában viszhangra ne találna e korszerű cél. Ez előtt már Fáynak, néhány más honfnak ajánlva pártolóink biztosítva lennének. —

De itt egy fontos kérdés:

Én ha nem csalódom, azt hiszem, hogy oly társaságnak mely az első mód szerént constituált kell engedelem, mely a más mód szerént, nem, oka igen világos, mert ettül félni nem lehet. — már most, engedelem nélkül mint felfogható job' lenne, mert az engedelem kétes, — ellenben ezt biztosítva az első mód.[!] mely a megyék útján bár töb'be kerül kivihető, és én erre hajlanék. T. i. A megyékben nem actionáriusokat keresnénk, de egy és mindenkorra adókat, ez lenne a tőke és kamatai a költség.

Magunk választhatnánk akkor tagokat, 's a tagok évenkénti ajánlásukat, szinte mint kamatot néznénk — bár egy ideális tőkéét. A tagsággal olyan nagyobb' hatalmukat tisztelnék meg, kik ízetnének, 's szinte rendes és tiszteletbeliekre osztanánk.

E közbe, kivált ha engedelem mind ammellet hogy a társaságot az első mód szerént alakítanánk, nem lenne szükséges, engedelemért esdene bár melyikünk egy nép-újságra, 's azt meg nyerve a szerkesztő ő maradna ezen hozzátéttel ki adna a nép nevelő társaság, ha pedig a társaságot is engedelem kellene, egyszerre folyamodnánk, de külön külön a két engedelemért, a többi mint feljeb'. —

Mivel én a feljeb' módot kívánnám a társaságra, tehát úgy fogok most beszélni, mit ilyen társaságról, mely t. i. zárt.

1^{0r} Elég tőkepénz lévén:

Választanánk rendes tagokat, kiknek [!] munkálkodniok kellene, és tiszteletbelieket, a tőkepénz kevéssége esetében a minden rendű tagok mint felyeb' mondva bizonyost fizetni is le kötnék magukat.

2^{0r} A rendes tagok fel osztatnának az újság szerkesztőségére, és a könyvek fordítóira.

3^{0r} Bizonyos üdőkbe gyűlések tartatnának, hol a fordítandó munkák meg hártározatnának egy jutalom kérdés tétetnék, a díjt össze adnánk, a közönség tudósítatna munkálatinkról, és a számolások meg történnének, 's nyilvánítatnának.

4er Választmány álltatnék a jutalom kérdések megvizsgálására.¹³² —

5^{0r} Az elnökség meddig tartása meghatározassék, és az ne legyen örökös. — És ez mind lehetséges, mind kivihető, mind oly 's a nyi haszonnal a honra az emberiségre öszvekött, ne merjünk-é ezért? ne kockáztassunk is! —

Madách Imre

1840 Oc. 23.

¹³⁰ Részevényeken.

¹³¹ Innen egy hosszabb rész kihúzza: „Lukács-hoz [esetleg egy kitörölt szó] v. Szemere Fáy András-hoz...” [utána olvashatatlanul kitörölt szavak].

¹³² A „megvizsgálására” szó zs-jében az s betűjegy hosszú s.

Kedves menyusom ismét egy tervel alkalmatlankodom — bocsáss¹³³ meg, me [[! több' között job' választani, 's tán a leg silányab' is foglal némi jót magában. Az annélkül is értetődik, hogy ez csak egy váz melyre még hiányzik a kül forma. Isten veled barátod

NB Most tudtam meg hogy mind ezekre engedelem nem csak hogy nem szükséges, de ha e mellett akarjuk véghez vinni, úgy minden ülésben egy királyi biztos lessz nyakunkon.

[kézjegy]

[Címzés :]

T. cz. Lónyay Menyhért —
nek

29.

[Sztregova] 1841 $\frac{18}{5}$

Kedves Menyusom! mily sok napok folytak el, reményem neked kellemesen, mióta nem csak társaságotól, de még legaláb' holt sorokkali közlekedéstől valék el zárva, eleinte még betegségem tartóztatott, később[!] falura menvén sógoromnál,¹³⁴ ki igen rosszul van tölték néhány szomorú napot, úgy hogy végre e kedves rég nem látott csendes völgybe térvén majd vissza estem bajomba.¹³⁵ De most eröm 's egészségem szemlátomást nevedkedvén, gyakran, igen gyakran fogok írni neked; oly édes, oly jótekonny gondolatit, érzeteit kiönthetni egy kebelbe, mely bár mértőföldre velünk rokonul érez — bennünket ért. — Tudom érdekel tudni, mit teszek, mivel foglalkozom : Nagyob' részét kint töltöm a napnak, tanulmányimat, irodalmimat folytatnom jelenleg nem szabad; különösnék fog tetszeni előtted, én most a Bibliát olvasom, 's belőle igen sok kivonatokat szerzek, melyek csodálatos hasonlatossággal^{135a} bírnak a Bramán és Perzsák szent könyveikkel, könyvtárunkban egy Samskritből fordított hosszú költeményt leltem "Dya-Na-Sore",¹³⁶ nével ebből is sok használható. — Bámulom már azon ős korban anyira kifejlett gyönyörű Philosophiát melyen India ős erdőinek nagy-szerű költészete, 's szerzőjének gyermekdes tiszta jelleme ragyog. — Nem tudom mint magyarázni, hogy még tőled semmi tudósítást nem kaptam — reményem nem valami baj akadályoztat vagy már megfeledezé^{136a}

Imre barátodrol

[Címzés :]

Monsieur
Monsieur Melchior de Lónyay

N. Lónya

30.

[szeptember]
1841 Nyárutó 6 — Sztregován

Kedves Menyhértem!

Nem tudtam eléggé csodálkozni azon, mint eltudál, 's oly rövid nap felejtini egészen, még Palinak szölvő leveled a tévedést meg nem fejtené. Megvallom, én néhányszor írván feleletet sosem véve, nem gondolhaték egyebet, mint hogy a távollét emlékem is ki törlé baráti kebledből. Annál örvendetesbben lepett meg a valóság. — Tudom rokon kebled részvétellel vevé azon gyász hírt, mely házunkat oly súlyossan érte.¹³⁷ Valóban én nem csak egy rokont, egy követésre méltó pálya képet, de egy valódi, egy hő barátot is vesztek Huszárban, kinek emléke szent lesz előttem, még emlékem vég szikrai elnem alusznak. Alkalmasint már olvasád "A keleti népet", melyet Szécsényi Kosúth ellen írt, különös példája mint lehessen szaporítani a szót hasztalanul, én legaláb' az egész nagyob' részét üres declamációnak veszem. Olvastam verekedés mocskolta tiszt újítá-

¹³³ A „bocsáss” szó mindkét s-e hosszú s.

¹³⁴ Huszár Józsefknál, L. a 137. jegyzetel.

¹³⁵ Eredetileg: „bajomban”, utóbb Madách az a-t behúzza az n-be.

^{135a} A „hasonlatossággal” szó választójelei hiánvoznak.

¹³⁶ Dya-Na-Sore oder die Wanderer. Eine Geschichte aus dem Sanskrit übersetzt. I — III. Wien — Leipzig, 1789 — 91. (L. Szűcs József, Madách I. könyvtára : Magyar Könyvszemle, 1915., 16. l.)

^{136a} A „megfeledezék” szó választójelei a kéziratban kimaradtak.

¹³⁷ Huszár József noárádi allspán, Madách Mari férje 1841 július 17-én fiatalon halt meg gégesorvadásban.

sokról, melyik párt hive vóltál te — nemde Komlóssyé? v. tán részt sem vettél az egészben. Mikor jössz ismét Pestre, én Octóberben az exámeneket csak akkor le teendők!!! — Te már alkalmasint Gyakornokoskodol, kinél? — Örömmel emlékszem vissza együt töltött édes perczeinkre, nemde egyvólt éltünk édesb' szakainak, és el röpiült észre¹³⁸ vehetlenül, még kellemét csak veszte tűnteti egészen elénkbe. Súlyos gond, dícsvágyó törekvés a későbbi kor része, 's ha anyi küzdelemre végre kivívtunk némi kitüntetését, éljük e örömet? el aggott a test, őszek a fűrtök a lélek nem kéj élvező többé. — Vajh mi kéj a gyermeknek egy fa kard; nem bírja, nem elégítheti mondhatlan vágyát, az ifjú száz ily kis kardot vehetne, dé néki már nem kell ez, ő tenni ő küzni[!] 's győzni vágy, ő égbe tör, magasra kél, — és mindenütt az ezer akadály tornyosul elébe, még egy talpalatnyi tért kivív, addig el aggott addig a néma nyugalom az egyetlen miben kedve telhetik. 'S nyugalmat lel e a minden napi kenyerét kereső pór, v. várja tellyesültét vágyának ismét egy új életszaktól? — Oh mely élet szak hát, melyre teremtetéink? melyre törekszünk? mely az élet rendeltetése?¹³⁹ Berczit csókolva maradok hű barátod

Imre

[Címzés :]

Monsieur Monsieurs Melchior
[Lóny]ay.

a/

N. Lónya

31.

Kedves Menyusom!

Most olvasom leveled, melyben mint táblabírószódat,¹⁴⁰ mint készületedet a szónoklatra olvasám; szükségtelennek gondolom a szerencse kívánatot, mivel nem is kételkedhetem sikerén. Egy mondanivalóm abból ál, bár emeld szavadat mindég a közjő, a haza szent ügyénél. — Sajnálva olvasám, hogy Pestre csak Novemberbe jössz le, mivel én már akkor Gyarmaton fogok jegyzősködni. Minap vóltam Pesten a váltóból próbátételt teendő. — Balassa, Török, Majthényi¹⁴¹ már régen jegyzők, az első ki jelenté, hogy ő a megyét fogja szolgálni, a második közelgő tisztújításkor szolga bíró akar lenni, az utolsó honiba megy másod Főjegyzőnek. — A már anyi üdő ólta készülből lévő "Nápolyi Endre., bevezésséhez közel, evvel akarok fel lépni az irodalom mezején, reménylem a darab nem lesz hatástalan, legaláb' többen ítéltek meg kedvezőn; jövő májusig minden esetre világot lát in "nonine domini.,. Ez lesz kengyfutója "Csák.,-omnak, melyet leg nagyob' szeretettel dolgozok, mintegy 2500 jambusból áll, 's már félig elkészült. Ez utóbbi darabnál az egyszerű antic formát követem incáb' 's azért színpadon nem is anyira hatásos, mint esthetikai szépségre van számítva. — Berczit csókolva[!]

maradok

igaz barátod

Madach[!] Imre

Anyád 's Testvéred kezeit csókolom
1841 Szeptember 12
A. Sztregova

(kézjel)

[Címzés :]

a Monsieur Melchior de Lónyay

a/

N. Lónya

32.

Budapet.[!] 841 — 10 : 25

Kedves Menyusom!

Vettem leveledet melyben le írod roppant gazdálkodásodat, valóban a le írás egész Virgilius Georgikonja. — Épen az nap midőn leveledet kaptam, beszéltem valakivel,

¹³⁸ Az „észre” szó után olvashatatlanul kihúzott szótag.

¹³⁹ A levél második részének Madách *Életünk korai* c. versével feltűnő a kapcsolata (Halász, i. m. II. 258—9. l.).

¹⁴⁰ Lónya Menyhért Bereg és Szabolcs megye közgyűlési tanácskozásain már 19 éves korától szerepel.

¹⁴¹ Egykori joghallgató társaik.

ki Anyád és Testvéredel Bécs felé a gőzösön öszve jött. Sajnálva értettem hogy nem csak pénzünk megy túl e hön határin, gazdagítani a már úgys gazdag külföldöt, de a haza leg becsesb' 's tisztelb' hölgyei is árvan hagyák az elhagyott hont. — Most én November 15^{ik} itt mulatok, a honi törvényből próbatémetet le teendő. Reménylem addig te is fel jössz, 's én ismét keblemhez szoríthatom lelkem barátját. — November 14^{ik} Itt táncmulatság adatik a Református paplak felépíttésére. — En Salamin francia mesternél vettem szobát és kosztot. Ebédnél mindég francziájúl folyik a beszéd, mit igen szeretek, egészen gyakorlásba¹⁴² jövök. — Mindenap más érdekes tárgy hozatik szőnyegre, 's azt az ebéd folytában korszerűleg, 's minden szempontból meg vitatjuk, mi annál könyebben megy, hogy a társaság egészen különböző ellemű és jellemű egyénekből ál. Igy egy nap Europa sorsát döntjük el, más nap a gyárak, ismét máskor a nép sorsát vitatjuk. — A vacsora pedig a vig, 's szeszélyes elbeszéléseknek, 's¹⁴³ elménc ötleteknek van szentelve. — Reméllem hogy nemsokára ölelhetiek, 's maradok hű barátod

Inrè:

[Címzés :]

Monsieur Melchior de Lónyay

a/

N. Lónya

33.

Kedves Menyhértem!

Régtől nem közöltük egymással gondolatjainkat^{142a} érzeteket; sok megváltozott azóta mióta végszer búcsút vevénk, de hadd reménylenem hogy mind ezek daczára két pánt mely öszve fűz me tágult, 's ez a barátság és honszeretet. — Olvasám a P. Hírlapban fel léptedet a nyilványos szónoki pályán 's arra csak szerencsét kívánhatok. — Én ám bar a Jegyzői hivatalba léptem 's ott munkálkodok, nem léptem¹⁴⁴ még mint szónok¹⁴⁵ fel eddig. — De jövő Augusztusban szándékozom. — Kötelességemnek tartva jly állapotban minőben Megyénk van, bár mi csekély fontosságú szöveget ajánlani a Szabad elv, 's honérzet mindinkáb' hanyatló mérlegébe. Nem hidegülő érdek, vagy a hatalmas ellenféltől félelem tartott edig is vissza, de kevésségem érzete, 's a köztörvény tanulmányai, melyekben mentől inkább' halladok annál inkább' látom mi sok van még teendő! — Olvastad bizonyan a Nódrádi tisztujitást. — Károlyi¹⁴⁶ v. az úgy nevezett Jankovich párt győzött, mely töb' évek óta gyakorolja megyénken kényuradalmát, 's melynek jármát eddig haszaltan ügyekvénk. Én a vesztőknél voltam, s' hivatait annélkül sem akarván vállalni minden vissza tartás nélkül munkálkodhaték. — Sok igen comicus jelenetnek voltam tanúja; például: a választás után két Karolyira szavazó mutatatta magának az új alispányokat, 's midőn Károlyit mutattam, nagy *indignatióval* el fordúlva az válaszola "Ha tudtam volna hogy így néz ki, száz forintér sem szavaztam volna rá. — A vesztő fél embereit első nap mind el bocsájtván, azok Károlyi tanyáira törtek, ott mindent ki rabolvan mi enni s inni való volt, másnap oly szükség volt a tanyákon, hogy a nemesség allig kapott mit enni. — A titkos szavazás, melyel előre úgy fel dicsekedénk, nem volt egyéb' a titkos szavazás *paródiájánál*. Sóstól hallottam hogy Augusztusban Pestre^{146a} fel métsz, igen meg örvendeztetett e hir mivel ott találkoznunk. Én Juniásban esküttem fel és Novemberben *censurát*¹⁴⁷ teszek. — — Néhány év előtt egy könyv volt kezemben, melyben a *Sancció pragmatican* igen szabad történetet olvasám a körül ágyúkkal kerített ország házát Draskovich ellentmondását 's meg ölettetessét "Az *inter tremores et angóres* aláírásnak történetét olvasám ott, most nekem mind erre igen nagy szükségem volna, kériek kedves Menyhértem, nem igazíthatnál valamikép nyomba. — igen igen nagy köszönettel tartoznék. — Esztendőre tavasszal az egész

¹⁴² A „gyakorlásba” szóban az l betű t-ből javítva.

¹⁴³ A „s” után tintafolt.

^{142a} A gondolatjainkat szó első n-je felérással beszúrva.

¹⁴⁴ A „léptem” szóban a l nincs áthúzva.

¹⁴⁵ A „mint szónok” kifejezés a „még” és „fel” szó közé hiányjellel és fölérrással beszúrva.

¹⁴⁶ Károlyi Jánost 1842 tavaszán Nógrád megye másod-alispánjává választják.

^{146a} A „Pest re” nagy kezdőbetűje p-ból javítva.

¹⁴⁷ Ügyvédi vizsga.

országot készülök bejárni, szegény terra incognita! mi sokan ismerik jobban *Calicutát*,¹⁴⁸ mint enfészkeket — melyről még is vaj mi igaz hogy :

„verjen vagy áldjon sors keze
Itt élned, halnod kell!!!

'S levelemet ime egy kéréssel végzem — van-é a Phisicai távöllétnek hatalma a lélekre is? — Ó nem, nemesseb' a lélek, hogy sem ily¹⁴⁹ igát túrne. — Miért szakasztanók meg a lelki pántot, mely egyé olvasztja érzetinket. Irjál kedves Menyhértem te is, írjunk egymásnak, közöljük [!] gondolatinkat cseréljük ki eszméinket mindenféle tárgyak felett, ne féljük a súrlódást mely tisztítja a képzeteket. Oly édes messze vidéken tudni egy lelket, melynek repte magasb' a por mindennapiságon — ó pedig messze kell vándorolni ily lélekért. — — Anyád 's Testvéred kezeket csókolván maradok

igaz barátod
Madách Imre

Sztrégova 1842 Junius 23.

[Címzés :]

Monsieur Melchior de Lónyay --
a

N. Lónya
C. Beregh

34.

A Sztrégován
1844, 5: 8^{dn}

Kedves Menyhértem!

Tollam rég nem foglalkozott veled, de emlékem igen. Te már a' pályán állsz, mellyre Én csak fegyverkezem, neked e készüllet unalmas, — így elmélkedék s' hallgattam Terveket közölni mellyeknek sikere kétséges nehéz, ha kedves vágyaink buktát csak min-magunk tudjuk, el akarjuk feledtetni magunkal, ki beszéljük fejünkéből ; mint szép álmokképeinket felejtjük bár mi élénken álmodók azokat. De tudja tervünket más is, oszoljon az köddé, 's mint sirkereszt emlékeztend kedves halottunkra, a csalódás kétszerte fáj mert ketten osztják 's az emlék óthatatlan. — Én mint afféle parlagi táblabíró gyűléseken zavarom a világot, ez szenvedélyem ; szeretem ha a' vén *spectabilisok* megbotránkoznak 's talán kissé rettegnék is — szeretem ha mézes szó v. más hízelgessel hálóba akarnak keritni, mellyet én rég át láttam. Ez éltem leg zavarosb' 's leg kedvesbb oldalainak egyike. Magány a' másik,¹⁵⁰ mellyet még elvonultabbá teend lakváltoztatásom a csesztvei nyírbe.¹⁵¹ — Olvasás 's írás töltik azt, előkészület mind kettő 's azért többnyire komoly foglalatú, azonban vidításul nem hanyagolom el egészen a' szépirodalmat is, eddig ugyan egy nemben sem tettem valami figyelemre méltót, sőt olyat sem mi alá nevetem írni tartottam volna érdemesnek Társalkodói czikkemen kívül,¹⁵² de reménylem lesz idő melly meg termi gyümölcsét. Egy színművem van készen de nem színi hatásra számított,¹⁵³ most irok egyet hatásra számítva, ha ez utóbit el játszatom a' nyáron, az elsőt is ugyan akkor adandom ki — sikerét megmutatja a következő. — Legyen igen jó v. igen rossz mind egy, csak a' középszerűtől mentsen meg az isten. — Komolyabb tárgyakról még soká nem adandok ki valami nevezetesebbet, kis czikkeket nem mondom hogy nem, 's leg szivesebben Szalay hirlapjába,¹⁵⁴ ha csekély 's még egészen ismeretlen tehetségeimnek, azoknak, előre is csak jeleset ígérő hasábjait megnyitandja. Levelező szerzésére Szontaghot¹⁵⁵ szöllítá fel ki Kosúthnak hive marad,¹⁵⁶ Szontágh megszöllított engem, de én nem szeretem a' hivatlan avatkozást, 's azért (bocsásd meg e' gyengéséget) levelezője most egyenes felszöllítatásom nem lévén nem leszek. — Igen örülök hogy Nógrádban a közteher viselés elve elfogadásának indító oka valék, az elnök egy ki csuszott mondatát fel fogva, commentálva 's így kény-

¹⁴⁸ Alighanem Calicuta, azaz Kalkutta.

¹⁴⁹ Az „lly” szó után áthúzott szókezdés: „,je . . .”.

¹⁵⁰ A „másik” szó s-e hosszú s.

¹⁵¹ Célzás a család csesztveit birtokára.

¹⁵² „Szózat” törvényhatóságinkhoz a' Telekij ügyében”: Társalkodó, 1844. 31. szám, 122–4. l.

¹⁵³ Valószínűleg a „Csák” első kidolgozása.

¹⁵⁴ A *Pesti Hírlap* 1844 közepétől a] centralisták kezén van. Előbb Szalay László, majd Csengery szerkeszti.

¹⁵⁵ Madách jóbarátja: Szontaght Pál.

¹⁵⁶ A „marad” szó után kihúzott szavak: „,ő fel”.

szerítve őt akarátja elleni indítvanya tételére. — A kortes ugyan melly közt e' hir szinte terjengeni kezd nem leg kedvezőbb elővéleményt nyer irántam közeledő tisztujításunkra; de még ki tudja addig lesz-é rájuk szükségem is! Az egyik (Sréter) párt konferenciát tartván azt végezté,¹⁵⁷ hogy ha győz,¹⁵⁸ Fráter (alispány) Szontágh és En nem jöhetünk hivatalba. Ez pedig az úgy nevezett szabadelvűbb párt!! — — — A P. hírlap czáfolatára viszont czáfolatot irtam néhány új okkal a' telekdij ellen, reményem Helmeczi nem sokára közleni fogja.¹⁵⁹ Barátainkat üdvözöld ismerőinket tiszteld nevemben leg közelebb többet irok — fájdalom nem mondhatom érdekesebbet is, mi érdekelne téged parlagunkból legfeljebb egy, 's az régi de még is mindég új igazság, hogy igazán szeret
bárátod

Madách Imre.

Ha élemlényeim' kis sorát nevezetesen szaporítani akarod, lopj el komolyabb foglalkozásaidtól néhány percet számomra

[Címzés :]

Tekintetes

Lónyay Menyhért Úrnak
Bereg megye követének

Pozsonyban

Csak megközelítő biztonsággal keltezhetők :

35.

[Pest, 1838?]¹⁶⁰

Kedves Menyusom!

Tudod ha az embernek van valamije, mit tökélesíteni [!] magasb'¹⁶¹ tzeljai közül egy, ha erre építi¹⁶² reményeit, a ditsvágyó kebel ; és tsalattatik, és nem érheti el — — mint fáj az. —

Olvasd. "Verstossene, ben¹⁶³ a festőt, és engem látsz benne, mint költőt. nem is akarom valakivel látatni szép reményim, rontó gyümölteit, melyek egemből úgy le rántanak. — Ha egy kérest halgatsz meg tőlem tedd, hogy a nálad lévő verseket se mutatva senkinek, örök sötétbe temesd. Még egyszer meg próbálom, 's bizonyos lehetsz, hogy ha valaki, úgy én leszek az, ki jó munkáit bár kinek nem szügyenli mutatni. — De ezeknek jób' lett volna sosem születni. — 'S ha ez egyszer is rosszúl sül el reményem — úgy — költészet isten veled én közönséges ember lenni nem tudok.

Madách Emő

[Címzés :]

A Morcz Lonyay

36.

Kedves Menyusom^{163a} valóban már félve irok ismét egy kérést!! már igazán anyit kínozlak vélek, hogy félek utóljára is megharagszol ; Im itt küldök 23 pengő Kérlek légy oly jó Börne munkait meg venni, mivel drágábbak köszönettel vissza adom ha öszve jövünk — kérlek Menyusom, az ördög sétája Byronot! mit minap olvasni kezdénk, meg van-é az enyémben is? v. mi czimmel? — én mindenütt keresém de nem leltem enyi bajért bocsánatot kér barátod

[Címzés nélkül]

Imre¹⁶⁴

¹⁵⁷ A „végezté” szó utolsó betűje „et”-ből javítva.

¹⁵⁸ Eredetileg : „győznek”, ebből Madách utóbb az utolsó szótagot kihúzta.

¹⁵⁹ Valóban közölte : *Még egyszer a' telekdijről : Társalkodó*, 1844. 38. szám, 157. l. — Helmeczy Mihály a *Társalkodó* szerkesztője.

¹⁶⁰ Pontosan nem keltezhető, mindenesetre 1840 előtti levél.

¹⁶¹ Eredetileg : „egyetlen”, ez áthúzza és fölírva : „magasb”.

¹⁶² Az „épit” p-je t-ből javítva.

¹⁶³ A gót betűvel írott, nehezen olvasható szót Hajdu Helga így valószínűsítette. Valamilyen irodalmi mű címe lehet, közelebből nem ismerem. — A címben a kettős s' mindkét jegye hosszú s.

^{163a} A „Menyusom” megszólítás kezdőbetűje m-ből ráírással javítva.

¹⁶⁴ Madách könyvtárában megvannak Börne Összegyűjtött művei (Ludwig Börne *Gesammelte Schriften*, I–IX., Hamburg, 1833.). Az utolsó, kilencedik kötet hiányzik a sorozatból. A nyolc meglevő kötetből az első hét a mű második kiadásában van meg, mégpedig az I–VI. kötet 1835-ös megjelenési évszámmal, a VII. 1840-essel. A VIII. kötet az első kiadásból való, 1832-es évszámmal. Börne munkáira alighanem az 1840-ben, néhány évi szünet után megjelent VII. kötet hívhatta fel Madách figyelmét; ebből gondolom, hogy levelét 1840 telén írhatta, amikor a féleli szünetét Sztregován töltötte. — Egyébként a Madách-könyvtárban Börnének egy másik sorozatos műve is megtalálható (L. Börne, *Briefe aus Paris*, I–VI., Hamburg – Paris, 1832–4.). Sajnos, egyikben sincs szerzési évszám, később Madách ezt mindig gondosan bejegyezte. — A könyvtár Byron-műveinek jegyzékéből szintén nem kaphatunk a kronológia számára útbaigazító adatot.

37.

Kedves Menyusom, meg kapva a Honművészt, im mindjárt hozzád küldöm, lelek benne egy verset, mely oly ideát és czimet visel, mint egyik az enyéim közül, de a versekbe magaménak nem ismerem, ez még háromszor rosszab' mint enyém (ha emlékszel rá) Spányik rontotta el, és azért protestatiót írandok ellene — Servus édes Menyusom, — viseleted ismét igen igen fáj — meg lehet hogy valami bajod vólt, és azt¹⁶⁵ vélem is érezteted, én nem kutatom, de azt gondolhatod, hogy tőled ily¹⁶⁶ képeket, ily kérdéseket, és kétkedéseket látni fáj.

Emi¹⁶⁷

38.

Epigrama

Ma . . . ch I . . . re.

Költsei kislaludink Petrarka babért nyere olykor.
Nyersz te is óh magas ész! — hidd — (betsináltba) babért.

*Anonimus.*¹⁶⁸

39.

Építaphé de Franclin, écrite par lui même

Ici repose^{168a}

Livré aux vers,

Le corps de Benjamin Franclin imprimeur,

Comme la couverture d'un vieux livre

Dont les feuillets sont arrachés

Et la dorure, et le titre effacés.

Mais pour cela l'ouvrage n'est point perdu,

Car il reparaitra

Comme il le croyait

Dans une nouvelle et meilleure edition

Revue et corrigée

Par

'L auteur.¹⁶⁹

Verzár.¹⁷⁰

40.

*Hős nő*¹⁷¹

Virág fedett vidék^{171a} ölen
A rózsa gally között
Ketses fuvalmka lengedez
Az esti szél fölött

Mosolygva néz a tiszta ég
Vidám a völgy színe
Dítsd aranyal ébredesz
A hajnal élete.

¹⁶⁵ Az „aszt” szó után tintafolt van a levélpapírban.

¹⁶⁶ A „töled” és „ily” szó között egy többször áthúzott „ly”.

¹⁶⁷ Madáchnak a *Honművészb*en 1840 folyamán jelentek meg legnagyobb számában versei. Ekkor várhatta tehát úgy mindenik számot, hogy azonnal saját versét kereste benne. Spányik javításai 1840 elejéről valók a *Lantvirágok* kéziratában. — A Lónyay viselkedésére utaló sorok a levelet 1840 késő tavaszára helyezik a legnagyobb valószínűséggel.

¹⁶⁸ A distichonban írt tréfás epigramma eddig ismeretlen Madách-versike. Halász jegyzetében közli (i. m. II. 1205. l.), Staudnál nem található.

^{168a} A szökezdő r ráírással p-ből javítva.

¹⁶⁹ Nyersfordítása a következő:

Franklin maga szerette sírfelirata

Itt nyugszik kiszolgáltatva a férgeknek a nyomdász Franklin Benjámin teste, mint egy elnyűtt könyv borítólapja, melynek kitépve lapjai, aranyozása is, címe is lekopott. De azért a mű egyáltalán nem veszett el, mert újra megjelenik majd — mint maga hiszi — új és jobb kiadásban, a szerzőtől átnézve és kijavítva.

Madách a felirat-verset ilyen formájában valami francia folyóiratból írhatta ki (eredetije angol nyelvű), amire 1840-ben bő lehetőség kínálkozott Franklin halálának 50. évfordulója alkalmából.

¹⁷⁰ Madáchékkal ismerős család neve, nem tudjuk milyen kapcsolatban állt itt.

¹⁷¹ Eddig ismeretlen változata Madách azonos című versének, amely a *Lantvirágok* kéziratoss *füzete*-ben megtalálható, de a kinyomtatott kötetből hiányzik, mivel félreérthetetlen hazafias utalásai miatt a cenzor sajtó alá nem engedélyezte. Végül a költemény enyhített, utalásait megfosztott alakban, *Mohács terén* címmel került a *Lantvirágok* kinyomtatott versel közé. Az itt közölt változat ugyanezt a megszéjlesztést mutatja, de eltér attól is (vö.: Halász jegyzeteit, i. m. II. 1201–2. l.). Hogy a téma sokat és sokszor foglalkoztatja Madáchot, mutatja, hogy egy rövidebb, de mondanivalójában egyező más megfogalmazása is van versei közt *A sirató* címmel (Halász, i. m. 89–90. l.).

^{171a} A „vidék” szó hiányjeltes fölírassal besűrűve.

Kehelbe gyöngyöt áldozik
Feléje a virág,
Ditső dalokba hangzik el
Ez ébredő világ.

Szabad 's mi búttan életén
A kis madár örül,
Ha éltető sugárokon
Danolva föl repül.

De ím az árnyba bú között
Mi hölgy ki áldozik?
Komoly sötét takarta el
A keblét 's artzaít?

S azok a gyász virága ként
Enyésznek oly korán
Nem is virúlva érzetén
A fénytelib' korány.

"Mi kín leányka mely győtör
E szem gyönyörre van
Teremtve? nem aludni el
A kinnak áriban.

Talán e sír anyád fedi
Szerette gyermeked?
Kiben gyönyörrel őrizéd
Ditső reményedet

Talán a kedves életét
El orzta e halom
Írғыen, és e kintседért
Győtört bu, fájdalom? —

"Dezsőt takarja hajh e sír
Díjúl ki hartzba húlt
Az elnyomott hazák felett
Szívébe lándsá dúlt

Szívébe mely mi jó vala,
Honával oly tele,
Érette élt, veszett neki
Viruló élete.

De nem siratja vesztemet
Szemem te jó utas
A férfi dísz, ha ölte őt
Hazájaért a vas,

Dem bánom én egy életem
Tsillagzatát — veszett
Hazámnak adta tsak e szív
Mit adni kellett.

De azt siratja hogy veszett
Honomnak és nekem
Annélkül óh hogy az ditső
Kövén szabad legyen.

SCHEIBER SÁNDOR—ZSOLDOS JENŐ :

TIZENKÉT KOSZTOLÁNYI-LEVÉL

Kosztolányi Dezső szabadkai diák-élményeivel két írói emlékképet hozott magával Pestre. Jámbor Pál az irodalmi régiséget és talán az irodalmi élet folytonosságát is jelentette számára, Milkó Izidor pedig — így vallja a költő — a világ megismerésének vágyát ébresztgette benne.¹

Milkó a múlt század utolsó negyedének népszerű tárcaírói közé tartozott. Mikszáth „szellemdús”-nak minősíti írói magatartását,² Móra Ferenc „szellemes” értékjelzővel hitelesíti működését,³ Kosztolányi ítélete szerint : „okossága rábeszélő, szeretetreméltó”. Amikor Kosztolányit éledő érdeklődése meg a helyi környezet Milkó közelébe sodorja, a szabadkai visszavonultságba menekült Milkó már inkább szülővárosa közművelődési viszonyainak megjavításán fáradozik, mint írói elgondolásainak formába-öntésén. A világháború következményei kötelezik újból írói tevékenységre. Egykori polgári jómódja romjain talál vissza választott hazájába. A kenyérkeresés parancsára újítja meg a Kosztolányi által is „európai színvonalú, pompás újság”-nak⁴ nevezett *Bácsmezei Naptó* irodalmi főmunkatársaként tollforgató életének termékeny éveit.

Kosztolányi itt közölt levelei⁵ Milkó hármás tagoltságú írói pályájának két utolsó szakaszával érintkeznek. A levelekből határtalan tisztelt árad. Ezeket az őszintén hálás érzelmi mozdulatokat két forrás tartalma táplálja és erősíti. Ez a két forrás : Milkó egyénisége és

¹ Kosztolányi Dezső : Milkó Izidor. *Nyugat*. 1925. I. 349—50. 1.

² Mikszáth Kálmán levele Milkó Izidorhoz. Az Országos Rabbiképző Intézet könyvtárában.

³ A *Szegedi Naptó huszonöt éve*. Szeged. 1904. 53. 1.

⁴ *Bácsmezei Naptó*. 1927. december 25. 61. 1.

⁵ Az eredeti levelek az ORI könyvtárában.

európai műveltsége. Kosztolányi feledhetetlenül őrzi azokat az ifjúkori pillanatokat, amelyek Milkónak közvetlen, gyermeket is emberszámba vevő modora révén hódító hatással vésődtek lelkébe. Tárcáinak, cikkeinek olvasása közben következetesen érzi az író tizenöt ezer kötetes könyvtárának levegőjét, s méri fel kultúraszereitének széles területeit. Kosztolányi Milkó-tisztelete később, amikor a szabadkai újságíró félszázados jubileumához érkezik, nyilvános kifejező formát keres. Hanghoz szeretné juttatni öreg barátját a *Nyugat* hasábjain. Próbálja előkészíteni a talajt. Osváték nehezen állnak kötélnék. Igyekezete csak félsikerrel jár. Közlétezik Milkónak Vadnay Károlyról írt visszaemlékezését, novellái között azonban nem találnak ízlésüknek megfelelő írást. Ahogyan Kosztolányi a kudarcos kísérletet, az elhárító üzeneteket Milkóval tudatja, eljárása csupa tapintat. Szinte érezni, minő erőlködéssel kiméli Milkó érzékenységét. Még a „nem tudom miért” kitételben rejlő tájékozatlanság feltételezését is vállalja, csak hogy ne bántsa meg kedves emberét. Közléseiben minden elismerő szó és dicsérő jelző szinte eufemisztikusan hat.

Kosztolányi Milkó pályájának ötvenéves fordulóján külön emlékező cikkben is fel akarta hívni a figyelmet a vajdasági irodalom veterán munkására. De írásának megjelenését ismeretlen szerkesztői huzavona késleltette. Egy évnek kellett eltelnie, míg a Milkóról szóló „figyelő” sorok a *Nyugatban* napvilágot láthattak. Bennük azonban a költő már nem a hosszú írói pályamúltat köszönti, hanem a hetvenéves írói idejét, és azt a ritka jelenséget nyugtázza, hogy Milkó egyszerre hat új kötetrel jelentkezik az irodalom ítélőszéke előtt.

A levelek külső alakjáról a következőket jegyezzük meg:

Kosztolányi a megszólítást általában a levélpapír jobb szélén kezdi (kivéve a 7. és 9. levelet), s a szöveget nem egyszer a papír baloldalán mintegy félhasábosan írja (így a 2., 4., 5., 6. és 12. levélben). A megszólítást aláhúzza. 1923-tól kezdve zöld színű tintát használ. (A 7. levélben a névalírás tinta-színe: fekete.)

1.

Budapest, 1907. febr. 5.

Mélyen tisztelt uram, február ötödikéről kelteztem a levelet s most pirulva és igazán mélyen szégyenkezve látom, mennyi idő múlt el azóta, hogy megtisztelő sorait vettem.⁶ Hiába is mentegetőznék, be kell vallanom, hogy feledékeny és lusta voltam s az új újságírónemzedéknek ebből a csúf, krónikus betegségéből még akkor sem tudtam kibabalyodni, mikor hozzám, az igénytelen kezdőhöz egy oly nagynevű és szeretett íróm ereszkedett le, mint akit doktor úrban mindig tiszteltem és tiszteltek. Egészen melleleg megemlítem, hogy tényleg beteg voltam s Szabadkán egy hétig feküdtem.

A dologra térve kijelentem, hogy a Szabad Lyceum egyesületben készséggel felolvasok, de egyelőre még nem mondhatom meg, mikor s nagymérvű elfoglaltságom miatt nem is remélhetem, hogy egyhamar elkészülhetek a francia dekadensekről szóló értekezésemmel, amivel a Lyceum Egyesület programjában szerepelni szándékozom.⁷ Mindenesetre sietni fogok vele s a húsvéti szünetben valószínűleg már sorra is kerülhet.⁸

Addig szíves türelmükért esedezem.

Ennyit rólam és az írásmról.

Illetlen késedelmemért azonban még egyszer bocsánatot kérek. Érzem, hogy azokra a kedves és meg nem érdemelt sorokra egészen másképpen kellett volna vála-

⁶ Milkó mint a szabadkai Szabad Lyceum Egyesület elnöke közreműködésre kérhette fel Kosztolányit. Az egyesület a felolvasásokat a gimnázium dísztermében tartotta (*Bács-megyei Napló*. 1910. március 6. 4. l.).

⁷ A dekadensek régóta foglalkoztatják. 1904. augusztus 11-én írja Babitsnak: „A dekadensek... azon embereim közé tartoznak, akiket lelkem mélyéből gyűlölök. Az urakat in corpore vetem meg” (Kosztolányi Dezsőné: *Kosztolányi Dezső*. [Budapest, 1938.] 117. l.)

⁸ Az előadás megtartásáról tudósítást nem találtunk sem a *Bácskai Hírlapban*, amelynek Kosztolányi még az előző évben belső munkatársa volt, sem a *Szabadkai Friss Újságban*. A *Bács-megyei Napló* 1907. évi évfolyamából csak néhány január–februári szám van meg az Országos Széchényi Könyvtárban. A főváros egyéb könyvtárában ez az évfolyam nem lelhető fel.

szolnom : talán majd munkámmal teszem jóvá nagy mulasztásomat, ha képes leszék rá. Becses sorait eltettem azon írások közé, amiket holtom napjáig megőrzök.

Mély tisztelettel
Kosztolányi Dezső

(A költő a levelet a *Budapesti Napló* fejléces levélpapírján írta.⁹)

2.

Budapest, 1910. január 10.

Mélyen tisztelt doktor úr,

az elutazásom sajnos olyan hirtelenül jött, hogy le kellett mondanom a búcsúvizit kedves kötelességéről. Így levélben búcsúzó el. És így levélben kérem meg doktor urat, legyen kegyes tudatni, mikor lesz Szabadkán a Mikszáth ünnepély? Szeretném tudni a pontos dátumot. Nem csak azért, mert készülnöm kell a felolvasásra, de azért is, mert már most intézkednem kell, hogy az a napom szabad legyen.¹⁰

Lakáscímem : Budapest. Ferenc körút. 32. III. 4.

Szíves értesítéséért előre is hálás vagyok.

Nagyságos Asszonynak kézcsoókomat jelentem. Önnek pedig maradok igaz tisztelője :

Kosztolányi Dezső

3.

1910. márciusban.¹¹

Mélyen tisztelt doktor úr,

hamarosan igen nagy szükségem lenne Ibsen drámájára, a „Baumeister Solness”-re : Minthogy munka közben vagyok, csak e levéllel kérem doktor urat, adja át nekem pár órára, ha lehet* huszonnégy órára, holnapig.¹² Holnap délután sok és hálás köszönet kíséretében visszaviszem magam. Ma nem akartam bejelentetlenül kopogtatni.

Mély tisztelettel maradok
doktor úr kész híve :
Kosztolányi Dezső

4.

Budapest, 1913. november hóban

Mélyen tisztelt doktor úr,

zavarban vagyok, mit írjak, hogy köszönjem meg a kedves kártyáját, mit feleljek az ön nemes figyelmére? Ezért halogattam a levélírást. Ön annyi jósággal és szeretettel nézi a pályámat, hogy nekem már nem is marad viszonzó szavam. Igen örültem, hogy

⁹ Kosztolányi 1906. június 24-én értesíti Babitsot : „a Budapesti Naplóhoz szerződtem belmunkatársnak” (Kosztolányi Dezsőné i. m. 158. l.)

¹⁰ A szabadkai Mikszáth-ünnepély előkészületei már 1910 januárjában megkezdődtek. Újsághír közli, hogy a városi közgyűlés elé indítványt fognak terjeszteni : Nevezzék el a Virág utcát Mikszáth utcának. Az előzetes tervek szerint az ünnepséget januárban vagy februárban szándékoztak megtartani (*Bács megyei Napló*. 1910. január 5. 1. l.). Végül is 1910. április 3-án, vasárnap délután rendezték meg a Pest szálloda nagytermében. A megnyitó beszédet Milkó mondotta. Röviden ismertette Mikszáth jelentőségét. Az előadók más-más nézőpontról közeledtek Mikszáth életművéhez. Kosztolányi Mikszáth stílusáról értekezett. „A hallgatóság bizonyos meghatottsággal szíta be minden szavát a nagytehetségű fiatal költőnek és zajos tapssal köszönte meg neki az artisttikus, meleg és közvetlen szavakat” (*Bács megyei Napló*. 1910. április 1. 2. l.; április 6. 1. l.).

¹¹ Szabadkán írt levél. Kosztolányi ekkor huzamosabb ideig tartózkodott szülővárosában. Karinthy már február közepén leutazott barátja meglátogatására (*Bács megyei Napló*. 1910. február 16. 2. l.)

* Az eredetiben : leheteg

¹² Ibsen drámáját Gömöri Jenő fordította le. Kosztolányi írt hozzá előszót (Budapest, 1910).

tetszett a német könyvem.¹³ Karácsonytájt lemegyek — feleségestől — és akkor — ha megengedi* — másod magammal tisztelem teszem.¹⁴

Önagysága kezét csókolom, önt sokszor üdvözlöm és

vagyok igaz híve
Kosztolányi Dezső

5.

Budapest, 1923. karácsony előtt.

Kedves bátyám

a *Nyugat* következő számában te veled óhajtok foglalkozni. (Akár megadod rá az engedélyedet, akár nem.)¹⁵

Nagyon leköteleznél, ha kedves fiaddal elküldenéd címemre pár könyvedet. (Budapest. I. Tábor ucca 12.) Ő vele különben is lenne egy kis beszélni valóm.

Egészséges vagy-e már? Írásaidból azt látom, hogy — hála Istennek — jól vagy.

Nagyságos Asszony kezét csókolom.

Neked pedig vagyok

igaz tisztelőd és jóbarátod :
Kosztolányi Dezső

6.

Budapest, 1924. I. 9.

Kedves bátyám,

sietve köszönöm meg azt a bájos, finom írást, melyet a *Nyugat*nak küldtél.

Azonnal eljuttattam rendeltetési helyére. A szerkesztők általam teljes tisztelettel arra kérnek, hogy légy kedves a *Vadnay*ról ígért cikket — tanulmányodat — is megírni, hogy abban a számban, melyben az én igénytelen iráskám is megjelenik,¹⁶ teljes irodalmi arccéled mutathassuk meg a mai olvasónak. Aztán — ha van — egy hosszabb, egy-két íves elbeszélésed (nem tárcád) azt is szívesen vesszük.

Igaz tisztelettel

jó híved :

Kosztolányi Dezső

7.

Budapest, 1924. jan. 31.

Kedves Bátyám,

tisztelettel és örömmel tudatom veled, hogy mind a három kéziratodat megkaptam. A *Vadnay*ról szóló cikk a *Nyugat* holnap megjelenő számában jön.¹⁷ Mind a két szer-

¹³ Kosztolányi Desider : *Die magische Laterne*. Novellen. Aus dem Ungarischen von Stefan J. Klein. Heidelberg. 1913. Saturn-Verlag.

* Az eredetiben : megengedi

¹⁴ 1913. május 8-án vette feleségül Harmos Ilonát (Kosztolányi Dezsőné i. m. 199. l.)

¹⁵ Szubotica városának társadalma 1923-ban Milkó 50 éves írói működésének megünneplésére készül. A jubileum előkészítésére végrehajtó bizottság alakul (*Bácsmezei Napló*. 1923. április 30. 2. l.). A lapban gyakran esik szó a készülődés mozzanatairól : Így : Eredménytelennek bizonyul az a törekvés, hogy a Városi Tanács adja vissza Milkónak 10—15000 kötetből álló könyvtárát, amelyet a város jogi vonatkozásban megtámadható alapon vásárolt meg az írótól (uo. október 14. 2. l.). A bácskai magyarság politikai vezetői még hallgatóként sem hajlandók részt venni a Milkó-ünnepség előkészítő ülésein (uo. december 11. 1. l.). Stb. Az ünnepség elmarad. Milkó a háttérben nemzetiségi és felekezeti motívumokat, írói nemzedék-ellentéteket sejtet (uo. 1924. március 30. 2. l. L. még uo. ápr. 2. 1. l. ; ápr. 6. 1. l.). Kosztolányi mint a lap munkatársa is értesülhetett a tervezett jubileumról, s hívhatta fel Milkóra a *Nyugat* szerkesztőinek figyelmét.

¹⁶ A Milkóval foglalkozó cikk csak 1925. március 1-én jelent meg (*Nyugat*. 1925. 5—6. szám).

¹⁷ Milkó Izidor : *Vadnay Károly és a Fővárosi Lapok* (*Nyugat*. 1924. I. 179—90. l.)

kesztő¹⁸ szíves baráti üdvözetét küldi neked, ki ily friss, nekünk nagyon érdekes
cikkkel örvendeztetted meg őket és összekötötted a múltat a jövőddel. Az én kis,
igénytelen írásom a következő számban jelenik meg. Minden szeretettel üdvözl

híved, barátod :
Kosztolányi Dezső

(Gépirásos levél)

8.

Budapest, 1924. február 21.

Kedves Bátyám,

meleg és finom leveled megkaptam. A Nyugat a következő számban közli Rólad szóló,
ismétlem, igazán igénytelen írásomat, melyet kérlek Te is csak egy baráti levélnek
tekints. A Te érdemeidről könyveid és írásaid beszélnek, nem én.

Vadnayról szóló tanulmányod írók körében is visszhangot keltett. Valóságos
idilli kép ez most, mikor nyugtáinkon milliók szerepelnek.¹⁹ Nem dicsekszem, hanem
panaszokodom.

Az április 1-i számot, melyben a visszaemlékezésem megjelenik, azonnal póstára
tétetem.

Feleséged kezét csókolom, Neked pedig szívem minden melegével sok új sikert,
munkát kívánok.

Igaz híved :
Kosztolányi Dezső

(Gépirásos levél)

9.

Budapest, 1924. július 1.

Igen tisztelt és szeretett Barátom

ebben a pillanatban* bizonyára már kezeid között van kéziratod, melyet vissza-
kértél. *Osváth* Ernő múltkor egy nagyobb társaságban igazán elismerő szókkal beszélt
novelládról. Mindnyájunknak igen tetszett. A Nyugat azonban, *nem tudom miért*,
mást kér tőled. Azzal az őszinteséggel közölte ezt velem a Nyugat szerkesztője, mely
a Te írói egyéniségedet megilleti. *Kérlek, jöltétlenül küldj kéziratot.* A Nyugat engem
bizott meg, hogy könyveid megjelenésekor hosszabb tanulmányban foglalkozzam
velük.²⁰

Az a cikk, mely kiesett legutóbbi leveledből, elpirított. Boldogan pirultam el.
Ha nem is érdemeltem meg ezt a sok dicséretet, nagyon jól esett. Főként az esett
nagyon jól, hogy megemelt kalapod az édesapám előtt,²¹ kit hosszú, munkás élete
során sok keserűség ért és hogy az az író nyújtja felém jószágos kezét, kit már gyerek-

¹⁸ Ekkor a főszerkesztő Ignótus. Szerkesztők : Babits Mihály, Gellért Oszkár, Osvát
Ernő. Az idézett két szerkesztő minden bizonnyal Gellért és Osvát.

¹⁹ Utalás Vadnaynak 1875 augusztusában Milkóhoz írt levelére : „ha Ön egy szép-
irodalmi lap szerényebb budgetjéhez mért honorálásával (egy sor 3 kr meg (van elégedve,
akkor állandó munkatársul szívesen üdvözlöm” (*Nyugat.* 1924. I. 188. I.).

* Az eredetiben : pillanatban már

²⁰ Milkó előfizetési ívek kibocsátásával hat új, javarészt még nem közölt írásokat
tartalmazó kötetet jelentet meg 1924-ben : *A miniszter barátja* (Mosolygó történetek). *Firenzei
eset és egyéb elbeszélések.* *Asszonyok* (Novellák és más írások). *Baedeker írássából* (Novel-
lisztikus dolgok és cikkek). *Spekuláné és társai* (Régi és új figurák). *Írók és könyvek* (Novellák
és tárcák) (*Kalanga.* 1934. 636. I.). A *Bács megyei Napló* vezércikkben jelenti az első ívek
nyomdába adását (1924. április 2.). Hosszan elemzi a művek politikai és irodalmi jelentőségét
a vajdasági magyarság életében (uo. november 14.). Szenteleky Kornél az író munkásságának
összefoglaló értékelését adja (uo. 1925. január 4. 13. I.). A féltucat mű a gyomai Kner-nyomdá-
ban készült.

²¹ Kosztolányi Árpád matematika-fizika szakos középiskolai tanár 1882 decemberében
lett a szabadkai főgimnázium tanára (*Bácskai Ellenőr.* 1882. december 31. 2. I.). Utóbb az
intézet igazgatójává választották (I. Kosztolányi Dezsőné i. m. 35—41. I. Benne Kosztolányi
Dezső írását édesapjáról 36—8. I.).

koromban áhítatos tisztelettel néztem.²² Semmiféle külföldi elismerés nem fogható ehhez az örömhöz. Máskor talán büszke voltam. Most nemcsak büszke vagyok, hanem boldog is. Minden szavadon az otthoni fészek melege érzett.

Csak az ilyen siker tesz bennünket boldoggá. A távoli, idegen siker hideg. Elgondolom, örülnék-e, ha a Marson ünnepelnének. Azt hiszem, nem örülnék.

Köszönöm, még egyszer nagyon köszönöm a jóságod és szereteted. Itt küldöm legújabb verses könyveimet.²³ Fogadd szívesen.

Igaz híved és barátod

Kosztolányi Dezső

(Gépirásos levél)

10.

Budapest, 1926. XII. 15.

Barátom, — köszönöm bölcs, jóságos, vigasztaló szavaidat.²⁴

Kosztolányi Dezső

(Gyászkeretes névjegy. A kézzel írt szöveg a kártya üres lapján. A borítékon: Ngs Dr Milkó Izidor úrnak író Subotica (Szabadka) Jugoszlávia S. H. S. A gyászkeretes boríték záró szegélyén fekete viaszból címeres pecsét.)

11.

Budapest, 1929. jún. 3.

Kedves barátom,

sietek megköszönni neked azt a remekbe készült írásművet, melyet legújabb köteteimről írtál.²⁵ Nagyobb kitüntetés igazán nem is érhetett volna. Az én irántad való szeretetem és nagyrabecsülésem még gyermekkoromból származik s hidd el, kedves barátom, hogy ez most is csorbitatlanul él bennem, mikor már őszülni kezd a halántékom és annyi minden elpusztult bennem. Ezért esett oly jól meleg jóindulatod.

Felcségednek kezét csókolom, neked pedig vagyok mindenkor készséges híved és tisztelőd:

Kosztolányi Dezső

(Nagy alakú kártonlap. Bal felső sarkában zöld színnel nyomott cím: Kosztolányi Dezső Budapest, I., Tábor-utca 12. sz. Gépirat. A borítékon: Nagyságos Milkó Izidor úrnak író. Subotica (Szabadka) Zrinski trg. Jugoslavie. S. H. S. A boríték záró szegélye felett nyomtatott szöveg: Feladó: Kosztolányi Dezső Budapest, I., Tábor-utca 12. A záró szegélyen zöld viaszból címeres pecsét.)

²² Milkó ezeket írta: Szabadka közömbös nagynevű szülöttjei iránt. Kosztolányiról már utcát kellene elnevezni s gondolni kellene szobra felállítására. „Mátsutt az apja — amúgy is érdemes professor, jeles pedagógus — különös tiszteletnek a tárgya volna azon a címen, hogy a legkitűnőbb költők egyikét mondhatja fiának. Én nem tehetek róla, amióta Kosztolányi Dezső a magyar irodalom egyik ékessége s azon az úton van, hogy világhírességgé emelkedjen (már fordítják különböző nyelvekre a verseit s a prózáját), azóta az apja előtt is mélyebben emelek kalapot, — hálából, amért ily fiúval ajándékozta meg a kultúremberiséget s ezáltal nekem is oly sok gyönyörűséget szerzett (*Bácsmegyei Napló*. 1924. június 28. 13. l.)

²³ *A bús férj panaszai*. Budapest, 1924. *A Bácsmegyei Napló* már 1924. június 8-án ismertette (2. l.)

²⁴ Kosztolányi Árpád 1926. december 3-án hunyt el 68 éves korában; december 5-én, vasárnap délután temették (*Bácsmegyei Napló* 1926. december 5. 5. l., december 6. 4. l.)

²⁵ *Alakok* (Budapest, 1929). A képeket Molnár C. Pál rajzolta. Milkó túláradó magasztalással szól a könyvről. Az író: „városunk immár európai híres fia”; „boszorkányos talentumú szerző”; „nagyszerű stílművész”; az alakokat Kosztolányi jellegzetes írói erővel formálta meg: „Mindegyik magán viseli a kosztolányiság nemes és egyéni bélyegét” (*Bácsmegyei Napló*. 1929. június 2. 33. l.)

Nagyságos asszonyom,

mélységes gyászomat jelentem.²⁶ Úgy érzem, hogy ebben a gyászban némának kell maradnom, mint egy családtagnak, hiszen az elhunyt a mi nagy családjunkhoz tartozott, a legnemesebb és legtisztább értelemben író volt, lélekben állandóan közöttünk és velünk élt s én kisgyermekkoromtól fogva szerettem, tiszteltem, bámultam őt. A közeli napokban leutazom szülővárosomba s akkor — ha megengedi — személyesen is tiszteletemet teszem.

Hódolattal és kézcsókkal híve :

Kosztolányi Dezső

(A nagy alakú kartonlap bal felső szegélye mentén lévő nyomtatott cím alatt itt még : Tel. 530—55. A borítékon : Őnagysága özvegy Milkó Izidorné úrasszonynak Subotica (Szabadka). A boríték hátsó részén a zöld festékekkel átnyomott Magyar Pen Club szöveg helyett : Kosztolányi Dezső I., Tábor-utca 12. Címeres pecsét.)

V. KOVÁCS SÁNDOR

GRELL JÁNOS IRODALMI MUNKÁSSÁGA

I.

GRELL ÉS A „FELVIDÍTÓ” SOROZAT KÖTETEI

Új nevet kell bejegyeznünk a XIX. század magyar irodalmának történetébe : Grell Jánosét. Személyéről alig van valamiféle biztos tudásunk. Nemcsak Szinnyi nem tud róla, de más bibliográfiai, vagy életrajzi összeállítás épp úgy nem említi, mint ahogy lexikonaink sem ismerik. Feltűnő, hogy Kazinczy levelezésében sincs róla szó. Nevét — jelenlegi ismereteink alapján — csupán a sárospataki kéziratár híres „*Felvidítő*” sorozatának néhány kötete őrizte meg számunkra.

Pedig mint íróember nem jelentéktelen. Korábban ismert verseskötetén¹ és fordításán² kívül nemrégén egy újabb munkája került elő a budapesti Vörösmarty Mihály gimnázium könyvtárából.³ Az eddig ismeretlen kéziratot lelet korábbi írásaival együtt igényt tarthat az irodalomtörténészek figyelmére is, és ezért érezzük indokoltnak Grell János irodalmi munkásságának rövid ismertetését.

Személyére vonatkozólag közvetlen forrást egyelőre nem ismerünk. Ez talán azzal is magyarázható, hogy haladó világnézetű író létere az I. Ferenc-i reakció éveiben nem kereshette a nyilvánosságot. Kénytelenek vagyunk hát rávonatkozó ismereteinket csupán írásából összefoglalni. Életkorának megállapításakor egy versében tett kijelentése kínálkozik kiindulópontul, melyben ötven évesnek mondja magát.⁴ Alapul véve a versek⁵ összeírásának⁶ idejét, 1828-at, Grell tehát a XVIII. század 70-es éveiben, de mindenesetre 1779 előtt születethetett. Munkáiban megnyilatkozó életszemlélete köznemesi származásra utal. A Martinovics-szervezkedés idején legalább 16 évesnek kellett lennie. Nem lehetetlen, hogy a jakobinus eszmék is

²⁶ Milkó Izidor 1932. április 21-én, csütörtökön halt meg (Bács megyei Napló. 1932. április 22. 8. l.). Temetésének napja : 1932. április 22 (uo. április 23. 5. l.). A temetésen elhangzott beszédek: I. uo. 6. l. ; Bródy Mihály beszédét : Kalangya 1934. 639. l.

¹ „Felvidítő. [X. Darab. Jull.] [Grell Jánostól] 827 [N. O. K.] A 80 lapsos füzet végig Grell írása. A 35—36. l. hiányzik. Kéziratári száma : Kt. 132. Idézése a továbbiakban : *Juli*.

² „Felvidítő. [XXI. Darab.] Marokkói Levelek. [829] N. O. K.” A címlap hátlapján : „Marokkói Levelek [Arabsból] : Frankfurba és Lipsiába 1784” Utána más kézzel : „Fordította G.(rell) J.(ános).” A monogram feloldása ceruzával. XX. századi bejegyzésnek látszik. A 177 lap terjedelmű fordítás végig Grell írása. Kéziratári száma : Kt. 134.

³ Ez a kötet a külső és belső érvek alapján Grell leghitelesebb kézírata. Címlapja : „Grell Jánostól [Háromszáz harmiac három, [333] Epigrammák, [14] Darab.] Felvidítő. [XX² Kötet. [1828] N. O. K.” — (A továbbiakban : 333 Ep.). 8 r. 114 szíjan levél, 16 × 10 cm, puha kartonkötéssel. A címlap előtt négy üres előlap, majd 216 szíjan lapon találhatóak a versek I — CCCXXXIII-ig. Az utolsó nyolc lap ugyancsak üres. Jelenleg a sárospataki kéziratár tulajdona. Jelzete : Kt/a 200. Ezúton köszönöm meg Pech Zoltán volt tanáromnak, a Vörösmarty-gimnázium tanári könyvtára kezelőjének azt, hogy mindenkor lekötelező szívességgel tette lehetővé számomra a kötet tanulmányozását.

⁴ 333 Ep. XV. sz. Itt említi meg, hogy legutóbb Pogány Péter *Kik üjtötték a szőke atakt Felvidítő?* c. kiténő tanulmánya (Ethnographia, 1958. 93—115.) a szózáttal kapcsolatban nemcsak két alapvető problémát old meg véglegesen (N. O. K. = Nánási Oláh Károly; Papszász György kiléte), de kiegészítet tesz Grell személyének felcserzésére is (I. I. 1. 16. j.). Érvelése tisztetős, úgy látjuk azonban, e rendkívül tisztázatlan kérdés m g további kutatásokat igényel.

⁵ Azt, hogy másolattal, pontosabban tisztázattal van dolgunk, bizonyítja az, hogy az epigrammák több darabja ismételtelen belekerült a gyűjteménybe részben változatlan (24. sz. *Magyarné* ; 112. sz. *Magyarné*, stb.), részben stílus szempontjából változtatott szöveggel (171. sz. *A kétkedő* ; 202. sz., *Vad Tamás úr* stb.).

hatottak rá, legalább is ezt sejteti egy-két radikálisabb hangú verse és sokszor meglepően felvilágosult véleménye.

Iskoláit Sárospatakon végezhette. Valószínűleg a ius publicum tudományával foglalkozott és majdnem bizonyos, hogy tanára volt az országos hírnevű Kövy professzor, akiről epigrammát is írt. Műveltsége amolyan ex omnibus aliquid, ex toto nihil. Latin irodalmi ismeretei nem terjedtek túl az iskolai studiumok anyagán, érdeklődése azonban eléggé széleskörű volt. Értette a latinon kívül a németet, s talán az olasz nyelvet is, és az is megállapítható, hogy nem volt járatlan a képzőművészetben sem. Szerelmét, Julit, egész ciklusban énekelte meg s egy versében⁶ például éppen arról beszél, hogy annak hajfűrtje mintája lehetne akár Van Dyck, akár Rubens ecsetjének. Az általa emlegetett Juliáról semmi közelebbit nem tudunk azon kívül, hogy később Grell felesége lett. Erről maga a költő tudósít ciklusa utolsó darabjaiban. Sokoldalú érdeklődésére vet világot az is, hogy feljegyzései között fennmaradt egy rövid „*Tót népdal*”⁷ és egy nyelvészetileg nem jelentős, kún nyelven írott szöveg.⁸

Baráti köréből senkit nem ismerünk. Egyetlen biztos adatunk az, hogy ismerte Berei Farkas András vándorló fűzfaköltőt, akit sok epigrammájában nevéssé tett. A vele szemben alkalmazott gúnyos hangot azon kívül, hogy Berei Farkas minden érdem nélküli versfaragó volt, elsősorban az magyarázza, hogy a gyökeresen reakciós költőt alapvető világnézeti különbség választotta el Grelltől.⁹

Nem tudjuk meghatározni Grell életútját, csak annyi látszik valószínűnek, hogy az 1820-as években és még a 30-as évek elején is Sárospatakon tartózkodott. Ez az évtized ugyanis a „*Felvidtő*” sorozat keletkezésének ideje és Grellnek úgy látszik nagyon sok köze van ehhez a híres gyűjteményhez. Kiderült ugyanis, hogy a „*Felvidtő*”-k máig ismeretes darabjai közt senki sem rendelkezik önálló kötettel, kivéve Grellt. Három kéziratok könyvben találhatóak meg munkái. Ezzel szemben mások szerzőségére csak egyes darabok esetében van utalás. Hozzá kell még tennünk, hogy a további tanulmányozás során majd minden kéziratot kötet utolsó lapjain, tekintet nélkül azok tartalmára — bizonyára az eredetileg üresen maradt helyeken — „Grell” szignálású epigrammák és versek bukkantak elő. Végül azt is meg lehetett állapítani, hogy az egész „*Felvidtő*” sorozat 2049 lapja közül 1818 lap Grell keze-írásával készült. Egyetlen kötet származik csak teljes egészében idegen kéztől,¹⁰ de ennek címlapja szintén Grelltől való.

Mindezekből következtetve nem járunk messze az igazságtól, amennyiben őt tekintjük nemcsak a „*Felvidtő*” sorozat egyik másolójának, de egyben összeállítójának és a leírások fő irányítójának, ha ugyan nem az ő nevéhez kell fűznünk az egész sorozat megszületését. Ezt eldönteni azonban mai ismereteink alapján végérvényesen még nem lehet.

II.

KÖLTÉSZETE

Grell, verseinek tanúsága szerint tájékozott volt a magyar közéletben, a perspektívátlan provincializmus teljességgel hiányzott költeményeiből. Epigrammáinak zöme sem más, mint különféle eseményekkel kapcsolatos állásfoglalás hol kiélezett, hol letompított tendenciával.

Politikai verseiben gyűlölettel támad Bécsre, de méginkább azokra a magyar főurakra, akik az osztrák kormányzat kiszolgálói voltak. Velük szemben kíméletlen:

— — — — — a mágnások
A magyar vért korcsosítják,
Ellenségink szaporítják,
Kik ha felnőnek idővel, —
A magyart nyomják erővel,
Kár hát azt szaporítani,
A mit ki kéne irtani.

⁶ „*Julim hajfűrtje.*” Juli, 62. l.

⁷ „*Felvidtő* [VI.] Nóták. [2.] 1824”. A CCIII. sz. dal a 199. lapon.

⁸ „*Felvidtő* [114k] Egyveleg [140] 1824 N. O. K.” 57. l. Kt. 129.

⁹ Kéziratok munkái teljes mértékben igazolják ezt. L.: *Széchnyi Könyvtár*, Oct. Hung. 383, Oct. Hung. 384, Oct. Hung. 402, Quart. Hung. 230, Quart. Hung. 2693. Ez utóbbi Mátray Gábor 1869-ből származó feljegyzéseit is tartalmazza „*Rövid jegyzemények Farkas András életiratahoz*” címmel (p. 1a–1b). Ebből kiderül, hogy Berei Farkas 1777-ben született, „működését már a XVIII-ik század utolsó évtizedében kezdte meg s folytatta a következő három évtized alatt...” Halálának időpontja nem ismeretes. Minthogy azonban „megjárta a hazát,” „bebarangolta az ország nagyobb részét”, Grell tartózkodási helyének földrajzi meghatározásához az ő életrajzi adatai semmi biztos tájékoztatót nem adnak. Meg kell még említenünk, mivel Berei Farkas András költői működése minden szempontból értéktelen s a hazafiak gyalázásában merül ki, nem csekély meggömbösnéssel olvassuk Alszeghy Zsolt megállapítását, miszerint Berei Farkast „Petőfi leg-igazabb előhírnökei közt” kell számontartanunk. (*Epigon lírikusaink a XI° századig.* Itk. 1917 : 429.)

¹⁰ „*Felvidtő* [XXVIII] Diaetái Beszédék.” 195 p. Rendkívül gondos írás. Kt. 138.

— írja Bécs c. versében.¹¹ Az ilyen éles hang a századforduló első évtizedeiben eléggé ritka. Más verseiben keserű gúnnyal ront neki az olyan gerinctelen aulikus magyar főúr típusának, aki érvényesülése érdekében kész megtagadni magyarságát gondolkodásában, ruházatában, nyelvében és minden szokásában, aki feslett erkölcsi életet él és mások kegyeit keresve kész bármiféle aljas szolgálatokra is:

Az előmenetel.

Ha előre akarsz menni,
Vagy becsületre szert tenni:
Borotvánd le bajusodat,
Frizérodz fel a hajadat,
Frakkba jársz s bő bugyogóba,
Jártas légy a német szóba,
Neszőlj magyarul nagyoknál,
Csapodárkodj a dámáknál,
Hízlekedj és szént mutassál
Hogy bölcs embernek tartassál. —
Ne mond ki szived érzését,
Hagyd hejbe mások tettzését.
Magad más ellen ne szegezd
Ha kell a vért víznek nevezd.
Ha mindent e szerént teszel,
Úgy bölcs és becsületes leszel.

(333 Ep. CLXXXIX.)

Meglepő világossággal látja az osztrák kormány intézkedéseinek lényegét. Tiltakozik az ellen, hogy „... Bécs a sok aranyokat papírosért beszédeti”, rámutat arra a megvesztegető politikára, amellyel a gazdag magyar főurakat kiténtetések és más egyebek ígéretésével Bécsbe csalják, míg végül is ott költik el minden vagyonukat. Ezek számára a haza, a becsület fogalma már nem jelent semmit, egykor vért ontottak érte őseik, „Most könnyű szert rá tenni, — Pénzért meg lehet venni.”¹² Méltán panaszkodik hát Grell, hogy csak az osztrák elnyomó hatalom emberei és az őket kiszolgálók élhetnek emberi módon, a becsületes hazafiak nem.

A szerencsétlenség oka¹³

Nem tsuda hogy gyászos bú, s baj közt hányatik éltem
És hogy ezen földön szenvedek ennyi sokat.
Mert Magyar Országon kétfélék boldogok: úgy mint
Egyike a német másika a csapodár.

(333 Ep. CLV.)

¹¹ 333 Ep. 183.

¹² „Az olcsó becsület.” 333 Ep. 225. sz. Ugyanez a keserűen éles hang található később Petőfi: „Haza tértem” c. versében is.

¹³ Fel kell hívnom a figyelmet az alábbi, 1821-ben névtelenül kiadott epigrammára:

Fortuna és Cupidó
Nem tsuda hogy nekünk, sok baj közt hányatik éltünk,
És hogy alig pislog ránk valamely deli fény. —
Mert rövid éltünknek két fő kormányai gyávák,
Egyike asszony tsak, másika vaksi gyerek.

(Szép-Literatural Ajándék, 1821. 41.)

Az egyezések itt épp oly nyilvánvalóak, mint Grell egy másik epigrammájának esetében, amely szintén érdemes az összevetésre.

Grell szövege:

Ádám álma
Ádám aludt s magát nem védelmezhetette,
Hogy belőle az Úr Évát teremtette.
El vevé, hogy velle enyhülne fájdalma —
Ahl első álma volt leg végső nyugalma.

(333 Ep. 227. sz.)

Névtelen szerző:

Ádám első reggele
Hogy felébrede Ádám álmából,
Midőn az Isten oldal-csontjából
Feteségét Évát teremtette,
Szemét bámészon rá meresztette,

Ezért mondja másutt, hogy „Német közt jót remélni” annyi, mint „Jégre házat építeni”. S nyilván nem véletlenül fejtegeti a szabadság nagy jelentőségét sem, hivatkozva mindazon korabeli friss eseményre, amelynek háttérében a népek szabadságvágya húzódott meg.

A szabadság

Egyedül a szabadság, a
Mi teszi az életet
A halandók boldogsága
Csak ebbe hejheztetett
Szabadság az élet
Öröme s vidámsága
S minden java semmivé lett
Csak vadon pusztaság a.
Ezt mind egyaránt szeretik
Mindenféle nemzetek
Ezért a kotzkára vetik
Javokat és életek.
A szabadság kedvéért foly
A vér patak módjára
Ezért fogott nem rég Nápoly
Fegyvert a királyára.
Mit mivel a vad Frantzia
S miket el nem követett
Szabadságáért Anglia
Ezért eddig miket tett.
A szabadság a magyarnak
Oly lelkes tulajdona
Mellyért a mennyei karnak
Is ellene állana.
Ígérj annak szabadságot
Ki rab tömlőcét üli
Fogadom a szabadságot
Annál többre betsülli.

(Juli, 28—29. l.)

A hazafias meggyőződésű Grell nemcsak Bécs ellensége, de üldöz mindent, ami a külföldi szokások és idegen nyelvbeli kifejezések térhódítását elősegíti, — ugyanakkor mégsem megcsontosodott konzervatív. Érdekes idézni e tárgykörből egyik költeményét, amelyben a „náj-módias gravátlit” teszi az akkor oly könnyen osztogatott rablánc anticipáló jelképévé.

Artzát s deli természet csudálta,
Létét az Égnek buzgón hálálta,
Uram! — szóll — szedj ki minden csontokat
Testemből, s formálj illy asszonyokat.
Ah! mert nem tudta, hogy első álma
Vólt élte végső csendes nyugalma!!!

(Szép-Literaturai Ajándék, 1825. 176.)

Végül hasonló a helyzet egy harmadik verssel is:

Grell:

Egy részeges testamentuma
Sírkövem fedelére
Mindedjék szegletére
Ahányszor fér annyiszor
Ezt írjátok: bor! bor! bor!

(333 Ep. LXXII.)

Névtelen szerző:

Egy nagy ivó testamentuma
Sírkövemre ezt kell metszeni annyiszor,
Valahány sor lefér arra e rövid sor:
Bor, bor, bor,
Bor, bor, bor.

(Szép-Literaturai Ajándék, 1926. 110.)

Figyelembe véve azt, hogy az idézett epigrammák ötletben, fordulatokban, szókapcsolatokban egymással szoros rokonságot mutatnak, a *név nélküli* publikálási mód arra enged következtetni, hogy a szerző egy személy, s ez talán Grell János.

A Gravátlis

Örvöt hordol a nyakadon —
Jól teszed, hogy szoktatod,
Majd ha nyakvas tevődik rá,
Könnyebben hordozhatod.

(333 Ep. 253. sz.)

Itt kapcsolódik költészete a nyelvújítás és nyelvművelés kérdéséhez is. Grell több versében beszél erről,¹⁴ de nem áll határozottan sem az orthológusok, sem a neológusok oldalára. Jóllehet nem ismeri fel a nyelvújítás politikai jelentőségét, a magyar nyelv mellett azonban a leghatározottabban állást foglal, sőt még egy új szót is alkot.¹⁵

Az általánosságban megfogalmazott országos kérdéseken túl Grell szint vall az egyes társadalmi osztályokkal kapcsolatos felfogásáról is. Epigrammáiban megnyilatkozó társadalomkritikája eléggé széleskörű, de csak a főnemességről és a főpapságról szólóak hatolnak mélyebbre. Célba veszi a főrangúak nevelésében görcsös ragaszkodását a nemesi „y”-hoz, kigúnyolja a műveletlen nemesi kisasszonyokat. Szatírába hajló verseiből teljes biztonsággal meg lehet állapítani, hogyan látta a bárók és mágnások szerepét az 1820-as években és milyen elmarasztaló véleménnyel volt róluk.

A nyilvános jel

Bárók, mágnások tűznek mejjeikre keresztet ;
Hogy mik az országban, azt mejjeiken viselik.

(333 Ep. CLXXXVII.)

Icarus

Költésnek tarták Icarust, hogy nap fele menvén
Szárnya el olvada így önmaga vízbe bukott.
Nem költés vigyáz nemesink közt hány Icarust látsz
Mint mász fel fel fel, s bukva terül lefelé.

(Egyveleg, 301. l. Kt. 136.)

Amikor a klérusról ír, a szatirikus módszer alkalmazásával fokozza ítéleteinek élességét. Nem kíméli sem a felső-, sem az alsópapságot. A magas klérus moralitása épp oly könyörtelen megvilágításba kerül a Jacopo Sannazaro nyomán készült „A VI. Sándor pápa sirverse”-ben, mint az alsópapáságé számos más versében. Antiklerikális epigrammáiban különös nyomatékkal emeli ki a túlvilági boldogság hirdetése és az egyház által gyakorolt földi vagyongyűjtés ellentmondásos voltát.

A pap

Dicséri a más világot
Mert ott ér fő boldogságot
Útját mégis halasztja
Nem szeretne oda menni
Sákját el nem szabad vinni
Azt e földön hogy hagyja ?

(333. Ep. 288. sz.)

A polgárságnak — a tőkével nem rendelkező szegényebb kisnemes szemével nézve a kérdést —, éppen a pénzszerzést rója fel. Egy verse szerint a „polgárok mind hiúzok”, mert „Ravaszul tsalárdkodnak”.¹⁶

A jobbágyokról nem beszél soha rosszalóan. Látja kiszolgáltatott helyzetüket, de látja erejüket is. Több versében elítéli a jobbágyelnyomás különféle módszereit s vallja, hogy a jobbágyiságnak joga lenne mindezeket visszafizetnie. Grell azonban — társadalmi helyzetének megfelelően — elzárkózik a parasztforradalom gondolatától.

¹⁴ „*Malum necessarium*.” 333 Ep. 234. sz. ; „*A nyelvművelők*”, 333 Ep. LXXV. sz.

¹⁵ Áltány: 'tömeg, csoportosulás'. Az EtSz csak hangalakilag egyező szóról tud (I. 86.).

¹⁶ „*Az okos oktalanok*.” 333 Ep. LXXVI. sz.

A bot

A kor szellem el felejtette
Bot kés a gyermek kezébe —
A botot az Úrtól el vette
S adá a paraszt kezébe
Senki sem érte ezt ésszel fel
Bot a paraszt kezébe nem kell.
A paraszt érzi a bot sullyát
S száz évektől gyűlöli urát,
S könnyen támadhat olyan óra
Melyben új Dózsa lesz s új Hóra
S méltán fenyíti meg azt aki
Kézéből a botot adta ki.

(Diätai jegyzetek, 156. l. Kt.137.)

Nemcsak egyes társadalmi osztályok bemutatása található meg Grell költészetében, hanem bizonyos típusok rajza is fellelhető benne. A korabeli nemesi bíráskodás jellemzésére megverseli Anaxagoras közismert hasonlatát.¹⁷ Epigrammát ír a tort adó városról, melynek fiskusa halt meg: Mint kiderül, nem halotti torról van szó, hanem vidám ünnepegről, mivel a fiskus halála egyúttal a város szenvedéseinek végét is jelenti.¹⁸ Erős Csokonai reminiscenciát árul el egy zsugoriról írott sirverse, aki holta után azért kesereg, mert sírfeliratát bárki ingyen olvashatja.¹⁹ Az ügyvédek „rossz” hírért Grell is öregbíti egy bizonyos Bükkesiről szóló epigrammájában.

A szava tartó ember

„A szomszédod tsak káradat
Akarja” mond Bükkesinek
Ügyésze „de én javadat
Hidjél szívem érzésének.”
Szavát bezeg meg tartotta
Javából ki pusztította.

(333 Ep. CXXXVI.)

Népies költeményeinek nagy száma azt bizonyítja, hogy eredményesen próbálgatta a népdal-stílust. Epigrammáinak csattanóiban is közkeletű szólások ismerhetők fel.²⁰ Tema-

¹⁷ „A törvény.” 333 Ep. LIII. sz.

¹⁸ „A tort adó város.” 333 Ep. CXII. sz.

¹⁹ „Sugori sirverse.” 333 Ep. CI. sz.

²⁰ Érdekes problémákat vet fel „A vén házaspár” című költeménye, melynek szövege a következő:

Hogy érhesen boldog véget
Az öszker házasedott.
Társul vevé a vénséget
Vig lakodalmat csapott.
De mi haszna ha nem legény
Öreg matka vén völegény
Kender gyeplő kender hám
mind a kettő rossz szerszám.

(333 Ep. 286. sz.)

Grell ezzel nem jelzi — ellentétben általános gyakorlatával —, hogy ismer ehhez hasonló szöveget. Pedig könnyen megállapítható, hogy a költemény második fele nem Grelltől származik. Közel áll hozzá Pálóczi Horváth Adam „Rossz szerszám” címen feljegyzett táncdal szövegének kezdete:

Nemes ember, szür dolmány, fakó kocsí kender hám,
Már e bizony mind a kettő rossz szerszám.

(Ötödfélszáz Énekek, Bp. 1953. 391. l.)

A Pálóczy-gyűjtemény kritikai kiadásának jegyzetel (dallamáról: 664. lap; szövegéről: 847. l.) ismeretlen eredetűnek mondják a dal szövegét és kezdősorát egyaránt. Az utóbbi variációira történik ugyan utalás, de ezzel kapcsolatban érdemes még Arany „Vágtat a ló” c. versének utolsó soraira is felfigyelni:

Fakó szekér — csepü szerszám —
Lovag — kocsis — niessze marad.

valamint Mikszáth egy novellás kötetének címére: *Öreg szekér, fakó hám* (1901). Mindenesetre megállapítható, hogy „A vén házaspár” c. vers egy újabb és a Pálóczi Horváth-féle gyűjtemény népszerű táncdalának teljesebb változata.

tikája szintén jellemző : a szerelem és a házasság foglalja el benne a legnagyobb helyet. Hangjuk pedig emlékeztet valamelyest a Faludi-korabeli asszonycsúfolók hangjára.

Lotti kérdése

„Kedvelsz-é engem boldog leszek egy szavad által” —
Lotti te ezt kérdéd? — „Nem” leszen a felelet.

(333 Ep. 250. sz.)

Búcsú vétel

Pista sír hogy kedvesétől
Őrök búcsút kell venni —
Kati — könnyez — attól fél hogy
Pista nem fog el menni.

(333 Ep. 279. sz.)

A házasság

A házasság bú szerzője
Öröm s vigság temetője.
A nyugalom koporsója
Bolondok egérfogója.

(333 Ep. III. sz.)

A népies hangszerelést alábbi versében érte el maradéktalanul :

Paraszt Dall

(nincs okosabb, mint a ló)

1. Az állandó szerelem
Merő kín és gyötrelm
Nincs jobb mint a könnyű szív
Aki egy Lyányhoz sem hív.

2. Bolond ki egyet szeret
Szeress Leánt ezert
Nállok úgyis már szokás
Ma egyik kell, holnap más.

3. A Lyányokkal kötődök
Egyikhez sem kötődök,
Akár szeret, akár nem
Fejem falba nem verem.

4. Bár magadhoz csatolnád
Hajlik a lyán mint a nád
Mikor téged ölelget
Nekem szemmel integet.

5. Ha hát őket megcsalom
A kölcsönt vissza adom
Csalni kell a Lyányokat
Vissza adjuk tromfjokat.

(Juli, 77. 1.)

Grell szerelmi költészetének legjobb ihletője Juli, későbbi felesége volt. Noha a szokványos udvarló formulákon kívül nem tudott mást nyújtani, van valami sajátos színezete szerelmi költészetének azáltal, hogy Júlia magyar voltát minduntalan kiemeli. „Magát magyarul hordja, — A módinak nem bolondja” — írja „Az én szerelóm” c. versében. Megvet minden fényűzést és ezekkel Júlia természetes szépségét állítja szembe. Szerelmének csokonaias finomsággal megrajzolt arcképe — a formailag sikeres Himfy-strófiával — méltán lett a hozzá intézett kötet megnyitó versévé :

Az én Julim

A nap fénylik Júliának
Ragyogó kék szemében.
Hajnal hasad ortzájának
Bájos kellemében.
Szökés haja a vállára
Lengedezve elterül
Rózsaszínű ajkákára
Ámor pajkoskodva ül.
Szép a szeme, szép a szája,
Dísz termete s formája
Édesen foly életem
Mert én Julit szeretem.

(Juli, 1. 1.)

Sok erotikus epigrammát is írt. Egész sor élénk, ötletes, nem egyszer nyomdafestéket sem tűrően sikamlós verse maradt fenn. Költészetének java termését azonban nyilvánvalóan

nem itt kell keresnünk. *Költői munkássága főleg a magyar epigramma története szempontjából jelentős.* Míg korabeli költőinknél az epigrammairás inkább csak átmenet volt, Grellnél gyakorlattá vált. Noha darabjaiban világosan felismerhető a Kazinczy-féle klasszicizáló oktató tónus, de túl is jutott ezen. Valamiféle romantizáló, szélesebb tematikájú, politikusabb és népiesebb tartalom keveredik epigrammáiba.

Jelentőségük is nagyobbnak tűnik Vitkovics és Szentmiklóssy ekkor már időszerűtlenné vált, merev klasszicizmust képviselő epigrammáinál. Vitkovics vallásos frázisai és I. Ferencet, mint „népeinek atyját” ünneplő darabjai éppúgy, mint Szentmiklóssy elvont, esztétizáló, szenteciózus bölcselkedései aligha vetélkedhetnek Grell Jánoséival.

III.

PRÓZAI MŰVEI

„Töredék a házasságról”

Grell egyetlen eddig ismeretes, 1830-ban írt tanulmánya.²¹ Címe nem a dolgozat töredékességét akarja kifejezni, — minthogy ez befejezett egész —, hanem a házassággal kapcsolatban felvetődő gondolatok találmokra kiragadott voltát. Grell egész munkájára jellemző a felvilágosult szemléletmód. Különösen Rousseau hatása nyilvánvaló. Grell is hanyatlást lát a társaságok beálltával a fejlődésben és szerinte sincs más megoldás, mint a természethez, a természetességhez való visszatérés. Úgy látja, hogy ez a tökéletes boldogság egyedüli kútforrása.

A *Töredék* bevezetőjében Grell sorra veszi az ókori népeket és megállapítja, hogy mind a zsidóknál, mind a görögöknél, vagy rómaiaknál lehetséges volt a nemzetiségen belüli házassóság.

„Ezt, — folytatja gondolatmenetét, — átkozza a keresztény vallás, kárhozatos bűnnek tartja, vérparáznaságnak nevezi, Isten haragjával pokollal fenyegeti s ha nem sajnálod a pénzt szórni ez iszonyatos bünt büntetlen tehedd, a pápa magára veszi s bűnöd megbocsátja, — bolondság !”

„Nézünk, vajjon bűn-é ez ? — Tartsa bűnnek a civilisált világ, én a természet törvénye szerént bűnnek nem veszem . . . A természet hímet és nőt alkotott, a páros életet először a szerelem szülte, később a társaságok beállásával a szerelem hejjét a haszonvágy foglalá el.”

„Leg elsőbe a papi áldást törleném el, . . . az ember változó, mint a természet, mire epekedve vágyott, holnap undorodik tőle, nem kell, ma életét odaadná mátkájáért, holnap kész volna vérét ontani, ha nőjétől, vagy férjétől szabadulhatna. — Nem szabadulhat ! Örökre leköté a papi szó ! . . . Az ember szabadon született és szabadságot a legnagyobb kincsnek tartja. De házasságakor a papi szó megfosztja szabadságát . . .”

„Mindezeknek véget vetne egy olyan forma törvény mely Napoleon alatt készült Franchonban, mely a házasságot csupán polgári szerződésnek tekinti, a mint a pár önkénye szerint szerződik évekre, hónapokra hetekre vagy csak napokra. Ez leg jobban megegyez a természettel . . . Az ember a természethez közelebb állna, pedig bizonyos hogy minél közelebb van az ember a természethez annál közelebb van a tökéletes boldogsághoz.”²²

Grell fejtegetései természetesen sok problémát rejtenek magukban. De a pénznek a házasságkötésre és az egyházi gyakorlatra kiható szerepének felismerése, a megoldásra való törekvés ugyanúgy figyelmet érdemel a tanulmányban, mint a *polgári házasság bevezetésének gondolata*, melynek egyik első megfogalmazója Magyarországon.

„Marokkói levelek”

Grell fordítása már tárgyválasztásánál fogva is jellegzetes. Ez ugyanis Johann Pezzl 1784-ben *„Marokkanische Briefe”* címen,²³ név nélkül kiadott, rendkívül figyelemre méltó politikai röpiratának első teljes magyar fordítása.²⁴ Ha visszaemlékezünk Grellnek költeményeiben kifejtett nézeteire, nincs szükség különösebb magyarázatra, miért éppen ilyen munkát ültetett át magyarra. A fordítás ténye mindenesetre a már eddig felvázolt egyértelműen haladó Grell-kép hitelességét erősíti meg. Grell ebben az esetben olyan fordító volt, aki azonosította magát a könyv eszméjével. Igazolja ezt a megállapítást az a tény is, hogy eredeti munkáiban Pezzl röpiratának számos gondolata fellelhető.

A könyv legterjedelmesebb része a kereszténység kritikájával foglalkozik. Tíz fejezetben keresztül elemzi a keresztény vallás mibenlétét, tanításait és szervezeti felépítését. Pezzl

²¹ „Fel-vidító | XXVI. kötet | Diaetái Jegyzetek | 830.” Kt. 137. 150–154. l.

²² Uo. kihagyásokkal.

²³ *Marokkanische Briefe, aus dem Arabischen.* Frankfurt und Leipzig. 1784.

²⁴ L.: a 2. jegyzetet.

például felhívja a figyelmet az *Énekek Éneke* profán jellegére.²⁵ Majd a biblia további taglalásakor idézi az Újtestamentumból „a legszerencsétlenebb mondás”-t: *Compelle eos intrare*. Mellékelten közöl egy angol statisztikát is, mely szerint a fenti citátummal szentesített erőszakos térítések következtében addig 11,419200 ember pusztult el.

Érdekes a „kereszténység szerzőjéről” szóló kitétel is:

Pezzl :

Grell :

Einer der besten deutschen Köpfe hat eine neue Idee über Kristum gewagt. Er behauptete, dass der Zweck Jesu nicht der gewesen sei, ein überirdisches Reich zu gründen, sondern sich im politischen Verstande zum König der Juden auszuwerfen.

Egy, a legokosabb németek közül, új ideát tanított a Xtusról. Azt állította, hogy Xtus célja nem az volt, hogy mennyei országot állítson, hanem politikai értelemben legyen a Sidók királya.

(90.1.)

(39. 1.)

Nem tudjuk, kire céloz itt a szerző, de nem lehetetlen, hogy Thomas Münzerről van szó: Az egyházatyák csalhatatlanságáról és a zsinati határozatok tekintélyéről szólva a röpirat eddig hideg tárgyilagosságú hangja itt gyakran csap át „marokkói terminológiával” dolgozva szatirikusba.

Pezzl :

Grell :

Man sagt, ein solcher Diwan sei infalliber : wer wird daran zweifeln ? — Er besteht ja aus Menschen.

Azt tartják, hogy az oly Diván csalhatatlan ; Ki kételkedne benne ? — Hisz az is emberek-ből van.

(102. 1.)

(45. 1.)

Megtalálható itt a niceai zsinat egyik nevezetessége is, „amikor Ariust elkárhóztatták, ki a konszubstantiatioval nem volt egészen megelégedve”. A hagyomány szerint az Ariusra kimondott végzést két, időközben elhalt püspök is aláírta, kik csupán névaláírásuk idejére támadtak fel s utána újra meghaltak.

A továbbiakban a pápa és a jezsuiták működését éri bírálat.

Pezzl :

Grell :

Die Janitscharen des Papstes die Jesuiten . . . sie erhielten die Welt absichtlich blind, um sie desto bequemer nach ihren Absichten leiten zu können. Das Monopol der Schulen, in allen Katholischen Provinzen that ihnen dabei treffliche Dienste.

A jezsuiták a pápa janicsárjai . . . szánt szándékkal vakon tartják a világot, hogy annál könnyebben tzélok szerént vezethessék. Minden katolikus tartományokba az oskola monopoliuma derék szolgálatot tett nékiék.

(117. 1.)

(52. 1.)

A gyónást már korábban elítélte, mint egyházi szokást, ezúttal politikai viszonylatban támadja, példaként említve a genovai forradalom eseményeit.

Fokozott figyelmet érdemelnek Pezzlnek azon elgondolásai, amelyeket elmond, vagy javasol a nép neveléséről, az irodalom és a tudomány megbecsüléséről. Mindezek Grell számára nemcsak tanulságosak lehettek, de a magyar viszonyokra vonatkoztatva, egyes tézisei el is gondolkoztathatták őt a megoldás lehetőségeiről.

A szóbanforgó rész kiindulópontja a következő :

Pezzl :

Grell :

Es war eine Zeit, da unter unsrem Horizont die schwarze Legion im Allenbesitz der Pedanterei war, die man damals für Gelehrsamkeit hielt ; . . . Diese Zeit ist vorbei, aber die Vorurtheile jener Zeit sind noch nicht ganz entwurzeit.

Volt idő, amejbe a Fekete Légió a mi horizontunk alatt egyedül való birtokában volt a pedántságnak, mit ekkor bölcseségnek tartottak . . . Elmúlt ez az idő, de azon idő előítéleti még nincsenek egészen kitépve gyökereiből.

(203—204. 1.)

(94—95 1.)

²⁵ „Lies das sogenannte hohe Lied, und du wirst auf Schilderungen treffen, die etwas profan scheinen : ich will eben nicht mit Grotius, und Whiston sagen, dass es ein ärgerliches, sittenverderbendes Buch sei, aber ich wundere mich doch, dass es unter den Kanonischen steht.” Pezzl, i. m. 64. 1.

Ezután rátér Pezzl az addigi nevelési módszerek bírálatára és saját elgondolásainak ismertetésére. Az oktató-nevelő munka új tartalma és formája — szerinte — a következőkben foglalható össze : a nép nevelése kizárólag világi vezetéssel képzelhető el. Szüntessenek meg mindenféle egyházi befolyást ne csak az iskolában, de a nevelés egész területén. Ezzel együtt töröljék el az olyan tárgyak tanítását, amelyeknek semmi gyakorlati haszna nincs, sőt az embereket még később is képtelenné teszik a tiszta és hasznos ideák elfogadására.

A latinnal szemben a tanítás nyelvét az anyanyelvet kell tenni. Mivel „a nép kultúrájának első grádusa önnelvi kultúrája”,²⁸ csak a nemzeti nyelven hirdetett hasznos tudományok tanításának van értelme. Véget kell továbbá vetni az egyoldalú szellemi foglalkoztatásoknak és meg kell valósítani az enciklopédikus elméleti képezéssel párhuzamosan a testi nevelést is

Pezzl :

Man lehrt den heranwachsenden Bürger vor allen Dingen seine reiche, männliche, und ausdrucksvolle Landessprache, weil man überzeugt ist, dass Spracharmuth und Ideenarmuth unzertrennbar sind ; man lehrt ihn Welt- Menschen- und Geschäftskenntnisse, foglich alle dazu führende Wissenschaften : Erdbeschreibung, Geschichte, Naturlehre, Moral, Philosophie.

Man lässt sich angelegen sein, nicht bloss seinen Geist zu bilden, man sucht auch die Kräfte seines Körpers zu entwickeln und zu stärken ; jenes zärtliche, kränkliche heft und sonnenscheue Wesen der vorigen Zeiten ist verbrannt ;

(192—193 l.)

Pezzl szerint a játszva-nevelés módszere káros. Elismeri, hogy ezt már mások is hangoztatták előtte, de úgy véli, hogy amennyire ez az elv nem új, annyira igaz és így nem felesleges ismételni sem.

A szépirodalom szerepéről beszélve felveti a kérdést, vajon milyen az írók sorsa ebben a feudális, középkor-szellemű világban? A felelet egy írotípus bemutatása. Mintha Szilveszter alakja elevenednék meg „Az apostol”-ból, magunk előtt látjuk a négy sima, szürke fal között a testileg megtört író, aki az írta való legcsekélyebb megértés jele nélkül is lankadatlanul dolgozik népéért, hogy „felebarátainak használhasson.” (seinen Mitbürgern zu nützen).

Nem kevésbé figyelmet érdemelnek a „Marokkói levelek” fejtegetései a tudománnyal kapcsolatban. Az iskola nagy jelentőségének hangoztatása mellett helyt kap itt a tudós tanárok megbecsülése is. Várható volt-e bármiféle tisztelet irántuk, amikor az egyedüli tudományosságot a teológia jelentette? Pezzl válaszul — épp úgy, mint fentebb —, megrajzol egy ilyen tudós-arcképet.

Pezzl :

Hier sitzt ein unermüdeter Professor der seine Ruhe, seine Gesundheit, alle Vergnügungen des Lebens ausopfert, um sich seines wissenschaftlichen Faches ganz zu bemeistern, es bis auf den Standpunkt der Vollkommenheit zu bringen ; oder auf ganz unbekanntem Pfaden neues Licht aufzustecken. Fragt nach seiner Belohnung : sie ist bei weiten nicht so reichlich, als die eines fürstlichen Kutschers, eines gräflichen Thürhüters. Der Mann, welcher ein ganzes Volk zu beherrschen im Stande ist, lebt unbekannt, ungesucht, und nährt mit Mühe seine darbenende Familie.

(235—236. l.)

²⁸ „Der erste Grad zur Kultur eines Volkes, ist die Kultur seiner Sprache.” Pezzl, i. m. 195. l.

Grell :

A nevedő polgárokat mindenek felett férfias és kifejező honni nyelvekre tanítják, mert meg vannak felőle győződve, hogy a nyelvbéli szegénység ideabéli szegénység is, megtanítják az embereket a világ foglalatossági ismeretére s következőképpen minden akor vezető tudományokra, földleírásra, természet tudományára, Morálra s Filozófiára.

Nem csak a lelkeket igyekeznek pallérozni, a testbeli erőt is igyekeznek kifejteni s erősíteni ; a múlt század beteges levegő s naptól féltő valósága elkarhozhatódt.

(89—90. l.)

Grell :

Itt él (!) egy fáradt (!) professzor, ki nyugodalmát, egészségét s élte minden örömét fel áldozza, hogy a tudománynak valamely nemét tökéletesen magáévá tegye s azt a tökéletesség álláspontjára vihesse ; vagy egészen esmeretlen ösvényen újj világot dugjon fel. Jutalmát kéred ? Koránt sincs oly gazdag, mint a fejedelem kocsisáé, vagy egy gróf kapusáé. Az a férfiú, ki képes egész népet megtanítani, esmeretlenül, el felejtve él és keservesen táplálja szűkölködő házanépét.

(109. l.)

Felvetődik a röpiratban a tudományos és népszerűsítő irodalom kérdése is. Pezzl szerint a brosúrákra igen nagy szükség van, mert ezek a nép széles rétegeit vannak hivatva felvilágosítani: „Bücher bilden Gelehrte; Broschüren bilden Menschen.”²⁷ A tudomány megbecsülésének szellemében fejezi be eszmefuttatását, annak haladó szerepéről ezeket írja:

Pezzl:

Grell:

Wenn mit jedem Jahresschluss die Zahl der physischen, moralischen, und ökonomischen Vorurtheile geringer; und das Register der neuen heilsamen Erfindungen, Kenntnisse, und öffentlichen Anstalten grösser wird: so hat man es den Bemühungen der Gelehrten zu verdanken.

(242 l.)

Hogy minden esztendő végére kevesebb a phisikai, morális és gazdasági előítéletek száma s az új hasznos találmányok, tudományok s közönséges rendelkezések száma nagyobb, azt is a tudósok fáradozásának köszönhetni.

(112. l.)

Pezzl vázlatosan ismertetett, felvilágosult szellemű röpiratának lényegét talán így fogalmazhatnánk meg: harc az egyház fejlődést gátló világi hatalma és meghaladott, tudománytalan nézetei ellen, küzdelem a nép felvilágosításáért az anyanyelvű tudomány és művészet segítségével.

Nincsenek bizonyítékaink, hogyan gondolkozott Grell mindezekről, a fordítás ténye azonban távolabbi célra is enged következtetni: a propagálásra.

IV.

GRELL FORRÁSAI ÉS IRODALMI MINTÁI

A kisebb költőkre jellemző eredetieskedés, a források elhallgatása és tagadása Grellnél olyan szerencsés formában módosul, hogy kézírataiban úgyszólván minden tudatos átvételnél jelöli az eredetit. Kivételes eset persze nála is van. A jelenlegi anyag ismeretében világosan megállapítható, hogy elsődleges forrása a népköltészet volt. Nemcsak életkörülményei segítették ennek megismeréséhez, de ezen túlmenően tudatos érdeklődése is. A részben általa másolt és talán szerkesztett „*Felvidítő*”-k valóságos kincseshányái a XIX. század első negyede népdalanyagának.

Grell megállapíthatóan nemcsak az előtte ismeretes nóták összeírására törekedett, hanem ennél nagyobb célt tűzve maga elé, a hozzáférhető népdalokat is beleolvasztotta gyűjteményébe. Ezt tanúsítja a „*Nóták*” feliratú 5. kötet címlapján olvasható tájékoztató is: „Le iródott a Papszász Gyuri gyűjteményéből szóról szóra annak első és második kötete — hol is X kötet találtatik 824^a.”²⁸

A kötet végig Grell kezeírása és ez a népdalgyűjteményeknél általában nem szokásos forrásjelzés Grell módszerére jellemző. Saját műveiben is felbukkanak ehhez hasonló hivatkozások, de ugyanakkor a kötetben, ha más szerzőről van szó, ilyesminek nyoma sincs.

Költészetére a népies szemléletmód, egyes költeményeire a népi hagyományok ismerete vagy felhasználása érezhető tipikusnak. A tartalmatlan stílusfordulatok alkalmazásával általában nem él vissza, a formai népiesség inkább csak műfordításaiban és átköltéseiben érvényesül.²⁹

Grell költői műveit vizsgálva több érdekes megállapítást tehetünk. „*Magyarné*” c. epigrammájával³⁰ kapcsolatosan például egy olyan népi hasonlat útját figyelhetjük meg műköltészetünkben, amelynek azonos feldolgozása megvan már Balassinál³¹ is:

²⁷ Pezzl, i. m. 239. l.

²⁸ Mellette ceruzával: „Papszász Gyuri a Péchy Kata férje volt. L. Csoma Abauj m. nem. csal.” Papszászról bővebben: Pogány Péter id. tanulmányában: *Ethnographia* 1958. 93 skk.

²⁹ Így például „*Geszténye szín*” c. olaszból fordított költeményében (Juli, 73–74. l.) efféle sorok árulják el a magyar népköltészet szókincsének ismeretét: „Piros, mint a Pünköst gyöngy rózsája,” vagy „Fehér gyöngyvirág, május lánykája,” stb.

³⁰ 333 Ep. XXIV. sz.

³¹ Balassi Bálint összes versei. Bp. 1954. 48. l.

Grell :

Magyarné férjét sírátja
Búsul, zokog felette —
Bújában haját szaggatja
Sűrűn könnyez érette
Így a nyersfa bárha ég is
A más vége könnyez még is.

Balassi :

A fiatal fához
vagyok már hasonló,
ki még nyers és zöldellik,
Ki a tűzben lévén
egyfelől nedvesül
s másfelől égettetik
Így egyfelől szívem
tőled kinoztatik
s ismeg vigasztaltatik

(Chak Borbála nevére)

Grell jól ismerhette a sárospataki diákéletet és bizonyára sok érdekes dolgot meg is örökített ebből. Ma már nehezen állapítható meg, mely verseit lehetne e szempontból megnevezni, az egyik azonban meglepő összefüggésekre enged következtetni. „*Orvos Nagyhoz*”³³ c. epigrammája egybevethető Mikszáth *Különös házasság* c. regényének egy részletével. Az egyes mondatok pontosan megfelelnek egymásnak, csak a sorrendet kell megváltoztatni.

Grell :

Orvos Nagyhoz

Vagy ölsz, vagy gyógyítol, mind egyre megyen ki,
Azért háládatos nem lesz hozzád senki.
Meggyógyul beteged? Isten tartotta meg.
Ha meghal akkor azt mondják, te ölted meg.

Mikszáth :

„Ha a beteg meggyógyul, azt mondják, hogy magától is meggyógyult volna, ha nem gyógyul meg, akkor a doktor rontotta el. Ejh, cudar egy pálya ez! Hálára ne számítson az ember.”³³

Grell és Mikszáth forrása valószínűleg közös volt: a sárospataki deák-hagyomány.

Az epigrammaíró Grellre az antik klasszikusok közül nagy hatással volt Martialis. Nem utánzásról van szó, hanem követésről, témában, felfogásban, stílusban.³⁴ Noha közvetlen fordítást nem készített Martialisból, néha nagyon is felismerhető epigrammájának latin eredetije. Ennek igazolására idézzük az alábbi két³⁵ verset:

Szkárosi

Szkárosi még nem evett maga házánál soha — koplal,
Éhezik ő otthon s máshoz ebédre siet.

De Philone

Nunquam se caenasse domi Philo iurat; et hoc est;
Non caenat, quotiens nemo vocavit eum.

A dicséret

Mihály gazda a holtakat
Szokta csak magasztalni.
Dicséretjéért nincs nekem
Semmi kedvem meghalni.

³³ 333 Ep. 50. sz.

³⁴ Különös házasság. Bp. 1953. 45. l.

³⁵ Futólagos egybevetés alapján is párhuzamba állíthatóak Grell 333 *Epigrammák* kötetéből a következők: 4. sz., Mart. II. 80.; Grell, 250. sz., Mart. III. 61.; Grell, 18. sz., Mart. III. 95.; Grell, 32. sz., Mart. IV. 12.; stb.

³⁶ Grell, 333 Ep. CXLIII. sz., Martialis, V. 47.; Grell, i. m. 315. sz., Mart. VIII. 69.

In Vacerram

Miraris veteres, Vacerra, solos,
Nec laudas nisi mortuos poetas.
Ignoscas petimus, Vacerra : tanti
Non est, ut placeam tibi, perire.

Érdekes Catullus-reminiscenciát találunk Grell következő versében :

A hív szerető

Hogy Babit szeretni fogom
Halálig, azt esküdtem.
Esküvésemet egy tölgyfa
Levelére felmetszettem.
Egy sebes szél elrabolta
Magával a levelet,
Menj békével te jó levél :
Vigyed esküvésemet.

(333 Ep. 152. sz.)

Mulier quod dicit

Nulli se dicit mulier mea nubere malle
Quam mihi, non si se Iuppiter ipse petat.
Dicit : sed mulier cupido quod dicit amanti,
In vento et rapida scribere oportet aqua.

(Carm. LXX.)

A magyar költők közül Csokonait tekinthetjük Grell legjobb ihletőjének. Szerelmi versein kívül más költeményei is sok rokonvonalat mutatnak Csokonai hangszerelésével.

A német irodalomból Hölti és Körner nyomán írt verseket feleségéhez, az olaszok közül a már említett költemény ismeretlen szerzője mellett Jacopo Sannazarot szólaltatta meg.

Prózai munkái közül a *Töredék a házasságról* c. tanulmányát elsősorban Rousseau *Contrat Social*-ja inspirálhatta. Lehet, hogy eredetiben olvasta, de minthogy nincs adatunk franciás műveltségére, hihetőbb, hogy Cziny József 1819-ben készült fordítása volt a közvetítő. Rousseau-n kívül félreismerhetetlenül megállapítható Johann Pezzl hatása is, akinek *Marokkanische Briefe* c. röpirata Grellnek úgyszólván minden munkájára rányomta bélyegét.

Grell János irodalmi munkássága, a társadalmi életünktől el nem szakadt költészete, felvilágosult szellemet eláruló tanulmánya és politikai röpirat-fordítása minden bizonnyal nem volt érdemtelen egy összefoglaló ismertetésre.

SZEMLE

AZ ERKÖLCS ÉS AZ ÍRÓ

(„A céda és a szűz” olvasása közben)

A 70 éves Tersánszky J. Jenőnek

Az irodalmat kószoló fiatalság felelőtlen gyönyöréből integet át számomra a két kis cseléd lány, Veronka és Ágnes története mind a mai napig: a hajdani koranyári délutánok, melyeken ezt a regényt a barnahátú *Nyugat*-kötetekből zakatoló dobhártyával kiloptam a magam szíve számára, nem sápadtak el, nem tudta az idő pernyéje befedni őket. De a kor gyanúja kikezdté bennem is: vajon jogosan él-e úgy emléke, mint Tersánszky egyik legmesteribb írásáé, nem csak a fiatalos hevülékenység, a szexuális merészségnek a művészettel való összetévesztése írta-e be jogtalanul oly mélyre a szívembe? Ezt még fokozta az is, hogy úgy tudtam: annak idején a szerzőt e művéért perbe fogta az ügyész, mert szemérem elleni vétket talált benne...

Most újra olvastam, s mint felnőtt, ki gyermekkorá csodakastélyának kertjébe téved s ámulva látja: mi sem ment össze, sőt talán nagyobb és szebb lett minden fa, bokr, virág — örömteli meghatódással üdvözlöm ezt a kisregényt. Remek ez, melyen nem fog az ügyész vádja, az olvasó később belemagyarázott gyanúja, az idő salakja.

*

Mégsem csodálkozom az ügyészen. Egy államrendes úriember erkölcsi érzékét sértenie kellett ennek a történetnek, mely végletes és közönséges, mindennapos és rendkívüli egyszerre. Úgy mindennapos, és úgy végletes, ahogy csak az igazi műalkotás lehet az: alaphelyzeteiben közönséges, kifejeletében, feltárulkozásában rendkívüli; ha nem félnék attól, hogy műfaji problémákat pedzegetve Tersánszky neve árnyékában menthetetlenül kihívom homéri kacaját, azt mondanám: ez a tipikus alkotásnak, a tipikus ábrázolásnak csálhatatlan panaceaja — annál csálhatatlanabb, mert ezt művi úton, szintetikus, hideg eljárással megvalósítani úgy sem lehet, ennek a titka az író

lelkében, látásában megnyilatkozó sajátos tehetségében rejlik. Mert vannak-e közönségesebb dolgok, mint a megcsott lány, aki elmegy szolgálni; a fiú, aki katoná s utána megnősül; a leány, aki városon felnöve szinte kicsikortól beletanul abba, hogy a cukrot magasra kell tartani s csak jóáron odaadni; mint az ostoba mérnök, aki ráfizet az üzleteire, s a ravasz pallér, aki még a mérnök rossz üzletein is keres — és így tovább, sorolhatnám napszállatig? De ahogy ezek a mindennapi dolgok összecsoportosulnak: ahogy Veronka férfiisége egyben a jószág és lágység asszonyi példájává nő, ahogy Ágnes forróvérű, hidegfejű számítgatásai az agybeli ocsmány cédaság jegyét sítik a szűz testre, ahogy Jantyik fel-feltűnő undorító s egyben nevetséges figurája az egész falusi oligarchiába ojtott basztard-kapitalizmus sötét árnyékát veti a vergődő mérnökökre, sárló cselédekre és üzekedő diákokra — mindez bizony, akarva-akaratlan több mint érdekes történet, mint mindennapi esemény sor: ez már kor, jellem, környezetábrázolás.

*

Kerülgetjük a forró kását, de a hajdani ügyészúrhoz még nem léptünk közelebb. Mi volt hát izgalma oka? Igaz, *A céda és a szűz*ben Tersánszky nem hallgat arról, hogy az embereknek testük is van, s nemcsak rózsaláncot illesztenek egymás homlokára; sőt nyugodt szóval elárulja azt is, hogy a testi szerelemnek vastkos, sőt a néző számára nem egyszer gusztustalan mozzanatai is vannak. Ez háborította volna fel az ügyészt? A pornográfiát üldözte?

Azt hiszem, a vádiratában, melyet látni, ismerni szerencsém nincsen, a pornográfia ellen kelt ki. Az ügyész úrról különben nem tudok semmit, még a nevét se, de el tudom gondolni, hogy ha elég intelligens ember volt, akkor irodája magányában, míg lángszavakból font ostorral hajkurászta vádbeszédé-

ben a pornográfiát, egy őszinte pillanatában felsőhajthatott: — Uramisten, ha ez csak pornográfia lenne, de kár lenne ellene ennyi tintát pocékolni!

Mert akkor ő is tisztában lehetett volna vele, hogy a pornográfia — ha valóban az, vagyis nem tesz mást, mint önmagáért és kiadósan ábrázolja a testi szerelem technikáját, elsősorban korhatáron aluli és felüli olvasók szexuális ingereinek bizsergetésére — az nagyon is erkölcsi világrendes dolog, nem szítja, hanem eltereli az indulatokat, mint a bordély, mint a rulettklub; úgy támogatja a polgári világot, mint a külső támpillér, mely tényleg csúfítja az épületet, de a tartósságát biztosítja.

Nemcsak *A céda és a szűz*, de az egész Tersánszky veszélyessége abban rejlett, hogy nem a másik oldaláról hirdette a burzsoá morált, hanem azon kívül beszélt, arra dobálta gúnyja és megvetése köveit; hogy nem a szabadosságot, a cédaságot hirdette, hanem nagyon is szigorú belső erkölcsi normák heroldjává szegődött írásalban.

Ha Veron történetére hallgatunk, egyszerre megértjük: az író a természet gyermeke, aki az ösztön erkölcsét érzi át, az ösztönök természetes kielégülésének erkölcsösését hirdeti. Ennek jegyében fordul minden morál ellen — s elsősorban természetesen a polgári morál ellen — amely társadalmi és anyagi, vallási és kaszt-kötelékkel akarja lenyűgözni a szabad és boldogságra törekvő embert; amely érzései és vágyai nyílt és őszinte bevallása helyett ezeknek elleplezésére, lehazudására, az örömeiket kötelességgé keserítésére, az élvezetnek — vagy bánatnak, vagy keserűségnek — tökécsítésére törekszik, akár az egyén, akár a társadalom érdekében vagy jelszava alatt.

A társadalomtól béklyóba nem vert, életörömet és boldogság-készségét kiélni tudó ember harsogó heroldja Tersánszky; legjobb hőseinek legerősebb lendkerekei mind ebbe az irányba mozognak. Valamiféle, a társadalmi, tételes morállal szemben álló, természeti morál hordozói, hirdetői az ő alakjai; rousseauista tán, de olyan, aki már Nietzschet is ismeri s Freud sem idegen a számára.

Etikai anarchia — süthetnők rá a hangzatos és elrettentő címkét. Talán valóban etikai anarchia, a szónak abban az értelmében, hogy szembe fordul minden olyan etikával, szabállyal, renddel, amely az ember természetes boldogságvágyának, életörömeinek korlátozására, gúzsbakötésére szolgál; de nem az, a legkevésbé sem az a szónak etimológiai értelmében, mennyiben nem, egy pillanatra sem, sohasem prédikál valamiféle etikai rendtelenséget, rend-nélküliséget. Az ember rendje az emberi oldal van írva s az maga-

tartás az etikus, amely az ember belső boldogság-vágyát, kiteljesülés-igényét szolgálja: ezt mondja Tersánszky művek egész során át, s talán sehol se határozottabban, mint éppen *A céda és a szűzben*. Fején táncol az a világ, amelyben Ágnes az erkölcsös és Veron a lotyó; állítsuk hát talpára, s mutassuk meg a világnak, hogy a tiszta erkölcs a Veroné, aki szívére s érzékeire hallgat, míg Ágnes, aki számít, aki blúzra, brossra, jegygyűrűre akarja átváltani előbb a hymen-hártyát, majd annak látszatát — az a céda, a züllött, az emberi korcs. A társadalom szemérme ellen talán Veron vétezik jobban, de ez a társadalom hibája; mert a természet szemérme ellen Ágnes a bűnös, ő az, akit nem lehet felmenteni. S elítéltetésének igazi mércéje éppen regénybeli felmagasztaltatása: hogy Jantykne lesz, aki apja lehetne s undorító jelenség, hogy Jantykne lesz s ezzel betetőzi önmagán a természetellenességet.

*

Ez a regény legfőbb mondanivalója, ez izgatta Tersánszkyt, míg megírta művét; de míg ezt a nemes gyöngysort összeillesztette, csak úgy mellékesen, a teljesség és igazság kedvéért hány apróbb drágakövet kellett még beledolgoznia a nyakékkébe!

Hogy mindjárt az egyik legfontosabbon kezdjem: nem balzacizál ő, megadva pontosan színhelyt, időpontot — ha úgy tetszik, lehet ez valami imaginárius bányafalu, kisváros is; de mégis hány észrevétlen, apró elemmel — a gimnazisták bajszával, a plébános és nővére beszédjével, magatartásával, gondoljaival, Jakab katonaságával s ki tudja még mivel — tudja egészen pontosan meghatározni a színhelyt s az időpontot: az első világháború előtti évek s egy kisváros a felsőmagyarországi bányavidék közelében. . . Ezek az elemek annál pregnansabbak, mert maga az író látszólag ügyet sem vet rájuk: természetes a számára, hogy így alakítja, mint természetes a hálnak, hogy vízben úszik; mert nem agy-játékok a számára Veron és Ágnes, hanem hús-vér lények, a társadalomban élő s a társadalomtól szenvedő vagy azon nyereszkező emberek, ezért kénytelen — valóban nem tehet másként — köréjük igaz, hiteles társadalmat, kort, életet szervezni tollával; mert a tudásnál pontosabban érzi, hogy onkikül csak hiába pszichitaná a papírt, mondanivalója kifejezésre nem juthatna. S egy hiteles világban csak hiteles emberek mozoghatnak: ezért kortörténeti hitelű a félhülye mérnök, az eszes, futri felesége s a regény, de Tersánszky egyik legjobb mellékalakja, a cselédlányok vérért szívó, a fiatal házaspár életét elkeserítő öreg nagysága, az anyós tökéletesen cizellált fi-

gurája. Pedig csak egyetlen jelenete van s a lányok élete során sem kerül rá szó háromnál többször; mégis mindvégig ott van, hallani a neszezését a konyhában, s tán még a forró, izzadságpárás szerelmi sóhajokban is ott bújkál egy leheletnyi szorongás: csak ki ne hozza a nehézség az öreg nagyságát. . .

*

Végül még egy pillantás a formára. Tersánszky hagyományos módszerével dolgozott: elmondja nekünk azt, amit neki egykor egy bányászasszony mesélt, az a bizonyos Veron. . .

Miért ez a hátralépés? Csak játékoság? Pusztán írói kényelemszeretet: a mesélő-anekdotázó félparaszti, félmunkás nyelvet kényelmesebbé teszi ez a módszer a számára? Tersánszky van olyan művész, hogy ne kelljen ilyen fogásokhoz nyúlania céljai elérésére, saját hiteles írói hangjának az olvasó előtti jogosítására. Azt hiszem, a keretet sok minden diktálja számára: a saját kora stílus-cszményeivel való szembefordulás, az új-fajta hang, új társadalmi kör megszólaltatása, s talán leginkább az, ami a lényegi mondanivalója: ő nem pusztán játszik a

szavakkal, nemcsak agyszülemények kellesmes feltalálója: neki hirdetnivalója van s amit hirdet, hitelt érdemel. E hitel írói alátámasztásának egyik eszköze az, hogy keretbe teszi mondókáját, másra hivatkozik, tanúkkal bizonyít — a népi mesemondó módszerét ölti magára, aki szintén azt hiszi, hogy meggyőzőbb lesz, ha nem sajátjaként adja elő találmányát, hanem mint másoktól hallottat közvetíti. Ma már, lehet, megmosolyogtat ez a ravaszkodás; ma már, bizonyos, Tersánszky egyetlen mondatának több a hitele az olvasó fülében, mint bármilyen hivatkozásnak.

Mert ez a nyelv, ez a tündériesen játékos, a legmegszokottabb mondatban is bukfenetet vető, a legmerészebbet is szemérmesen közlő nyelv az író legnagyobb ereje. Éppen mert sosem használta érdemtelennek közlésére, az az érzésünk, hogy bármit el tudna ennek a révén fogadtatni velünk; olyan a varázsa, annyira beleringat első sorai zenéjével sajátos atmoszférájába, hogy mint az ópiumszívó a pipa után, nyúlunk következő sorai, darabjai, kötetei után. S talán ez a legtöbb, ami írónak elérnie adatott.

Nagy Péter

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1849-IG

(Bibliotheca. Bp. 1957.)

Hosszú várakozás után jelent meg a már annyira várt rendszerezés, a magyar irodalomtörténet első része. A könyv igényeit és terjedelmét tekintve inkább a művelt olvasókhoz szól, mintsem a szakemberekhez, de mindaddig, míg a tervbe vett bővebb terjedelmű, nagyobb apparátussal felvonuló tudományos összefoglalás nem lát napvilágot, jellegénél fogva, a szerzők és a kiadó szándékain túl, ennek a munkának kell vállalnia a tudományos jellegű kézikönyv szerepét is. Előre kell bocsátani, hogy e kollektív munka ebben a minőségben is hasznosnak fog bizonyulni.

A munka első részének tanulmányozása után a recensens nyugodt lelkiismerettel kijelentheti, hogy a könyv kellemes meglepetést keltett. Új irodalomtörténetírásunk fejlődésének abban a szakaszában keletkezett, amikor a kezdet jószándékú, de túlzásokra hajlamos, egysíkú szemlélete oszladozóban volt, amikor a problémalátás újszerűsége az irodalmi jelenségek szélesebb területeinek egybekapcsolását tette lehetővé. Szerencsére — mivel a könyv szövegének első változata nagyjából néhány évvel ezelőtt készült — hiányoznak belőle a bántóan disszonáns hangok, irodalomtörténetírásunk régebbi évtizedeinek azóta újból

felbukkant negatív irányzatai. Nem hibátlan ez a munka természetesen, és semmiképpen sem jelzi elérhető legmagasabb fokok egyikét. Az összkép azonban, ami a könyv szorgos lapozgatása után kialakul, kétségtelenül kedvező. Új irodalomtörténetírásunk szerteágazó, sokrétfű s a legtartózkodóbb tárgyilagosság szemszögéből is nagyszabásúnak mondható kutatásainak, eredményeinek összefoglalása ez a vállalkozás.

A magyar irodalomtörténet hagyományai gazdagok, olyan kiváló művelői, mint Gyulai Pál, Riedl Frigyes és Horváth János felbecsülhetetlen értékekkel járultak hozzá a magyar tudományos gondolkodás gyarapodásához. A most megjelent munka azonban mégis döntő vonatkozásaiban az elmúlt évtized gyökeresen új megállapításaira alapozódik. Irodalomtörténetírás napjainkban a magyar irodalom útjának új rajzát, az értékskála új elrendezését, nemzeti történelmünk menetéhez való következetes hozzáigazítását, s ebből következőleg az anyag elrendezés egy másfajta struktúrájának kialakítását is jelenti. Az előttünk fekvő munka éppen azért értékes, mert az egyetemi előadásokon, tankönyvbéli összefoglalásokon túlmenően, a nyomtatott betű parancsolta felelősséget vállalva érvényesíti, minden

eddiginél szélesebb koncepcióban új irodalomtörténetírásunk sarkalatos elveit.

A könyv erényei elsősorban az egyes írói pályák rajzában, az elemzések sokrétűségében és biztonságában jelentkeznek. Ez a körülmény részben abból is fakad, hogy új irodalomtörténetírásunk éveken keresztül elsősorban az egyes alkotók életművét boncolgató monográfiák terén hozott létre jeles műveket. Egy másik, kézzelfogható, de nem kevésbé hangsúlyozandó értéke a munkának az a szolid történeti szemlélet, amely szükség-szerűen fakad tudományos világnézetünk-ből. A kultúra, nevezetesen az irodalom fejlődését beleillesszük a nemzet történetének menetébe, összekapcsolni a társadalmi fejlődés principiumaival korántsem egyszerű feladat. Két veszély leselkedik a kutatóra ezen a területen — az irodalmi jelenségeknek az eseménytörténettel való erőszakolt összefűzése, valamint — szintén mesterkélt — közvetlen kapcsolat teremtése a szorosan gazdasági problémák és az irodalmi alkotások hangulata, sokszor líraián szubjektív mondanivalója között. Az említett két negatív tulajdonság, amely egyébként sok önálló tanulmányra rányomja bélyegét, a könyv átgondolt koncepciójában csak nagyritkán kap szerepet. Érdekes, közérthető, tudományos színvonalú elemzések bizonyítják, hogy a tárgyalt korszakok legkiemelkedőbb művészei Janus Pannonius, Balassi, Zrínyi, Csokonai, Kölcsey, Vörösmarty, Eötvös, Petőfi. Megnyugtató, hogy ez a fejlődési vonal nem a különböző fejezetek szerzőinek egyéni hozzáértése és felkészültsége, hanem elsősorban a munka koncepciója, összehangoltsága által jut kifejezésre.

Az egyes pályák, egyes jelenségek megfogalmazásával kapcsolatban — kevés kivétellel — csak dicsérő jelzőket alkalmazhatunk. Az irodalmi áramlatok, az átfogóbb stílus-kategóriák, iskolák jellemzése esetében azonban már bizonyos kifogásokkal kell élnünk. — A kor atmoszférája, az irodalmi alkotások genezisének nélkülözhetetlen kellékei, a könyv tartalomjegyzéke szerint „történeti, társadalmi, műveltségi viszonyok” — irodalmunk régebbi századait tárgyaló fejezetekben érzékletesebb, alaposabban fogalmazásban szerepelnek, s több hely jut a műfaji, sőt műfaj történeti kérdések megvilágítására is. A felvilágosodás és főként a reformkor irodalmában a művészi problematika bonyolultabb, az irodalmi termés sokszorosa az előbbinek. Ebből az következik, hogy rendkívül tömör, találó fejtegetéseket olvashatunk egy-egy korszaket jellegzetes problémáiról Szauder József, Tóth Dezső és Pándi Pál tollából, de ezek szétfeszítik a szűkös kereteket, s helyenként epigrammatikusan talányossá válnak. Bizonyos zsúfoltság tapasztalható

a felvilágosodás és reformkori fejezetekben: a szerzők nem éltek a két korszak több periódusra való felbontásának lehetőségével. Az előforduló aránytalanságokkal kapcsolatban csak egy példát: Gyöngyösi István munkája a *Műrssel lársalkodó muranyi Vénus* kb. azonos terjedelemmel szerepel, mint a *Magyarország 1514-ben*, s többel, mint a *János vitéz*, vagy *Az apostol*. Természetesen megvalósíthatatlan lenne, s nem is kívánatos ilyen külsődleges mértékek merev alkalmazása, mint a fejtegetésre fordított sorok száma. Egy elv azonban fontos: az összefoglaló jellegű irodalomtörténeti munkánál a szerkezet arányait nem a sajátos kutatási területek illúziórikus egyenrangúsága, hanem a művészi jelenségek objektív művészi-társadalmi rangja, a jelen felé irányuló történelmi szerepe szabja meg.

Többször elhangzott a vád, nálunk is külföldön is, hogy az az irodalomtörténetírás, amely az irodalmi jelenségek társadalmi genezisést és funkcióját tartja a vizsgálódás alapelveinek, szükségképp érzékietlenné válik a forma- és stílusproblémák iránt. Nem igaz ez a vád. A polgári irodalomtörténetírás elszakadása a művészet végső forrásától, a valóságtól, főként a XX. században, ellensúlyként a művészi alkotás technikai és szubjektív elemeinek fokozott vizsgálatát eredményezi. A megfigyelések és benyomások virtuóz megfogalmazása, modern hangulatok visszavetítése a múltba, a történelmi öngazolások rendszere a lehető legtetszősebb formában, — jelentős képviselői révén — egy gyökerében *ahisztorikus* szemlélet táplálója lett. Ez a könyv nem elégíti ki azokat, akik szemüket behúnyva izlelgetik a művészet gyümölcseit, s kizárólag egyéni gasztusok — idegrendszerűk és éppen folyamatban levő lelki válságaik állapota — szerint ítélnék. Az irodalom történetje nemcsak az adatok tekintetében, hanem egyes korok sok körülménytől függő *izlése* tekintetében is objektív kategóriákat követel. Egyszerűen azt lehetne mondani, hogy az olvasó nem annyira a kutató egyéni ízlését fürkészi, mint inkább azt a képességét méltányolja, melynek segítségével más korok problémáit, gondolkodását, ízlését megérteni és kifejezni tudja. Világnézet és tehetség kérdése ez. — Örvendetes, hogy a most megjelent magyar irodalomtörténet a kezdeti, történelmileg indokolt egyoldalúság leküzdése után, alapjában véve helyes mértéket alakított ki a tartalmi és formai elemek vizsgálatára. Ezt továbbfejleszteni, elmélyíteni a tervezett nagyszabású munka feladata.

Sok-szerzőjű könyvről lévén szó, meg kell emlékezni arról az indokolt gyanakvásról, amely az ilyen kollektív munkák stílusának szükségyszerű tarkaságával kapcsolatban szo-

kott adódni. Az elkerülhetetlen eltérések mellett azonban a kötet szerkesztőinek (Bóka László, Pándi Pál) sikerült — kár, hogy jobbára szürkítéssel — nagyjából egységes hangnemet kialakítaniok. A kötet egyes szerzői igyekeztek a szűkreszabott keretek között, a speciális kívánalmak mellett, tudásuk legjavát adni. Klaniczay Tibor, aki kitűnő egyetemi jegyzetet készített itt feldolgozott témáiból, nemcsak rövidített formáját adja azoknak, hanem az újabb kutatások eredményeit is beledolgozza. Bán Imre főként — az egyébként nem kellően alkalmazott — világirodalmi párhuzamok, összefüggések területén nyújt érdekeset. Gerédy Rabán rövid részlete a könyv legszébb megírt lapjai közé tartozik. Pándi Pál a Petőfi-fejezettel, Szauder József és Tóth Dezső pedig a Kőlcsey illetve Vörösmarty költői pályájának rajzával nyújtanak a kötet jó átlagánál többet. Vargha Balázs hozzájárulása a kötet szövegéhez, bár adatanyagában, módszerében megfelel a követelményeknek, sokszor terjengős, elnagyolt, s ez a körülmény sajnos éppen azokban a fejezetekben tűnik ki (Csokonai, Berzsenyi), amelyek a szerző érdeklődésének legjobban megfelelnek. — A fentebbi sorokban említett erények és hibák összesítése után is változatlan a kedvező öszköp: a könyv arról is tanúskodik — egyébek mellett —, hogy a kollektív munka sikere a tudományos, objektív, következetesen alkalmazott szerkesztő-elvektől függ elsősorban. — A munka gerincét, vázát azok az alap-igazságok alkotják, melyeknek felfedezése és formulázása új irodalomtörténetírásunk érdeme. A könyv külön érdeme, hogy mivel jó könyv, nemcsak egyszerűen rendszerez, hanem feldolgozatlan anyagok (írói pályák, irodalmi viszonyok, a kultúrtörténet számos problémája) területén úttörő munkára vállalkozik, s bármennyire futólagosak ezek a fejtegetések a könyv jellegéből eredően: elindító, segítő lehetnek további kutatásoknak. Remélhetőleg elmondhatjuk ezt a munka később megjelent részéről is.

A könyv végén, az olvasó tájékoztatására, időrendi táblázat található (Fazekas László munkája). Rendkívül tanuláságos egy pillantást vetni két egymással párhuzamos oszlopra, ahol ugyanígy időrendben a magyar és a külföldi irodalmak jelesei sorakoznak. A mi irodalmunk és a más nemzetek irodalma közötti eltérések és hasonlóságok tárgyalása, amelyekre egy ilyen táblázat is oly feltűnően hívja fel a figyelmet, nemcsak a magyar fejlődésnek az európaiba való bekapcsolását segíti elő, hanem a magyar irodalom fejlődésének sajátos jellegét is jobban kidomborítja. Az összehasonlító irodalomtörténetírás túlzásainak következményeként

előtérbe került a magyar fejlődés belső törvényeinek fokozott hangsúlyozása, de helytelenül a magyar irodalomra ható külföldi áramlatok szerepének tagadása is. Bármennyire indokolt az elutasítása minden olyan elméletnek, amely a magyar irodalmat a külföldi függvényeként, halvány másolataként fogja fel — a valóságos összefüggések negációjához vezethet mereven alkalmazott elutasító álláspont esetén. Egyes irodalmi és ideológiai jelenségek ugyanis érthetetlenek vagy legalább is problematikusak maradnak ilyen módszertani elvek következtében. Elég talán a humanizmus, a barokk, a rokokó, sőt a felvilágosodás és a romantika kérdéseire utalni. E munkában tapasztalható törekvés a „belterjes” irodalmi szemlélet leküzdésére, de mivel ez a törekvés határozott célkitűzés-ként nem hatja át a könyv egészét, az imént említett problémák az egyes szerzők érdemei ellenére sem nyernek megnyugtató megoldást.

Nem törekedhetett teljességre ez a munka, s ezért természetesen könnyen találhatóunk kevésbé kidolgozott, vagy éppen hiányzó témákat. Nem törekednek a szerzők a más művészeti ágak pl. a képzőművészet segítségére támaszkodni egyes korok, stílusáramlatok megajzolásánál, sőt e lehetőséggel még az illusztrációk összeválogatásánál sem igen élnek. Hiányzik a reformkorban középonti jelentőségűnek érzett színi kultúra alaposabb, elmélyültebb tárgyalása is. A kifejezetten ezzel a problémával foglalkozó részlet (381—386. old.) nem tudja a kérdés valóságos jelentőségét érzékeltetni. Többször esik szó az irodalmi életnek nem szorosan a művészi alkotás körébe vágó mozzanatairól (kritika, irodalomtörténetírás), de csak elvétve szerepelnek az esztétikai gondolkozás kifejlődésének problémái. Köztudomású, hogy a magyar tudományosság e területen szegény, e megállapítás azonban megnyugtatót a kutatókat, s így ebben a tudatban azok a szerény eredmények, melyek azért mégis léteznek, óhatatlanul feledésbe merülnek (Szerdahelyi György és Buczy Emil neve pl. elő sem fordul a kötetben). A XIX. századi pozitívista akadémizmus irtóztott a teóriától, s bár foglalkozott az irodalmi élet e területével is, érdemleges következtetéseket nem tudott levonni. Elszigetelt kísérletektől eltekintve ez a kutatási téma féllévszázados nyugalomban szendereg.

Ez a néhány megjegyzés természetesen nem érinti a könyv a'apvető érdemét, pusztán néhány, akár a következő kötetben is megvalósítható tennivalót óhajt megjelölni. Ide tartozik az a megjegyzés is, hogy a jövőben a művelt közönség tájékoztatására szánt munka az elavult kutatásokra támaszkodó, hamis biztonságérzetet keltő átértékelés helyett jelezze a nyitott problémákat, a to-

vábbi kutatás irányát (egy-
több kisebb jelentőségű,
régóta elhanyagolt írók tár-
gyalásánál s egyes irodalmi
áramlatok rajzánál érez-
tünk néha bizonyos kételye-
ket). Egy szóval az iro-
dalomtörténetírói-
oktatói tekintély és a tudományos
őszinteség között kell ebben az
esetben egészen kompromisszumot
kialakítani.

Befejezésül egy idézet: „Ez a könyv a
mai magyar olvasó számára íródott,
első vázlatos leltárként, eligazító út-
mutatóul irodalmi örökségének
kincstárához.” A művé-

szi és tudományos életben ritkán
megnyilvánuló szerénység példája
ez a mondat (talán ez is a munka
kollektív jellegéből fakad). Jó
leltár, jó eligazítás ez a könyv.
Haszonnal forgathatja a mai olvasó,
de nemcsak a nyájas, az érdeklődő,
hanem az egyetemi hallgató, a magyar
szakos, az irodalomtanár, az újsá-
gíró, az irodalomtörténet szak-
embere. Tehát irodalmi kultúránk
rajongói, jelenlegi és eljövendő
örzői és terjesztői egyaránt.

Wéber Antal

KRÚDY GYULA: ÍRÓI ARCKÉPEK I—II.

Válogatta, az utószót és a jegyzeteket írta Kozocsa Sándor. Magvető Budapest, 1957.

Közhely, hogy a művészi arckép nemcsak a modellt ábrázolja, hanem a kép alkotóját is; csak másodsorban hasonmás, elsősorban műalkotás, amely inkább a művész személyazonosságát igazolja, nem a modellét. Ez több is, mint statisztikailag bizonyítható tény. Alapvető követelmény ez, még az „írói arckép” műfajában is, amely pedig bonyolultabb feladat elé állítja a művészt, mint ecsettel, vésővel dolgozó társát, hiszen a szó eszközével olyan modellt kell megörökítenie, aki ugyanezzel az eszközzel, a maga írói művében, ha közvetve, ha áttételesen is, már megalkotta saját portréját.

Krúdynál ez a nehézség legtöbbször föl sem merül: mintha egy írónak műve nem is volna, úgy hallgat róla, szinte tudomásul sem veszi. „Krúdy, arcképei”: koráról, elsősorban azonban önmagáról szóló vallomások — mondja utószavában Kozocsa Sándor, aki e két kötet gazdag, bár egyetlen értékű anyagát válogatta és jegyeztelte. (A válogatásról — mint a legtöbb válogatásról — bizonyára lehetne vitatkozni, a jegyzetek azonban vitathatatlanul semmilyen cél-
nak sem felelnek meg: az irodalomtörté-
nésznek alig nyújtanak valamit, a nagy-
közönségnek meg éppen semmit, pedig ezek-
ben a Krúdy-írásokban elég bőven akad
olyan név, utalás, amely, jegyzet híján, holt
adát az olvasó számára.)

Kozocsa megállapítja, hogy „Krúdy nem
úgy látta író-kortársait és azok mozgalmait,
mint az irodalomtörténetírók. Nem azt szem-
lélte az irodalomban, ami az írott emlékek
történetét jelenti. Őt az örökké változó élet
tükröződései érdekelték, s az írói törekvések-
ben azt tartotta följegyeznivalónak, hogy
miképpen jelentkeznek az élet a műben.”

Ha olykor mégis szó esik a műről, maga
Krúdy is hangsúlyozza, hogy megjegyzései
nem irodalomtörténeti jellegűek: „Amde
mindez az irodalomtörténetre tartozik,
mi csak a költő tragikumát látjuk egyelőre

a bús kávéházi vendégben” stb. (I. 433.)
Teljesen mellékes, hogy ezt véletlenül egy
irodalomtörténeti szempontból jelenték-
telen költővel, Rudnyánszky Gyulával kap-
csolatban mondja. Magatartása ugyanez az
irodalom nagyjaival szemben is. Pl. Vajda
János esetében is láthatólag a „költő tragi-
kuma”, Bartos („Niobe”) Rózával kötött
szerencsétlen házassága érdekli, nem a költé-
szete. „Versek születtek Niobe Róza kedvé-
ért, de erről beszéljen az irodalomtörténe-
lem.” Csillaggal még külön is jelzi, hogy e kis
illetéktelen kitérés után a maga területére
érkezik végre: „Ki tudja, meddig tartott
volna Vajda János boldogsága, ha a vakeset
egy olyan kemény kacsa nem kormányoz
a pesti piacra, amelyet még Bartos Róza
sem tudott porhanyóra megsütni.” (I. 310.)
A kemény kacsa létének, mint történeti
ténynek bizonyítása egy Vajda-levéllal: akár
tudatos paródiája is lehet az irodalomtörté-
neti dokumentációnak. De a paródia, ha van
is, csak esetleges, alkalmi ráadás itt. A ke-
mény kacsa végzettszerű megjelenésének groteszk
története elsősorban kitűnő példa arra,
hogy Krúdy írói arcképeiben — akár csak
egyéb műveiben — a tényszerű, történetileg
hiteles valóságem legtöbbször valami ku-
riózum, akár alkalmi megemlékezést, jubi-
leumi köszöntőt, nekrológot, akár irodalmi
riportot, anekdotát, zsánerkép-szerű tárca-
novellát, akár olyan hangulatnovellát ír, mint
a Kemény-arckép, a *Zsigmond utolsó
szava*”, amelyet méltán tart Kozocsa az
„egyik legmeggrázóbb és művészi szempont-
ból tökéletesen felépített” Krúdy-elbeszél-
lésnek.

Hogy mennyire a kuriózum vonzza Krúdyt,
bizonyítja egy sereg név, amelyeknek vise-
lői nem írói értékekkel lettek arra méltók,
hogy arcképüket megrajzolja: a bankó-
hamisító Benedek Aladár, a „királyné köl-
tője”; Kálnay László, nyiregyházi ügyvéd,
Krúdy ifjúkori öreg bohém-cimborája, akit

Rákosi Jenő fedez fel, mint „fiatal” tehetséget; Gáspár Imre, a beteges hajlamú újságíró, aki ifjúkorában saját halálhírért közölteti egy lapban, kíváncsiságból, vajon milyen hatást vált ki a hír az újságírók világában; Komócsy József, a „vendéglők költője”, akinek nevét a Komócsy-vesepescsénye őrizi; vagy Petőfi szerencsétlen sorsú fia, „Zoltánka”, aki még névleg sem író, hanem korhely vándorszínesz.

Az irodalom második, harmadik vonalába vagy még oda sem tartozó írók arcképehez viszonyítva a nagyokról rajzolt portrék sem mutatnak lényeges különbséget. Olykor még szürkébbek is amazoknál. Bármennyire helytálló is, amit Krúdy pl. Kazinczyról mond és a nyelvújításról, „az új, vértelen, nemzeti forradalom”-ról (I. 34.), Kazinczy arcképe élettelen: az emberről kapott személyes élmény, vagy a még friss, eleven legenda híján az író művéből kell anyagot s ötletet merítenie Krúdynak. Még legkedvesebb költőjéről, az életével és eltűnésével sok életrajzi érdekességet szolgáltató Petőfiről is szürkébb képet fest, mint, mondjuk, Inczédy Lászlóról. A Pilvax-kávéház: történelem, legfeljebb kilugozott irodalomtörténeti legenda; viszont ifjúkorában maga is üldögtelt a ferencvárosi Sveretetzky-vendéglőben, „ahol a kocsmakertben nagyot dobant a kugli-golyó, nemzetiszínű volt a pohár, és estenden halkan, kocogva megjelent Inczédy László, hogy hiveivel megbeszélje a napi politikai eseményeket.” (I. 440.)

Kívétel számba megy, környezetéből ki is írja az irodalomtörténeti esszébe kíváncsodik pl. az a Jókairól szóló pársoros kaján remeklés, amelyben egyszerre villantja fel Krúdy az ember és író képét: „Valamiképpen mindig valamely őszinteség nélkül, görögütözes gyanúság érezhető, amikor a messzi években Jókai tollára veszi Petőfi nevét. Sohasem tudja neki elfelejteni és megbocsátani azt a félelmet, amelyet ifjúkorában okozott. Ez az élet-mumus még nyomtalan halálával is zavarba hozza Jókait, aminthogy annyira zavarba hozta egykor szeretetével, haragjával, bátorságával és erejével.” (I. 194.) Ami egyebet Jókairól mond: életrajzi érdekességek, apróságok, emberi gyengeségek, epizódok. Arany János: öreg, asztmás, bogaras „akadémiai titkok”, aki „ezüsthuszaskáit aggodalmasan olvasgatta: vajon kifutja-e belőlük egyszerű ebédje ára ott a felsőszigeti vendéglő teraszán, ahol Törs Kálmán, a tárcáíró mindennap rákot evett” (I. 234.), és aki „sohasem fordította meg a fejét, amikor a pajkos, lobogó Weismann kisasszonyok a szigeti bokrok közé elbújva, hangosan szavalták Toldi estéjét.” (I. 235.)

A kortársakról, nemzedéktársakról, íróbarátokról természetesen sokkal többet tud

és mond Krúdy, mint a régiekről. Többet, de lényegében nem mást. Hiába igaz, hogy Ady „költészete mindenkor útbaigazítója lesz azoknak a vándorlóknak, akik a jövőendő messzi éveiből visszakalandoznak ezekbe az időkbe, a huszadik század első fertályába, amint Ninive romjait is fel szelták keresni a passzionátus utazók” (II. 61.), emlékeztünkben jobban megmarad a kép az Operaház közfinkszét meglövegoló költőről, a „vidéki-fi” jelző, vagy egy mondat Ady üstökéről, amely „Párizsban kezd... civilizálódni, és Ady mindenre kiterjedő gondosságára mutat, hogy hajának még akkor is tudott bizonyos vadságot kölcsönözni, amikor az már művadság volt” (II. 215.). És hiába pontos, helytálló, amit Bródy naturalizmusáról mond Krúdy, hiába találó és szellemes a megjegyzés, hogy Bródy „tetszett a fiataloknak; az irodalom kakasülőjéről messzibbre látnak, mint a földszint komótos zsöllyebérlői” (II. 238.), a Bródyról szóló írásokból mégis másra emlékszünk elsősorban: az ételreceptekre, amelyekkel Vénusz Amort, az irodalmi babérokra és gáláns kalandokra vágyó, Pestre szökött sánta vidéki asszonyt szórakoztatja Bródy; vagy arra, hogy a Royal Szálló nevét „rojól”-nak ejti: a szeszekre, amelyek fogyasztásával öngyilkosságára készül a Semmeringen; vagy arra, hogy öreg fejlett, a Görög-utca egy kis házában ablaka alatt állva, régi „nőies” kalandjaival mulattatja az ablakba könyöklő tabáni kisasszonyt s a függöny mögött hallgatózó anyját.

Különbség a kortársakról és a régiekről festett arcképek közt leginkább ennyi: a kortársakról szóló írásokban olyan nagy számban vonultatja fel Krúdy a korabeli Pest, e „középszerűségében és balkáni izléstelenségében zülledő város” furcsa alakjait, hogy a főszereplő néha elvész a sok statisztika közt. Nála egy alak létét csak az indokolja, ha egy sajátos légkör jelenségévé válna, sajátos hangulatot szuggérál. Ezért emlékszünk pl. az Adyról szóló írásokból Esperesre, vagy a „Kakasosház” többi vendégére, a ház úrnőjére, J. asszonyra, a „pesti sajtó öreganyjára”, vagy az orfeumból hajnali misére vonuló félvilági nőkre legalább olyan élénken, mint Adyra, aki maga is csak egy a „tegnapok ködlovagjai”, a jellegzetes Krúdyfigurák sorában.

Krúdy egyik-másik írói arcképe a megtevésztésig olyan, mintha a *Rezeda Kázmér szép élete*, vagy a *Hét bagoly* egy-egy fejezete volna, de egyetlen egyet sem lehetne becsempészni Kosztolányi, Babits, Schöpflin, vagy akár Jókai, Mikszáth írói arcképei közé, a szigorúan irodalomtörténeti arckép-sorozatokról nem is beszélve. Krúdy írói arcképei az irodalomtörténezt, az esztétát

pontosan azok elé a kérdések elé állítják, mint Krúdy bármilyen írása, egész életműve, hiszen valamennyiben ugyanaz nemcsak a stílus, a hang, hanem ami mindennél fontosabb: a művészi vízió is ugyanaz. Különös vízió ez: mintha egy kettős látszó hozná létre, amelynek két lencséje egymással teljesen ellentétesen működik. Az egyik torz, de borotvaéles körvonalakat mutat, nagy fény-árny ellentéteket, és közel hozza a képet; a másik távolít, s oly lágyan rajzol, hogy a fények és árnyak lehet-é finom átmeneteiben a körvonalak elmosódnak. A két kép nem fedi, mert nem is fedheti egymást, s hiányérzetet kelt.

Krúdyak azok a méltatói,¹ akik nem érik be annyival, hogy rájogásukat fejezzék ki irodalomtörténeti elemzés helyett, esztétikai értékelés címén pedig az író „gordonka” (ritkább változatban: „mélyhegedű”) hangján elandalodjanak, végső soron e hiányérzet okát kutatják, amikor Krúdy sajátos lírába oldódó realizmusának, emlék-, ábránd- és álomvilágának, múltbemenekülésének, területenkívüliségének, magányosságának titkait fessegetik. Válaszuk lényege ez: Krúdynál a történelem rostellán kihulló köznemesség idejétmúlt életszemlélete uralkodik: innen a nosztalgikus vágyódás a megszépítő és megszépített múltba; a múlt szépítgetése viszont önmámítás: innen egyrészt a rezignáció, másrészt az irónia.

Mindez igaz, de nem egészen kielégítő. Kétségtelen, hogy „Krúdy Gyula igazi világa a kiegyezésétől az első világháborúig terjed”. (Kozocsa.) Csakhogy 67 után a megkésétt, éppen ezért hajszolt ütemű gazdasági fejlődés és a közjogi kérdéseknél megrekedt nemzeti politika ellentéte nemcsak a történelmi szerepét már eljátszott köznemesség pusztulását sietteti, hanem gátolja az egészséges magyar polgári fejlődést is. Krúdy alapvető társadalmi élménye nem kizárólag és talán nem is elsősorban a pusztulás, hanem a hiány, valami elikkadásának az élménye is. A köznemesi életszemlélettel körülbelül úgy van Krúdy mint ócska ruhájával a szegény ember: megtartja, jobb híján, néha büszkén is viseli, dacból, néha maskaraként, magamat gúnyolva érte.

Múltbavágyódása még bonyolultabb kérdés, mert nem arról van szó, ami egy eszményekért hevülő, hősokeket kereső, alapjában véve romantikus ironál egészen természetes volna, hogy a dicstelen jelenből a dicső-

séges múltba kívánczok vissza, mondjuk: Ferenc József korából vagy a Horthy-korszakból 48-ba, a reformkorba, vagy a Rákóczi szabadságharc idejébe, s a felidézett korból merít vígaszt és példát maga és olvasói számára. Ő — legalábbis igazán jelentős műveiben — mindig a kiegyezés és az első világháború közé eső idő elmúlt pillanatait ragadja meg, már a háború előtt is, tehát még csak nem is azzal az egyszerű és lélektanilag érthető esettel van dolgunk, hogy a világháború katasztrófájának és az azt követő gazdasági, politikai, erkölcsi, szellemi csőd láttán egy öregedő, betegeskedő s egyre nyomasztóbb anyagi gondok súlya alatt roskadozó író „régis szép, boldog békeidők”-ké stilizálja Ferenc József korát s ezt sírja vissza „ebben a kinarjult kezű, lábú országban” (II. 502.), „izgalmas, vergődő, siralomházkedvű napjainkban” (I. 95.), „ebben a korszakban, amelyet már eleven állapotában is megrökönyödve emlegetnek a kortársak” (I. 214.), egy olyan korszakban, amely „nem mert könyveket olvasni, nehogy ráeszméljen, hogy van egy másik világ is az ő rombadőlt világán kívül, ahol már az emlékezet se meri szárnyát megbenteni” (II. 532).

Igaz: az „elmúlt század regényes férfiai”-ban találja meg eszényképeit Krúdy, s leírja a még szubjektivitásában is menthetetlen túlzást, hogy „amíg maradnak közöttünk magyarok, akik a tizenkilencedik századból jöttünk át az új századba...., addig a hegycsúcsok tisztaságával, elérhetetlenségével, isteni megközelíthetlenségével emelkedik ki a magyar történelem dombosvölgyes századaiból a XIX. század hegycsúcsa.” (I. 411—414.) S igaz az is, hogy leplezetlen irigységgel gondol Kiss Józsefre, aki „szép időket élt meg. Delelje arra az időre esik, amikor leggazdagabb volt Magyarország aranyban és tehetségben.” (I. 477.) De a nyolcvanas évekről ezt is mondja: „A kor hazug és színészkedő volt. . . Tiszaszlár robbantgatta az alig elhelyezkedett új társadalmat. . . Még egyszer felemelkedett az előregedett Magyarország, az elnyűtt, elpuhvásodott, elmaradt régi világ. . . Szomorú, szégyenletes, elbutult kocsmahécc volt ez.” (I. 360—361.) És a milleniumi idők? „A svindlerek korszaka volt ez, az elmúlt század vége, amikor jó darabig nem mutatkozott más a politikai porondon, mint szélhámos.” (I. 439.) Bródyról írva így jellemzi a világháborút megelőző időt:

¹ Mátrai László: *Krúdy realizmusa*. Magyarok, 1948 — Sötér István: *Krúdy Gyula*. Romantika és realizmus. 1956. — Szauder József: Bevezetés *Krúdy Valakit elvisz az örök c.* kötetéhez. 1957. — Szabó Ede: Bevezetés a *Válogatott novellák c.* Krúdy-kötetéhez. Magyar Klasszikusok, 1957. — Kozocsa Sándor: Utószó az itt ismertetett *Írói arcképek*-hez.

Bródy „olyan korban született, amikor a nagy élnivágások mögött is ott lappangtak már a fáradozás, a nemtörődomség árnyai, a költőzködés előtti idő slendriánságai. Semmit se tett már a maga helyére, mert érezte, hogy menni kell a kornak, amelynek gyermeke volt. A változást, a hurcolkodást, a régi ház elhagyását minden és mindenki várta. Senki se vetett már olyan horgonyt élete hajójának, amely horgony szilárdan megmaradhasson helyén a levegőben lógó világháborúban.” (II. 446.)

Külön tanulmányt érdemelne az első világháború szerepe Krúdy írói fejlődésében, bár nem fordulópont, bizonyos látszatok ellenére sem, csak igen jelentős állomás. A teljes pusztulás és a várt kibontakozás csődje, a történelmi légüres tér kínzó élménye voltaképpen csak betetőzése az író alapélményének. Ne felejtjük el, hogy az utazó Szindbád alakjában, vagy a vörös postakocsi jelképében Krúdy már a háború előtt megtalálja a jelen kijátszásának, nem-vállalásának művészi lehetőségét. Már e „boldog, békés” Ferenc József-korban arra kényszerül, hogy a mindenkoriban mában jelentkező kielégületlenség érzését valamiféle sose-volt tegnap illúziójával próbálja csitítani. Már ekkor megteremtí a maga mitológiai világát, amely mindig az élményszerűen megtapasztalt valóság hangulati vetülete, sohasem a képzelet szülőtte csupán. Krúdy a legkevésbé sem „fantasztikus” író; képzelete mindig a valóságélmény tisztítóerejétől kapja meg a szükséges kezdősebességet. A valóságtól csak el-

távolodni tud, elszakadni soha. Ezért képtelen igazán kitörni a valóság tér- és időbeli korlátai közül, akár a személyesen meg nem élt régebbi múlt, akár a jövő, az utópia, akár a fantasztikum irányába; bármilyen kényeszerítő is a kielégületlenség érzése és a menekülés vágya, a mából csak a tegnapi jut el.

Az 1914-gyel kezdődő időszak egyrészt „légüres tér”. (Jellemző, hogy a háború kitörése után megért csaknem teljes két évtized egyetlen pillanatát sem stilizálja tegnapra az író!) Másrészt viszont az idő teljessége ez a kor, akár az élmény intenzitását, akár a művészi érettség fokát tekintjük. (A *Hét bagoly*, a *Boldogult úrfikoromban*, *Az élet álom* novellái, a *Rezeda Kázmér szép élete* mind a háború után születnek.) De bizonyos vonatkozásban a csőd kora is ez az idő Krúdy pályáján: éppen ereje teljében kerül legtávolabb annak a lehetőségétől, hogy kor-élményéből a kor nagy regényét megalkossa. A valóság pontos érzékelésének és az ábrándok kergetésének kettős igénye, sőt kényszere, az a „megoldhatatlannak látszó belső feszültség”, amelyről Kozocsa beszél, itt már olyan nagy, hogy a rezignáció és ironia villámhárítói nem mindig tudják levezetni, csak villámszerű kisülések, főleg a publicisztikai írásokban, de néha regényekben, novellákban is, s ezek egy-egy pillanatra olyan mélységekbe világítanak bele, amelyek egy művészi látomás ködein, páráin át máskor csak sejlenek.

Ruttkay Kálmán

MÓRA FERENC: VÉREIM. PARASZTJAIM*

Sajtó alá rendezte Madácsy László. A magyarázó szótárt összeállította Vajda László és Madácsy László. A jegyzetet írta Vajda László. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1958. 488 l. Móra Ferenc összegyűjtött művei [1. kötet]. Szerkesztő Vajda László.

„Nem sok reményem van rá, hogy klasszikus legyen valaha” — írta Móra 1925-ben (165. l.) s valóban, irodalomtudományunk és irodalmi köztudatunk máig sem döntötte el megnyugtatóan, századunk klasszikusai közé számítsa-e a ragyogó tollú publicistát, elbájoló nagy csevegőt, kedveshangú, meleg humanista tárca-író-t, a magyar kisgyermek búvószavú mesemondóját. Egy ismertetés sem vállalkozhat arra, hogy pördöntő érveket sorakoztasson fel Móra sajátos klasszicitásának igazolására; ezt majd megérleli az idő. Az olvasók mindenestre már a huszasharmincas években, s könyveci népszerűségéből, kelendőségéből ítélve azóta is folyton

véleményt mondtak Móra életműve felől, s ha tudjuk is, hogy a közönségsiker olykor kérészélű, divatos nagyságoknak is kijár, itt alighanem mégis másról van szó: egy mélyen emberi mondanivalójú, sajátos stílművészetű, nagy író maradandó életművéről vall az olvasók szeretete.

A szegedi recenzens nem tudja véka alá rejtteni lokálpatrióta örömét, hogy amit évek óta sürgetett, immár megvalósulóban: a szegedi klasszikusok egymásután jelennek meg sorozatos kiadásokban. Móra életművét egyszerre két sorozat is megkezdte közkinccsá tenni: az ifjúsági műveinek változott kiadása, mely e sorok írásakor már

* Péter László bírálata már szed. s alatt volt, amikor az *Irodalomtörténeti Közleményekben* (1953. 2—3. sz.) megjelent Vargha Kálmán kritikája ugyanerről a Móra-kötetről. A két szerző egy ástól függetlenül elzozott, kritikai észrevétel helyenkénti egyezéseinek oka a tárgyaló kiadvány szerkesztési elvének vitatható pontjaiban keresendő. (A szerk.)

a tizedik köteten is túl van, s az oeuvre-jének többi részét, tárcáit, regényeit, publicisztikai írásait tartalmazó, húsz kötetre tervezett sorozat, amelynek ez az első kötet.

A gyűjteményes kiadás — mint a szerkesztő Vajda László leszögezi (442) — nem kritikai jellegű ugyan, de a tudományos igényeknek is meg akar felelni, az irodalomtudomány ügyét is szolgáltni kívánja. A jegyzetapparatus gondossága, az egyik-másik íráshoz kapcsolódó — miniatűr tanulmány-számba menő — alapos jegyzetanyag, a variánsok summiázó egybevetése a között szöveggel — mindez valóban alkalmassá is teszi a kiadást a tudományos vizsgálódásra. Mégis szóvá kell tennünk, hogy e sorozatnak nem lett volna szabad elmulasztania a kínáló alkalmat az életmű időrendi közzétételére, úgy, amint azt (hogy más szempontból nem teljes sikerrel, az most nem ide tartozik) a Czibor János-gondozta Tömörkény-kiadás helyesen teszi. A gyűjteményes Móra-kiadásnak is függetlenül kellett volna magát a korábbi kiadások többé-kevésbé esetleges kereteitől és a kritikai kiadásokhoz hasonlóan a kronológia legfontosabb, számos új összefüggést megvilágosító fonálra kellett volna fölvezetnie a tárcák, cikkek gyöngyeit. Mert mi teheti megokolttá a korábbi kiadások hagyományos kereteihez való ragaszkodást, e rosszul értelmezett hűséget? A kötetek egy részénél az, hogy maga az író szedte így össze őket, tehát bizonyára a csoportosítással, a tematikus rokonítással is volt mondanivalója. Ez részben igaz, de — ahogyan a kritikai kiadások még a sokkal szorosabb egységet jelentő vers-ciklusokat is fölbontják és az egyes darabokat visszaosztják időrendi helyükre — ez nem elégséges ok, hiszen az ilyen összefüggést a jegyzetek élén egy kiadástörténeti összeállítással (az író által sajtó alá rendezett kötet vagy kötetek tartalomjegyzékének közreadásával) kellőképpen éreztetni lehet. De hogy még az író által kiadott könyv szerkezete sem lehet tabu, azt be kell látnunk, ha arra gondolunk, hogy az író öncenzúrája mennyit kihagyatott vele egy-egy kötetének sajtó alá rendezése során (akár egyszerűen helyhiány miatt, akár más, főként politikai okokból), tehát voltaképpen mennyire esetleges egy-egy ilyen könyv tartalma is. Hogy ez Móra esetében sem lehetett másként, jól mutatja, hogy a Lantos-Genius által kiadott tárca-köteteknek csak lényegesen kisebb része jelent meg az író életében, tehát saját gondozásában, a zöme csak halála után, mások (talán Szalay József, vö. 445) szubjektív szerkesztői ízlésének, ötletének, anyagismeretének véletlenszerű objektívációjaként.

A mostani kötet mindjárt példa is arra, mennyire célszerűtlen a konvencionális kötetekhez való ragaszkodás. A *Véreim* 1927-ben jelent meg Móra gondozásában, a *Parasztaim* 1936-ban, Szalay Józsefében. A két cím sejtet bizonyos téma vagy műfaj szerinti kapcsolatot, közelebbről nézve azonban azt látjuk, hogy a *turcák jöresze az író bármely kötetében helyet kaphatott volna*. Hiszen az *Egy gyászjelentés szelére*, a *Szeksértés*, a *Gergelynap iharangszó* vagy a *Szél anygó jót akar* éppúgy beillenek a „Szegedi tuipántos láda” címmel 1936-ban megjelent gyűjteménybe, mint a *Küsmődi felkarolja a hazát*, *Illés megtette a törvényt*, *Mindenféle ördögökről* stb. az „*Utazás a földalatti Magyarországon*” címűbe (1935). Vagy ha műfaji egységet keresnénk a hagyományos kötet-keretekben, akkor is azt kellene látnunk, hogy ilyen sincs: még a *Vereimben* is együtt vannak a korábbi gyermekmesékből átírt tárcák az önéletrajzi jellegű elbeszélésekkel (*Mindennapi kenyerrünk*, *A gyemántcserep*, *Én és a zene* stb.) vagy éppen a Tömörkényi ízeit idéző rajzokkal (*Osztokodások*, *Igazságkeresők*, *Külpolitika*, *Mihály jolyamatba tele*, s *Zuginé egyikéje* első része). Nem is beszélünk arról, hogy a *Parasztaim* c. kötetben benne van két műfajilag teljesen elütő írás, egy egyfölvonásos (*Csöszfogadás*) s egy jelenet, vagy inkább monológ (*Szakadsz-e már cérna?*), melyek egyébként aligha voltak „a Parnasszusra szánvák”, s bizony — különösen a monológ — művész értéke, parasztszemlélete sem méltó Mórához. (Egy kritikai kiadás ezeket a tárcáktól elkülönítve közzölné.)

Mindezek után sajnos be kell érünk azzal, hogy a megindult gyűjteményes Móra-kiadás következtlenül adja kezünkbe az író műveit: csekély részben a Móra által, zömében a véletlen szerinti, s ismét kisebb részben — a kötetben most először megjelenő írások esetében — a helyes időrendi szerkesztésben. Már-már bele is nyugodtunk volna ebbe, de az első kötet máris nyugtalanító kérdéseket vet föl. A mostani kötet nem közli a *Vereim*-ből a *Szeptemberi emlék*, *Mikor én telkesgazda voltam*, *Istenáldotta búza*, és *Az édesapám fejfái* című írásokat, mivel ezek szerepelnek a „Daru utcától a Móra Ferenc utcáig”, illetve a „Georgikon” c. kötetekben is (445). *Tehát nem tud következetes maradni a hagyományos kötetekhez való alkalmazkodásban sem*. S ezt még tetézi azzal, hogy viszont itt közli a „Kedve: öreg árnyak” közé való *Egy gyászjelentés szelére* címűt vagy az *Istenáldotta búza* c. írásához szorosan kapcsolódó, tőle elválaszthatatlan, időrendben is ötnapos különbséggel utána következő *Hol termett az istenáldotta búza?* c. tárcát, noha, ha ebben következetes akarna lenni, azt is

át kellett volna vinnie a „Georgikonba” (ha — tekintve zártságát — másként nem, ennek függelékéül).

Ez az első kötet egyébként nem állította nehéz feladat elé a sajtó alá rendezőt, hiszen voltaképpen ismert anyagot kapunk; *ami új, azt a jegyzetek nyújtják*. A szövegközlésnek sincs különösebb problémája, bár itt-ott egy kis szövegkritika nem ártott volna. Például azt a durva sajtóhibát, amelyet nyilván a „Véreim” kötet szedője tett a szövegbe, hogy ti. Tisza Lajos *Gesztre* lovagolt Gerliczy báróékhoz (holott tudnivaló, hogy Gerliczy báróék *Deszken* tartottak kvártélyt a grófnak), föltétlenül ki kellett volna igazítani (149). Külön problémát jelent Móra nyelvjárásossága, illetőleg az e téren adódó következtetlenségek olvasót zavaró szerepének kiküszöbölése. Ez, hitem szerint, részben nyomdatechnikai eredetű, a pesti szedők olvasatának eredménye, részint azonban — s ez még minket is meglep — azt bizonyítja, hogy a *Jelegyházi Móra sem tudott veglegesen tisztába jönni a szegedi nyelvjárás egynemely sajátosságával*. Így pl. nyilván szándékosan írja a tárgyrág előtti ő-t következetesen, noha a népnyelv itt e-t mond az ilyen esetekben, mint *akiköt* (115), *zöldeköt* (122), *akármelyiköt* (174.), *földemöt* (247), *egyiköt* (60), *mindönt* (68), *fejédöt* (346), *szögeköt* (422) stb., stb. Más esetekben az a zavaró, hogy a szó félig ő-ző csak: *megkörnyéközte* (40), *tisztölletem* (57), *szömedöt* (64), *löhetett* (251), *mögkérdezni* (273), *rendőlne* (320) stb. Máskor oda is tesz ő-t, ahova a szegedi nyelvjárás nem: *régöbben* (74, 238), *nézőzönek* (115); *mindögy* (122, 139), *ölöget* (öleget, 253), *ögyöbet* (ögyebet, 376) stb. Kedvvel használt a szegedi nyelvjárásban szokatlan igealakot is: *mönünk* (346), *elmönök* (410). Ezek az elírások jórészt olyanok, mint amilyeneket Móricz Zsigmond *Rózsa Sándor*ával kapcsolatosan már annak idején szóvá tettek a nem éppen elfogulatlan kritikások, de amelyeknek tárgyi igazát s az ő-zést ismerő olvasóra tett zavaró hatását valóban el kell ismernünk. Móricz annak idején Bálint Sándort kérte föl a nyelvjárasi korrekcióra (s ennek a nyomda sürgetése miatti elmaradása volt a hiba oka), és ezzel is (s erre vonatkozó hiteles nyilatkozatai szerint is) kifejezésre juttatta a nyelvi realizmus igényét a hiteles nyelvjárásias beszélgetésben. Fölvehetjük ezt Móra esetében is: azt hisszük, nem hűtlenség Móra szövegével szemben, ha — mint a *Rózsa Sándor* ügyében is — azt javasoljuk, hogy a sajtó alá rendezők — rendkívül óvatos, gondos mérlegeléssel — javítsák ki ezeket a nyelvi szeplőket a szövegben. Félreértés ne essék: kizárólag az ő-zés hibáinak javítását (tehát a rossz helyre tett ő-betűk e-vel való

cseréjét, s a közvetlenül ő-ző alakokban a szükséges ő-k pótlását) javasolom, semmiképpen sem azt, hogy nem ő-ző alakokat átírjunk ő-zővé. Hiszen a nyelvjárásosság Móránál is inkább stílizálás, mintsem teljes, naturalisztikus hűség; nem is mindenütt él vele. De az ő szemelvényben cselekszünk, ha ott, ahol élni kívánt e nyelvi festési módszerrel, kiigazítjuk a részben tőle, jórészt pedig a nyomdatól származó elírásokat.

Az egyes írásokhoz fűzött jegyzetekről elmondtuk már, hogy *Vajda László többéves, alapos kutatómunkájának eredményeit summarizálják*, s hogy főként ezek jelentik az újat, az irodalomtudomány számára hasznosat ebben a kötetben. Sajnáljuk, hogy a kötet végfelé nem kapunk ugyanolyan alapos magyarázatokat, mint az elsőknél, s hogy nem tért ki (csak elvétve, pl. az *Oszlókódások* esetében) *tárgytörténeti összefüggésekre*. Pedig Móra talán a legjobban alkalmas arra, hogy rajta az *irodalmi hatás és az eredetiség dialektikus összefüggését* tanulmányozzuk. A világirodalom összes nagy alkotója — Shakespeare-től Anatole France-on át Móricz Zsigmondig — élt az „utánzás eredetiségének” (France kifejezése szerinti) módszerével. Bartók idézi egyhelyütt Sztravinszkijt, aki nem hogy tagadta volna, vallotta, hogy „ott veszi témáját, ahol találja”; Benedek Marcell írja Shakespeare-ről, hogy egyetlen drámája sincs, amelynek tárgyát maga találta volna ki. France mondja Rabelais-ról szólva, hogy „a nagy költők egyúttal nagy kölcsönzők”. Móra mindenben megfelelt e jellemzésnek: csak a mostani kötetben is két olyan elbeszélés szerepel (*Az Asszonyok Tüköréből*, *Tápei diplomaták*), amelyről a magyar anekdóta egyetemes kapcsolatainak kitűnő kutatója, György Lajos derítette ki világirodalmi összefüggéseit. De ott van pl. a *Diplomaták*, amelynek gyökere nyilván a néphagyományban van, anint a Kálmány gyűjtötte „Nagyotmondó huszárok” (Hagyományok, 1: 178) mutatja.

De ne csak sujet-keket, hanem kisebb motívumokat, s nem csupán a világirodalom közpréda-számba vehető folklorisztikus anyagából, anekdóta-kincséből, mesevilágából kölcsönöz Móra, hanem sokkal közvetlenebb forrásokból is. Ott van pl. a *Harmadikon* befejező mozzanata, amikor az öreg szerb ember a magyar meg a szerb bakterre hárítja a felelőséget, amiért a szerbi szerbek meg magyarok negyvennyolcban hajbakaptak (43). Csaknem azonos szavakkal írta meg ezt már Móra elődje, Tömörkény is a zentai Vászó bácsi szájába adva a tanúságot: „Szerb pap fölment a templomba és prédikálta: gyűnnek a magyarok és megölnék minden szerbet. Akkor magyar pap is fölment templomba és prédikálta: gyűnnek a

szerviányok és megölnek minden magyart. No aztán addig prédikáltak, hogy összevesztünk.” (Faj és felekezet. *Vándorló földek* 1952. 179.) Nem érdektelen, hogy még a témára rátérő fordulat („hanem negyvennyolcban maga sem lehetett ilyen fehér kis birka”) is megmaradt Móránál („azért negyvennyolcban a szőregi szerbek is csak ráfogták a kaszát a magyarokra”). Vagy idézhetjük a *Hol termett az isten-áldotta búza?* című tárcának anekdótáját arról, hogyan hallotta a szegedi tanyavilág népe Szluha Guszti szegedi rendőrkapitánytól Homéros Ilíaszát, s mint lett egy esztendő leforgása alatt Achillesből — „Ág Illés nevezetű huszárgyőrök.” Móra itt sem tartja szükségesnek elmondani, hogy ezt is Tömörkénytől tudja, ő is írta meg alig egy évtizeddel annakelőtte *A tanyai ember Ág Illése* címmel egy néprajzi szakcikkében (*Ethn.* 1914 : 97—101.) Meglehet, hogy már nem is emlékezett rá, honnan tudja: innen az a néhány apróságban megmutatózó eltérés is (Tömörkény nem Szatymazra, hanem Alsótányára teszi az esetet, s nem egy esztendő múlva, hanem „harmadnap estenden” hallotta vissza a főkapitány a mesét. Mindenesetre Mórát — az egy éves distantia — hihetőbb!)

Ugyanitt a *Földhözragadt János történetében* olvassuk azt az apró epizódot, hogy a háború poklában, a lengyel harcmezőkön a szegény földnélküli János, miközben hasonfekve várta a halált, „a srápnelek csipogása közben belemarkolt a föltürt földbe, szétmorzsolta, a szagát beszívta, a nyelve hegyére vette és hátraszólt a tisztjének: — Hadnagy úr, ez ám a föld!” (161). Móra nem járt a fronton; ezt a magyar paraszt földszeretetére oly jellemző esetet szegedi barátjától, Tonelli Sándortól hallhatta: Tonelli, aki tartalékos hadnagyként szolgált a világháborúban, egyik cikkében, melyet emlékezetem szerint (sajnos, elmulasztottam följegyezni) 1928—30 között a *Homokóra* c. szegedi hetilapban írt háborús emlékeiről, maga is elmondja, csaknem szó szerint így.

A „kalcinált szóda”, a „herepfedény”, meg a „tetrakontaoktaéder” mellett Móra sokat emlegetett példája az iskolában tanult haszontalanságok, tudni nem érdemes dolgok szimbolizálására, s néptől idegen, álpátoszú stílus érzékeltetésére az a tanyai vizsga, amelyen szegény kis Buborék Tallas Andriská hiába rugaszkodik neki többször is a Mátyás királyra választásáról szóló történetnek, csak nem tudja kiolvasni a számára értelmetlen kifejezést: olvas előbb „fennkölt leldekésést”, aztán „felkönt leldekésést”, végül „fölkönt leselkedést” — csak éppen a „fennkölt leldekésésre” nem tud ráállni „a szegény kis

szittyta” nyelve (197—198). Móra írásának első változata a jegyzet szerint 1931-ből való. S a *Szeged* című napilap 1924. június 22-i számában Juhász Gyula — minden bizonnyal makói élményei alapján — ezt írja *Kis magyarok vizsgálznak* című riportjában: „Először olvasás van, Petőfi Sándor életét betűzik, lelkendezve, néhol akadozva és a nagy ember alakja, sorsa mondatról mondatra nő, nő, a kiskőrösi bölcső ringásától a segesvári közös sír dübörgéséig... A hazafias lelkesedés... rebegi a pöttön Kovács Kása Jani, mire az elnök úr szeliden megkérdezi: — Hogy is van az, fiam? Nézd csak meg jobban egy kicsit! — A hazafias lelkesedés — sivitja még nagyobb buzgósággal a gyerek. — Lelkesedés, fiam, lelkesedés! — A hazafias lelkesedés — törri ismét a nyelvét és negyedszer is csak lelkesedés az...”

Az, hogy honnan vette Móra témáit, motívumait, érdekes, de tán még érdekesebb, *hogyan alakított rajtuk*. Juhász Gyula — újságírói, riporteri földadatahoz híven — színesen, de a valósághoz ragaszkodva írta le az elemi iskolai vizsgát. Móra *költött*: a megtalált, készen kapott valóság-magot a maga fantáziája és erendő humorérzéke szerint továbbfejlesztette, s amíg Juhász nebulója kitart a lelkesedés mellett, Móra újabb tréfaforrást lel a szó továbbvariálásával. S nemcsak jó szójáték-sorozat ez a számára, de alkalmas mondanivalója tartalmi elmélyítésére is: kifejezi, hogy a lelkesedésre még véletlenül sem tud ráhibázni szegény kis magyar, mert ez számára idegen szó; keres tehát olyat, ami neki értelmes! Mindezt Móra még fokozza, hogy a „hazafias” jelző helyébe is olyat fundál ki, amely a jelzett szóhoz hasonlatosan értelmetlen a nép számára, s szintén alkalmas népetimológikusan „értelmessé” alakításra.

Minden alkotó, aki közkincsékként kezeli a világirodalom és a folklór egyetemes tárházát, szükségét érzi, hogy nyilatkozzék is az eredetiség és utánzás problémájáról; nem véletlen, hogy éppen Anatole France ejt szót annyiszor erről. Móra egy fiatalkori cikkében (Plágium-tudomány, *Az Idő*, 1908. február) szintén vall erről, elárulva, hogy maga is „találva” érzi magát, amikor a forráskutatókat — mint afféle fán élősködő hernyókat — elutasítja attól a földattól, mely kimutatná, „legnagyobb költőink mit honnan loptak össze.” S a mai kutató — bármennyire is szintén „találva” érzi magát Móra itteni próféciájától (hogy ti, nemcsak a régiek, az új írók, költők is megkapják a maguk hernyóját!) — mégsem mehet el Móra írásai mellett anélkül, hogy szemügyre ne vegye mind forrásait, mind azt a sajátos, „mórai” módszert, amellyel sajátjává haso-

nítja a készen kapott ténákat, motívumokat. Akár tudatos, akár véletlen volt például, hogy a *Hol termelt az istenáldotta búza?* című tárcában Móra szuverénül használta Tömörkény motívumát, nagyon jellemző és a művészi hatást fokozó dolgot tett vele: a forma adekvát a tartalommal; az Ág Illés-motívum újramesélése pontosan azt illusztrálja, amit az író egész írásával képviselt: a motívumok vándorlásának, tudatos írói alkalmazásának jogosságát. *S miközben magyarázta — meg is valósította Móra* — akárcsak a népköltészet — az eredetiséget nem a motívumban, a témában, hanem a megformálás sajátosságában, az aktualizálásban valósítja meg.

Az aktualizálást remekül igazolják Vajda László bibliográfiai jegyzetei. Meglepő például, hogy a huszas évekbeli, *Világban és Magyar Hírlapban* megjelent tárcák zömét megírta Móra még 1921-től datálható országos hírneve előtt, vezércikkekben és gyermekmesékben. Az a Móra, akit könyveiből ismer az ország olvasóközönsége, voltaképpen az 1921 utáni Móra, hiszen előtte csak mint „lírai költő” volt ismeretes, de az is inkább csak a Petőfi Társaság konzervatív költői előtt. (Ezért érthető Ady lesújtó nyilatkozata Móráról 1906-ból, hiszen ő még csak az Arany-epigon, Pósa társaként szereplő költőt ismerhette!) Most mindannyiunkat meglep, hogy a huszas években született tárcák legszébbjeit — voltaképpen 15–20 évvel korábbinak kell tartanunk, s leszögezhetjük, hogy *Móra írásművésze volt már országos prózairói hírneve előtt is*; az országos publikáció csak ösztönözte és továbbérelte művészetét. A jegyzeteknek a korábbi mesevariánsokra való utalásait megszerezhetjük még kettővel: így az *Én és a zene* megjelent *A körtemuzsika* címmel (*Furfangos Cintula*, 1955. 3. kiad. 80–82.), a *Tápai diplomátuk* pedig *A szőregi követek* címmel (uo. 137–139.).

Még van néhány kisebb megjegyzésünk a jegyzetekhez. Szalay József nem rendőrkapitány, hanem rendőrfőkapitány; ez nem lenne önmagában fontos, de Móra meg lehetősé gyakran emlegeti így (445). Móra és Juhász 1919 áprilisában nem a kormánytól kapott megbízatást kulturális munkákra, hanem csupán a szegedi második, ún. polgári direktóriumtól, pontosabban Dettre Jánostól (447). A *Tetrapontaoktaéderek* c. tárca jegyzetének megjegyzését, hogy a „bevezető és befejező része az első kiadás szövegében nem található” (448) nem értjük: az itteni szöveg ugyanis nem tér el az első kiadásétól. Véletlenül lemaradt volna mégis? A *Lóvadász* jegyzete „első fogalmazásának” említi a közölt változatot (455); ez azt jelentené, hogy volt későbbi is; ez esetben viszont

talán a későbbit kellett volna közölni, hiszen a kiadások szabálya, hogy mindig az író kezéből kikerült legutolsó változatot bizzuk az örökkévalóságra, hacsak ennek valami egyéb ok (kényszerű változtatás, cenzúra stb.) ellené nem mond. A *Hol termelt az istenáldotta búza?* jegyzetében említést érdemel volna talán, hogy az Ág Illés-motívum fölbukkan a *Négy apának egy leánya* c. regényben (1955. évi kiadás, 110. l.) is. A *Csöszfogadást* korábban mutatták be, mint a jegyzet tudja; Móra *A saját kézírásomról* c. tárcájában (*Sokjéle*, 1927. 208.) elmondja, hogy „valami baráti kör farsangi mulatságára írtam vagy hat éve egy ártatlan tréfát, amit aztán pár esztendeje a makói színházban egész komolyan is »színré hoztak». Nem tudom *A saját kézírásomról* pontos megjelenési adatait, de az egyfölvonásos tárgyából (az értelmiség leszegényedéséből, a rekvirálásokra való utalásból, a kiszagda-önéretet nagy fokából) arra következtetek, hogy a *Csöszfogadást* 1920-ban írhatta Móra. A makói színházban pedig — Juhász Gyula *Szép csöndesen* és Réti Ödön *Viora* c. jeleneteivel együtt — 1924. szeptember 18-án mutatták be. Ez alkalommal készültek az ismeretes csoportképek, melyek részint különféle helyzetekben a három szerzőt, részint pedig néhány makói barátot — köztük a fiatal József Attilát — is ábrázolják; ez utóbbiról írta Juhász Gyula is, Diósszilágyi Sámuel is az ismert anekdotát „az aradi vértanúkról” (a két szakállas, Juhász Gyula és Károlyi Lajos miatt). Az 1925-ös szegedi előadás tehát nem az első volt. (Egyébként úgy emlékszem, az állástalan színészek javára még egyszer, 1926 őszén is bemutatták. A napisajtóban persze ennek is utána lehetne nézni.)

Engi Tüdő Vincéről Cserzy előtt (473) már Tömörkény is írt, tárcában (*Rónasági csodák*, 1905) és néprajzi cikkben (Tanyai orvosságok, *Néprajzi Értesítő*, 1907: 244–245.) is.

Farkas Szilárd, „a regénybe is belementett csókai pap” (310) a *Négy apának egy leánya* — Pap Fidéjé. Elettérjzi szempontból is, a regény értelmezése szempontjából is érdekes ez, mert a regényelemzésnek vizsgálóra kell majd vennie, hogy a csókai ásatás emlékei (a 910-es években) és a Heller Ödön meggyilkolásával kapcsolatos tápei valóságsszikkák (1920–21-ből) mint ötvöződtek, fonódtak egybe a regényben.

▲ gyűjteményes kiadás tájékoztatójában olvassuk, hogy a sorozatban megjelenik majd egy kötetnyi kiadatlan karcolat *A lümbusz-ból* címmel. A cím nagyon találó, valóban mórái, hiszen kedvelt szavát teszi meg

kötetcíméhez. Azonban szeretnők, ha Móra írásmódjához híven s-sel szerepelne a szó, hiszen magyarosan így is ejtik. Hasonlóképpen, a verseket tartalmazó kötet címében (*Könnyes könyv*) megfontolandó a hosszú mássalhangzó; ismeretes, hogy az első kiadások címe bizonyos archaizáló szándékkal „Könyes könyv” volt; megváltoztatásához alapos mérlegelés és — megokolás szükséges.

Végül a magyarázó szótárról: ez bizony nem könnyű probléma. Magam is sokat vívódtam rajta magamban is, lektorral is a Juhász Gyula-prózák sajtó alá rendezésekor; nincs ugyanis objektív mérce ahhoz, mit kell magyaraznia egy ilyesfajta népszerű kiadás szerkesztőjének. Ha mindent akarna magyarázni (minden nevet, idegen szót, tájszót stb.), a könyv fele texikonná változnék. Mihelyt viszont szelektál, rögtön szubjektív lesz, s a legkönnyebb követelni a jegyzetelőtől ezt vagy azt a szót. Ime: míg a *lenungot* mindenki ismeri, mégis magyarázza a könyv, nem kapunk magyarázatot az ilyen idegen szavakra: *idioma* (87), *entente-komiszáros* (97), *fidibusz* (104), *illojális* (105), *détail* (114), *immunitás* (137), *kondoleál* (146), *l'art pour l'art* (10) *múzeum-chef* (38), *doktriner* (25), *budget* (37), *kriminalista* (329), *laterna magika* (329), *grép-fruít* (434) stb. (Ez utóbbi azért is fontos, mert rim következik rá.) De hasonlóan vagyunk a tájszavakkal is, bár egy részük a mondatösszefüggésből kétségtelenül érthető (mint pl. *összebarmol*, 25, 28, *kögül*, 26, *templompribék*, 29, *rezsgeni*, 362, *szuszkolódik* 363, *kahog* 364); jónéhány azonban kívánna magyarázatot (*sejtán* 60, *csiszlik* 56, *habókos* 56, *réztollú bagó* (= bagoly) 75, *tarka-bíró* 56, *miszlik* 155, *csörtög* 278, *zákányos* 301, *nyihároz* 345, *kompotyódik* 380, *jarba* 335, *szükszul* 341 stb.)

Lenne néhány tárgyi magyarázni való is, ha már azt, hogy „ödzik a bocskora”, magyarázza (*zálogos tehén* 26, *Molináry baka* 29, *Kukália* 30, *33-as bizottság* 196 stb.), valamint a jegyzetben említettekén kívül is néhány név, mely párszavas magyarázatot igényelt volna (*Horváth Zoltán* 101, *Smith Ádám* 169, *Somogyi Szilveszter* 50, *Szentgyörgyi Albert* 286, *Farkas Szilárd* 310, *Kállay Albert* 383, *Beck Pista* 416). Ismétlem, vitatható, hogy minderre szükség van-e, de mindenesetre, ha olyanokat magyarázunk, mint amilyenekre a könyv vállalkozott, akkor — konzekvensen — ezeket is meg kellene magyaroznunk; hiszen aki nem tudja Bartucz Lajosról, hogy kicsoda, éppúgy nem tudhatja Szentgyörgyi Albertől s még kevésbé pl. Somogyi Szilveszterről.

A jegyzetekben említett aetiologikus mesének néprajzi szakszava: eredetmagyarázó

mese (475). Átokházáról elmondható, hogy ma Ásotthalom néven önálló község (476). Az atrec nem egyszerűen magyarosítása a német Adresse-nek, hanem népnyelvi alakja (476). Nem szabatos a jegyzet a Dömötörtemplomról, mert a fennmaradt Dömötörtorony nem a Fogadalmi templom előtt lebontott belvárosi templom tornya, hanem annak falából előkerült, sokkal régebbi, Árpádkori templom maradványa (477).

Sajtóhiba is akad. Egy részük nem veszélyes, de az bosszantó, ha a *lánybogyú* almát *lúgybogyú*nek szedik (65), mert akkor értelmetlenné válik az asszociáció: „rácáhozik az ebhitű török” az alma láttán az adakozók lányaira...

Végül elkelt volna a kötetbe néhány illusztráció is, legalább a címlap elé egy jó Móra-portré.

*

Kizárólag a kötet szövegkiadási problémáival foglalkoztam, mert szükségesnek véltem, hogy a további kötetek az első bizonyos tanulságait hasznosítsák. Tudomáson van arról, hogy a sorozatszerkesztőnek a kronológiai szövegközlést illető szándéka a kiadó akaratán hiúsult meg, így az erről elmondottakat a Magvető kiadónak adresszálom; talán még nem késő belátniok, milyen következtelenségekbe kényszerítik bele a vállalkozás tudományos munkásait, akik helyes fölfogással — és gazdag bibliográfiai apparátussal — a gyűjteményes kiadás egyedül járható útját tervezték. Ugyanígy meggyőződtem arról, hogy a magyarázó jegyzetektől szintén a kiadó hagyta ki önkényesen a hiányolt kifejezéseket, s ezzel ismételtelen kellemetlen helyzetbe hozta a sajtó alá rendezőket. Végezetül el akarom kerülni a látszatát, mintha a tárgy történeti párhuzamokat hiányként kérném számon a jegyzetektől; csupán az álkalimat ragadtam meg, hogy a kötet anyaga kapcsán ezt a problémát előtérbe állítsam.

Újból hangoztatom, hogy Vajda László, a sorozat szerkesztője (nevének a sorozatjelzés alatt, nem pedig a kötet címlap verzóján lenne a helye!) a legalkalmasabb a gyűjteményes Móra-kiadás gondozására, amint ezt már az első kötet jegyzetei is igazolták, noha ebben a kötetben még kevésbé csillogtathatta meg anyagismeretét; hozzáértése még csak ezután, az eddig kiadatlan anyagokat tartalmazó kötetek napvilágra kerülésekor fog igazán kiderülni.

Az olvasók szinte oly érdeklődéssel várják a következő köteteket, mint az irodalomtudomány munkásai.

Péter László

ÁPRILY LAJOS : ÁBEL FÜSTJE

Válogatott versek. Drámák. Szépirodalmi könyvkiadó Bp. 1957.

Tiszta ember és tiszta költő — így jellemezném Áprily Lajos egyéniségét és költészetét, ha egyetlen szóval kellene beérnem. Ezt az egyetlen szót textusnak választva és egész tartalmát kibontva, elmondhatnám mindazt, amit emberről és költőről tudni és kimondani lehet.

A jelzőnek megvan az a veszedelmes tulajdonsága, hogy amikor jellemez, egyben korlátoz is. Kizár, vagy legalábbis feledtet minden olyan tulajdonságot, amely benne nem foglaltatik. Homeros az ismétlés erejével kalapálta emlékezetünkbe a rhododaktylos Eost, s az ő hajnalát mindig rózsaujjúnak fogjuk látni. Ady helyesen, ösztönösen érezte, hogy hármásával-négyesével kell a jelzőket tornyozni, ha látomásait korlátok közé nem akarja szorítani. A „tiszta” jelzőnek az a veszedelme, hogy nemcsak elmentétét, a piszkosat, szennyeset rekeszti ki, hanem az árnyalatokat is a két véglet közt. Legkényelmesebb meghatározása a tisztaságnak egy negatívum: a szenny hiánya. Aki a tisztaságról prédikál, rendszerint azoknak a szennyes bűnöknek leírásában édeleg, amelyek a tiszta emberből hiányzanak — s eléri azt, hogy üresnek, színtelennek, unalmasnak érezzük a tisztaságot. A desztillált víz nem oltja a szomjat, sőt az egészségnek is árt.

Ha a csupa negatívumot jelentő tisztaság művészi érték lenne, akkor a nagyanyáink számára írt épületes történetek jelentenék az irodalom csúcseit, Ady pedig, aki azt írta magáról, hogy lelke mélyén mocsár van: a fürtelem — egyáltalán nem lenne költő.

Kétségtelenül körülhatárolhatjuk Áprily költészetét negatívumokkal is. Nincsenek szenvedélyei. Nem szólal meg olyan vágya, amelynek teljesüléséről rezignáltan le ne tudna mondani. Öröme nem ujjongás, legmélyebb fájdalma sem a sebzett vad üvöltése. Emberszeretete nem megy a forradalmárságig, sem politikai, sem szociális tekintetben. Könnyű munka lenne ilyen negatívumokkal tönkreszabdalni egy rosszul elképzelt költő-ideált.

De én pozitívumra gondolok, amikor tisztaságról beszélek. Nem arra, ami nincs meg az emberben és a költőben, hanem arra, ami árad belőle. Ha a ránk törő szenny bemocskolhat bennünket, a felénk sugárzó tisztaság ne tudna beragyogni és belénk hatolni? Valóban iztelen, színtelen, súlytalan lenne az, ami az emberben legértékesebb, aminek hordozói kiválasztott emberek, s amit továbbadni, szétsugározatni a legszebb emberi és költői kötelesség, a legszociálisabb cselekedet?

Erről a sugárzó, átható, nemesítő és végeredményben teremtő tisztaságról beszélek, Áprilyról szólván.

A hetvenéves költő új könyve ismét válogatott versekből áll. Jellemző rá, hogy bár egész életében ritkán szólalt meg s tökéletesre csiszolt versei gondos válogatást árulnak el, többször is adott ki válogatott költeményeket. Most, majdnem félszázados útjára visszatekintve, egy nem is vaskos kötet első felében foglalja össze az első harminc esztendő sokszorososan átszűrűt termését (nem egy emlékezetes versét fájdalommal nélkülözük is) — és a kötet másik fele ad részletesebb képet az utolsó másfél évtized terméséről.

Áprily annak a csodálatosan termékeny lustrumnak szülötte, amely — más műfajokról és művészetekről nem beszélve — olyan lírikusok születési évét foglalja magában, mint Babits, Juhász, Kosztolányi, Tóth Árpád, Füst Milán... j' en passe. Különbséggel csupa poeta doctus, a távol Eredélyből később ideszakadt Áprilyval együtt. Megszólalásuk olyan időre esik, amikor valamennyiüknek megfeszített erővel kell küzdenie, hogy a közvetlenül előttük járó lángészről, Adytól, minél határozottabban elkülönítsék a maguk egyéniségét. Előttük áll a Petőfit követő epigon-korszak elrettentő példája. A szabadulás nem volt könnyű — gondoljunk Tóth Árpád Ady-rajongására. Érthető, hogy a kortársak közt éppen ezek a poeta doctusok szabadultak meg legkönnyebben. Nemcsak tehetségük, doctus voltak is segítette őket: az intellektus, a mélyen magukba szivott és tudatosan feldolgozott kultúra, Ady zseniális ösztönösségével szemben.

Áprilynak Adyhoz való viszonyában ne azt firtassuk: hány szenvedélynek, hány témaöröknek hiánya különbözteti meg költészetét fehér színét Ady szivárványától. Hiszen a fehérben benne van a szivárvány minden színe. Az ő függetlenségi nyilatkozata: a pisztrángról szóló vers. A pisztráng annak a földnek vízében él, ahonnan Áprilyt elszakította a sors s ahová örökös honvágy vonzza. A pisztráng csak tiszta vízben tud megélni. A pisztráng mindig fölfelé, ár ellen úszik. És végül — hogy a függetlenségi nyilatkozat egésze világos legyen — a pisztráng az Óceántól indul el és visszajut az Érig.

Az Óceán a tudós poeta számára kettős szimbólum. Egyik értelme a nagyvilág, amit Ady fizikailag megtapintott Párizsban, ő pedig rezignáltan lemond róla első fiának születésekor. Hogyan telnek párizsi útra a család-

apává lett fiatal vidéki tanárnak? Olyan vágyalom ez, amelyet említeni is alig hallunk többé. — Másik értelme a szónak az a mély kultúra, amelyet szegényen is meg lehetett szerezni. A pisztráng magával hozta az Óceánból és az Ér javára használja fel. Gondoljunk a műfordító Áprilyra, aki versben Shakespeare, Hauptmann, Ibsen, Puskin és Nyekraszov, prózában Gogol és Turgenyev műveit szólaltatta meg tökéletes formában és a legtisztább magyarsággal.

Áprily irodalmi kultúrája Babitséval rokon. Alapja a nyelvnek és a formának szinte vallásos tisztelete. A forma tisztaságának gondját talán a többször emlegetett ötvös-östől örökölte. Legerősebb nyomot a görög klasszikusok hagynak költészetén — erre vall két drámai költeménye, a Proserpinalátomás, a hexameterek, distichonok, sa-phoi strófák. — De még gyakrabban s ugyanolyan mesteri tisztasággal használja a nyugati formákat is. Hangjának emelkedettségére, tempójára jellemző, hogy e formák közt legkedvesebb neki a keresztrimes ötös-hatodfeles jambus.

Tartalmilag Nyugat hatása kevésbé nyilatkozik meg. A mitológiát, amely az erdélyi vagy szentgyörgypusztai tájakat benépesíti, a görögöktől kapja. Érthető ez: amikor egész magát kivetíti a természetbe, ebben az egészben nemcsak érzés, vágyakozás, hangulat, hanem kultúra is foglaltatik.

Áprily egész életében a szerelmes figyelő szemével járta a természetet. Ez nemcsak azt jelenti, hogy hű és jellegzetes jelzőkkel ruház fel százféle állatot, fát, virágot. Jelenti azt is, hogy fű, fa, virág, madár, felhő, szikla új meg új világitást kap a költő hangulata szerint. Az erdő lombja közt átnyilazó, földön játszó napsugár fényes foltja nem egy versben fordul elő, de érdemes lenne sorra szedni: hányféleképpen.

Áprilynak nincs egyetlen ilyenfajta felkiáltása sem: „Ó természet, ó dicső természet!” (Általában azt hiszem kevés felkiáltójelet lehetne összeszámolni verseiben.) Nem magasztalhatja a természetet, annyira egy vele. Önmagáról keveset beszél, költői szemérem dolgában Arannyal rokon. Amit életéről megtudunk, azt is a szülőföld, Enyed, az édesanya, a feleség, a gyermekek, az unoka képen látjuk tükröződni. Az unoka... ennek a drága kis teremtsének elvesztése sajtolja ki a költő lelkéből azt a versciklust, amelyhez esztétikus nem mer hozzányúlni, mert leggyöngédebb szavaival is sebeket bolygatna, dicsőségért íródtak ezek a versek, hanem a költő szíve vérből áldoztak fel valamit, hogy az életnek, a maradandósnak egy darabkáját megmentsék az örökre elveszett kedves gyermek számára.

Mit mond a költő az emberek világáról? Keveset. Az embernek csúcsát keresi, a legmagasabb pontot, améddig az ember eljuthat — és két világháborút él át, meg a fagyűlöletnek a háborúnál is borzalmasabb embertelenségeit. Az ő hangszere nem alkalmas arra, hogy iszonyodását teljes valóságában kifejezze. Ahol ezt a tárgyat érinti, nem jut tovább a keserű rezignációnál. Inkább hallgatása beszél, menekülése a természetbe, s az a sok tartalmilag gyakran egymásba folyó négy soros vers, amely a legmélyebb rezignáltság formái kifejezője. Hosszú időn át nem próbál nagyobb verset fölépíteni: minek? „Lirai sóhajokba tördeli szét fájó lelkét.”

Szociális forradalom? Áprily lelki alkattal nem lehet forradalmár az ember. Csak átveheti a rőzsegűjítő anyóka terhét, mert kezét hasonlóknak látja az édesanya agyondolgozott kezéhez. Ennyi elég, hogy lássuk: melyik oldalon áll az emberért folyó küzdelemben.

Horátiusi öntudat nincs benne. Mint Arany-nál, úgy hiszem, nála is szerénység a szemérmesség alapja. Szentgyörgypusztai kis háza előtt befog egy forrást: ezt érzi legmaradandóbb művének.

Ábel füstje... A rövid vers, amelynek címét Áprily a gyűjtemény élére tette, nem a legjelentősebbek közül való. De a cím tökéletesen jellemzi a költő művét. Áldozat füstje, amely tiszta fehéren, töretlenül, egyenesen emelkedik fölfelé.

*

Néhány szót még a kötetet lezáró drámai költeményekről. Áprily görög kultúrájának szép termékei ezek. Az *Oedipus Korinthosban* 1954-ből való és nyomtatásban most jelent meg először. Jambikus trimeterben írt előjáték Sophokles *Oedipus királyához*. Költői dramatizálása egy ősi anekdotának, amely szerint már Polybos udvaránál fölmerült a gyanú Oedipus származását illetően. Egy elfojtott testvér-szerelem előre veti az incestus árnyékát.

Régebbi mű amellyel örömet találkoznak újra, az *Idahegyi pásztorok*. Homerosi epika és sophokleszi tragikum keveréke, klasszikus stílusban, de Áprily kedves nyugati versformájában, amely sokat elvesz a mű drámaiságából. A trójai háború kimeríthetetlen anyagából Páris tragédiáját formálja meg. A királyfit, éppen mint Oedipust, kitétték szülei, mert a jóslat azt mondta róla, hogy Trója pusztulásának okozója lesz. Végzetét — amely egyben városának végzete is — épp oly kevésbé kerülheti el, mint Oedipus. Az istennek őt is bűnössé teszik akaratán kívül. Az Erinnysek üldözése elől mágiya-halálba menekül.

Ebben a tragédiában szólal meg a legerősebb hang, amelyre Áprily hangszere képes volt. Idézem Páris szavait, a háború elátkozását. Ez a néhány sor sokat elárul abból, ami a rezignált, halkszavú költő lelke mélyén rejtőzött.

... Jaj átkozott az átok,
melynek tüzes bilincset hordozom —
Az ember-irtó, farkas-torkú rémet:
a háborút jajjal megátkozom!

A vakmerőt, ki vészthozó kezével
kinyitja dőghalás ketrecét,
kigyó riassza, barlangszáj kilökke,
hazátlanul bujdosson szertesét!
Holló feleljen jajgató szavára,
itassák vérré változó vizek —
s borzongató dalt zúgjanak fülébe
az embervérre-bősz Erinnysek —!

Benedek Marcell

MAGYAROK BESZÉLNEK

Szemelvények emlékiratokból. A kötet anyagát válogatta Hatvany Lajos és Belia György. A bevezetőt és utószt Hatvany Lajos, a jegyzeteket Belia György írta. — Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1957.

Negyven íves könyv, közel félévezred hazai memoárirodalmából. Mátyás király korától Ferenc József koráig követik egymást a fel-fellobbanó fényescskék, amelyek egy pillanatra megvilágítanak egy-egy jólismert vagy félig-elfelejtett arcot, s talán némiképpen módosítják is az olvasóban a benne élő képeket a magyar múlt hőseiről. Annyi bizonyos, és ezt eleve le kell szögezni: nagyon érdekes, sőt, nagyon szórakoztató olvasmány. Olyan könyv ez, amelyet az ember előlővethet, találomra bárhol felülthet, kicsit beleolvashat, s mindújra úgy érzi magát, mintha nem túlzottan fontos, de mosolyra, fejcsoválásra, vagy esetleg elgondolkozásra készítő pletykákat hallott volna régi ismerősökről.

Hogy mi a könyv célja? Az előszó igyekszik rá egyértelmű magyarázatot adni, mondván: „E könyv célja, hogy a magyar történelem folytonosságának, a két háború vágta szakadékon keresztül, olyan szavakban verjen hidat, melyekben egy-egy nemzedék nevezetes vagy névtelen szereplői, a maguk korának vezéreszméit, tudatosan vagy öntudatlanul kimondták.”

Kétségtelen, hogy aki igényt tart arra, hogy többé-kevésbé tisztában legyen nemzeti múltunk hozzánk vezető méltóságos folyamataival, az nem csak kuriózumok kedvelésének okából kap egy ilyen könyv után. Egy ilyen könyvre tulajdonképpen nagyon nagy szükségünk lenne. *Ez a nagyon érdekes kötet nem az.* Ha volna már egy ilyen könyvünk, akkor a *Magyarok beszélnek* lebilincselően egészítené ki ama könyvet, hiszen megvan benne minden, ami abból a még össze nem állított könyvből kimaradt. Hatvany Lajos és Belia György gyűjteményének ugyanis a legfeltűnőbb tulajdonsága, hogy nem azok a magyarok beszélnek benne, akik a maguk korának vezéreszméit legjellegzetesebben hordozták, hanem azok a magyarok, akik ezekre a nagy egyéniségekre visszaemlékez-

nek. Nem Mátyás király, Zrínyi Miklós, Széchenyi István, Kossuth Lajos fejt ki korának vezéreszméit, nem Deák Ferenc igyekszik indokolni a Kiegyezést, hanem mások — esetleg igen kitűnő írók, máskor jószemű, okos írástudó kortársak — szólnak felőlük, nem egyszer érdekes részletújdontságokat elárulva, tehát ismereteinket okvetlenül bővítve.

Persze, a recenzióknak semmiképpen sem volna joga ezt a hiányt számonkérni a szemelvény-gyűjteménytől, ha az előszó nem ezt a sokkal súlyosabb célt tűzte volna ki. Lehetséges, hogy nem is volna ilyen kellemesen olvasmányos a könyv, ha a hazai reneszánsz vezéreszméit Mátyás király szavaiból vennők tudomásul, ha a parasztháborúk célkitűzését Dózsa György megfogalmazásában olvasnók újra, ha az úri reakció igéit Werbőczy hangoztatná, s utánuk maga Zrínyi Miklós jelentené be, hogy immáron megszületett a magyar nemzeti állam tudata s igénye, majd Rákóczi közölné a kurucok uralkodó eszméit, Martinovics a felvilágosodás jegyében született polgári forradalmiságát, Széchenyi a reformkorét, Kossuth a negyvennyolcas forradalom szabadság-eszméjét, Deák Ferenc a kiegyezés megfontolásait és Táncsics Mihálytól olvasnók, hogy a szocializmus első reményei is eljutottak a magyarok földjére. Ezek a férfiak valóban hordozói valának egy-egy kor vezéreszméinek. A kötet szerzői pedig javarészen csupán ezeknek a megihletettjei voltak. Ezért kockáztattuk meg már mondanivalónk legelőjén, hogy a könyv olvastán egyben-másban ugyan módosul bennünk a hazai múltra vonatkozó kép, de maga az összkép vagy már eleve megvan bennünk, vagy ha hiányzik, ezekből az érdekes történetekből ugyan ki nem alakul.

Tehát ne tekintsük a *Magyarok beszélnek* című gyűjteményt annak, aminek ígéri magát, hanem annak, aminek valójában sikerült: egyrészt történelmileg általában hi-

telesnek mondható anekdotagyűjteménynek, másrészt olyan emlékeztetőnek, amely nyomtatékkal hívja fel a figyelmet arra az irodalomtörténeti tényre, hogy van nekünk egy kitűnő és köztudatba eléggé nem került memoáriradalmunk. A memoárról, mint irodalmi műfajról ugyanis esztétikánk is, irodalomtörténetírásunk is csak nagyon mellékesen szokott beszélni. Pedig egy jó emlékirat esztétikailag is felérhet egy jó korábrázoló regénnyel. Bethlen Miklós, Pulszky Ferenc vagy Déryné (aki egyébként nem szerepel ebben a gyűjteményben) epikus mércével mérve is remeket alkotott, és Jósika Miklós emlékiratai talán legjobb regényeinél is többet érnek. A Hatvány — Belia féle összeállítás, habár csak apró mazsolákat szedett össze ebből a sokféle izekkel teljes termésből, mindenesetre meggyőzhet bárkit arról, hogy költészetünk, elbeszélő- és drámai-irodalmunk mellé előbb-utóbb rendszeresen föl kell dolgozni memoáriradalmunk történetét is. S az esztétika feladata lenne, hogy elméletileg is felmérje ezt a naplótól a szoros értelemben vett visszaemlékezésen át egészen a riportázsig terjedő tág határvidékű irodalmi műfajt.

Ha pedig tudomásul vesszük, hogy milyen iradatlanul nagy az a terület, ahonnét a kötet összeállítói kiemelték anyagukat, akkor már eleve le kell mondanunk a válogatás kritikájáról és fel sem tehetjük a kérdést, hogy az adott negyven ívbe miért éppen a felvett darabokat szemelték ki. Hiszen mindaz, amit összegyűjtöttek, nagyon érdekes, és sokszorosra maradt ki annak, ami hasonlóképpen érdekes. De negyven ívbe csak negyven ívnyit lehet beleszorítani, és nem többet. Sajnálatos volna, ha azok helyett a könyvben levőket nem olvashatnók.

Persze tulajdonképpen minden szemelvény bosszantó dolog: az olvasó gyámság alatt érzi magát. Mintha *ad usum delphini* előírnák neki, hogy ettől vagy attól a szerzőtől éppen ezt a részt olvassa. Holott minden érdekes szemelvény a mű egészére és a szerző egész életművére ébreszti fel a vérbeli olvasó ember kíváncsiságát. Ezért érzem úgy minden szemelvénygyűjtemény — sőt minden anthológia — olvastán, hogy gusztuskeltő, ravasz prospektust tartok a kezemben. De ennél a könyvnél úgy hiszem mégis erénynek kell betudnunk az ily módon felkeltett bosszúságot, hiszen a legtöbb — idézetekből megismert — emlékirat alig-alig megközelíthető, s ha nem volna ez a gyűjtemény, ennyit sem ismerhetnénk belőlük. Ezek az ízelítők valóban felkeltik az ember étvágyát. (Mint gyakorló és passzionátus olvasó azonban erősen hiányoltam, hogy a szemelvényeknél nem jelölték meg a pontos lelőhelyet, így nehezebb utánakutatni az egész-szöve-

geknek. A névmutatóban kellett volna legáltalább bibliográfiai pontossággal útbaigazítani az érdeklődőket, hogy melyik könyvből idéztek. Viszont a névmutatóban ehelyett olyan név is előfordul — Meller Simoné — akinek semmiféle írásrészlete nem szerepel a kötetben. Persze ilyen elvétel minden válogatásnál előfordul: bizonyára eleve benn volt, azután helyszűke miatt kimaradt. De helyes lett volna nevét a névmutatóból is törölni).

A gyűjtemény egyébként nem egyszerűen kronologikus, hanem egy-egy gondolatmenet köré csoportosítva újra meg újra előről kezdődik. Az első rész címe: *Arcképek és ön-arcképek*. Politikai és irodalomtörténeti alakok (sőt Liszt Ferencsel egy zenetörténeti alak is) vonulnak fel itt előttünk, meglehetősen szempontatlanul. Békésen foglal helyet egy cím alatt a Szigetvárból kirohanó Zrínyi vesztenek politikai indokolása és a *Toldi szerelme* egy kihagyott versszakának irodalomtörténeti kuriózuma. Széchenyi Istvánról többen is tanúsítják, hogy gőgös volt, Bolyai Farkasról pedig megtudjuk, hogy pipázott. Ismétlem: mindez nagyon érdekes, lebilincselő, kellemes olvasmány... Csak formátlan tohuvabohu. S így megy ez a következő fő és alfejezetekben. A következő két fejezet: *Bölcsőtől koporsóig* és *A nemzet küzdelmes életéből* ugyanis alfejezetekre oszlik, ilyen címmel: Az iskolában, Munkában és otthon, Ünnepnepok, Házásélet, Szemkört a halállal, Nemesek és nemtelenek, Diplomatak, katonák, politikusok, A hatalom jelvényei, Politikai tréfák és csínyek, Elemi csapások, Világos után. — Ezek az alcímek jelzik a tárgyköröket. Valamennyinél újra kezdődik az időrend, ilyenformán például Mátyás kora és alakja újra meg újra felbukkan, s amikor Madarász Józseftől megtudjuk, hogy Deák Ferenc miképpen vélekedik a maga politikájáról, egyszerre megint több, mint négyszáz évvel visszaugrunk s Kottaner Ilona — a XV. század nagystílusú kalandorasszonya — elmondja, hogyan is lopta el a szent-koronát. Hát akiben nem él nagyon tisztán történelmünk időkoordinátája, az ugyancsak kapkodhatja a fejét ebben az ideodacsapongásban. (Mintha csak egy Proust utáni időbontó regényt olvasna az ember, úgy hánykolódik előre-hátra elménk a magyar századok viharai közt).

Különös egy könyv ez, tagadhatatlan. Szempontjai, szerkezete, egész léte valahogy megfoghatatlan. Azt sem lehet tudni, kiknek szól igazándiból: az írástudókban hiányérzetet kelt, az írástudatlannak magas. Talán a diákság és az úgynevezett művelt nagyközönség a valódi címzettje. Elő- és utószava a maga csevegő esszémodorában megragadó, de nélkülük éppenolyan teljes volna a könyv,

sőt az előszó nélkül már eleve kisebb igénnyel fogna bele az olvasó. És mégis, mégis: nagyon érdekes, nagyon vonzó könyv. Nem lehet letenni. Olyan, mint egy nagyon finom csemegekereskedés inycsiklandóan, véletlen összevisszasággal elrendezett kirakata. Látára az ember szájában felidéződnek az ízek,

s a képzelet önkéntelenül is arról ábrándozik, hogy milyen finomságok lehetnek odabent a polcokon.

Amióta ezt a könyvet elolvastam, szeretném sokkal jobban ismerni a magyar memoárirodalmat.

Hegedűs Géza

BUSA MARGIT: A THÖKÖLY-KÓDEX ÉS KURUCKORI VERSEI

Egy XVII. századi kéziratos kötet ismertetése. Akadémiai Kiadó, Bp. 1958. (Irodalomtörténeti Füzetek 13. szám)

A felszabadulás óta eltelt évek alatt nemcsak a magyar irodalom legnagyobb alakjainak tudományos átértékelése történt meg, hanem új adatok feltárásával méltatlanul elfeledett vagy szándékosan mellőzött költőinkre, íróinkra is fény derült. De örvedetesen megnövekedett pl. régi énekes-költészetünk feldolgozott anyaga, kéziratos gyűjteményeinknek a száma is. A különböző intézmények, közületi és családi levéltárak irodalmi anyagának tervszerű számbavétele, a források rendszeres gyűjtése vagy a véletlen rátalálás „felfedezési” azt mutatják, hogy amit eddig régi magyar költészetként ismertünk, az a valóságban meglevőnek töredéke csupán. A régi énekes gyűjtemények és verses kéziratok költészeti anyagának feltárása és közzé tétele igazolja majd, hogy a „hivatalos” régi magyar költészetten kívül létezik egy másik is, egész új világ. Benne talán sok a lim-lom, néha kevés a költőiség, de társadalmi, politikai, történelmi mondanivalója olyan súlyos, hogy már csak emiatt is szükséges és érdemes a publikálása, nem is számítva azt, hogy ezek ismerete nélkül nem lehet irodalmunk történetének reális képet megrajzolnunk. Ez a gyűjtő és adatfeltáró munka sok tekintetben egészen megdönti vagy lényegesen megváltoztatja eddig bizonytalan elképzeléseinket, kiegészíti hiányos ismereteinket, módosítja biztosnak látszó következtetéseinket.

A fenti kiadványban a *Thököly-kódex* verses anyagának közzé tétele egymagában is igazolja állításunkat.

Azt eddig is tudtuk, hogy a XVII. század második felében a habsburgellenes küzdelem gondolatát a Zrínyi Miklós környezetében keletkezett, az ő törökellenes harcaival majd halálával kapcsolatos versek pendítették meg. A személyével kapcsolatos egykorú költészetben születése pillanatában látjuk kibontakozni a kuruc világot. A *Thököly-kódex* ismerete előtt azonban azt hittük, hogy „a korai kurucságnak és az első kuruc szabadságharcnak nincs történeti jelentőségéhez méltó költészete. Eddigi ismereteink szerint csak a Rákóczi-szabadságharc költészete

szólaltatta meg a kuruc nemzeti ellenállás érzelem- és gondolatvilágát. A *Thököly-kódex* betölti ezt az űrt.” (34. l.)

A *Thököly-kódex*ben, egyetlen kötetben előttünk áll egy csomó verses és prózai emlék, melyet a korai kurucság és Thököly szabadságharca idején fegyverként használtak a nemzet függetlenségi harcának erősítésére. A manifesztumok, pátensek, missilis vagy fiktív levelek, epítáfiumok, pasquillusok, prózai vagy verses darabok akár latin, akár magyar vagy német nyelven a köztudomány kialakítására és irányítására vagy aktuális események közlésére szolgáltak. Ezért történeti szempontból igen értékesek. Kár, hogy a kiadvány csak címszerűleg sorolja fel őket, mert ebből nem lehet mindig helyesen következtetni a tartalmukra. Hasznos lett volna néhány szóval utalni a darabok tárgyára, terjedelmére, azok szemléletére, beállítottságára. (És ha már verses emlékeken kívül az összeállító közzétette a latinnyelvű *Zrínyi-epitaphiumot*, még néhány fontosabbnak látszó darabot hozzá csatolhatott volna függelék-ként. Mondjuk a Miatyánk parafrázisát II. Rákóczi Ferencre vonatkoztatva, a pasquillus hangon megírt Bezerédi epitaphiumokat, Caraffa, Thököly Imre epitaphiumait, a Peccatum irremissibile Domus Austriacae-t stb.)

A *Thököly-kódex*, melynek tartalmát összefoglaló címe: *Kuruckori versek és hivatalos iratok másolatai*, tíz magyar nyelvű verses emléket őrzött meg számunkra. Egy latin nyelvű, Teleki Mihályról írt verses pasquillussal és egy prózai, szintén latin nyelvű Zrínyi-epitaphiummal együtt a kiadvány szerkesztője mind a tizet közzé teszi. (Nem hozza az irodalomtörténetileg elég jelentéktelen, *Unqi lakodatom* címmel ismert egyetlen latin—magyar nyelvű makaróni-verset.)

A kiadvány szerkesztője a tíz olvasásra szánt verses emléket a kor történelmi eseményeihez kapcsolva négy csoportba osztja. Az elsőbe — Zrínyi Miklós költő és hadvezér harcai 1663-1664. — két Zrínyiről szóló, egyéb forrásokból is ismert verset sorol. A másodikik-

ba — Főiri összeesküvés 1672-1676. — szintén kettőt. Közülük a *Magyar országh Veszedeleméről*. . . szótól már ismerjük Kabóthi István jegyzőkönyvéből (Tévesen mondja azonban a kötet sajtó alá rendezője, hogy ezt Thaly az *Adalekok* I. 1-4.-jain kiadta. Thaly ott a jegyzőkönyv egy másik versét tette közzé. A szóban forgó vers először az IK 1935. 76—81. l-on látott napvilágot.) Eddig ismeretlen volt azonban a Rottál János császári követ és a meghívott magyar főurak 1671-i tanácskozásáról szóló 86 vsz-os, párbeszédes formában írt politikai vers.

A *Thököly-kódex* legtöbb verses darabja a harmadik verscsoporthoz — Kezdeti kuruc-ság 1672—1676. — tartozik A bevezető tanulmány (14. l.) szerint 5 vers, közülük 4 eddig teljesen ismeretlen. Számbavételkor azonban a szerkesztő csak 4 verset tárgyalt, ötödiként itt is, meg a szövegközlésben is a *Pasquillus Thelekianus* szerepel. (Vagy talán az *Ungi lakodalm* lenné az ötödik?) Ez a rész a kiadvány legértékesebb adaléka kuruckori költészetünk gazdagításához. Egy kuruc beállítottságú panaszvers a németek, pápisták, a némettel praktizáló sárosmegyei vezetők ellen; erre a querelára labanc részről — ahogy ezt a szerkesztő bebizonyítja — 1673-ban nyomtatásban is megjelent 93 strófás magyar nyelvű röpirattal feleltek, melyet a *Thököly-kódex* összeírója lemásolt. Érdekes adatokat tartalmaz ez az 1672-ben Erdélyből Teleki Mihály vezetésével Magyarországra betörő protestánsok támadásáról. Felekezeti éle van ennek a németpárti, azaz katolikus versnek, utolsó 10 versszak, ahogy a másoló megjegyzi „Telekiről szól”. Felekezeti jellegű az ugyancsak idetartozó *Szepes Várallyai Extázis Epicurával való Soliloquiája* c. vers is. Igen fontos a csoportban a *Más Magyar Országrul* című vers. Ennek 49 strófás (a szerkesztő hibásan 46 versszakosnak mondja a 14. l-on!), igen éles labancellenes versnek eddig a *Várjalvi Fodor* énekes könyvéből 1770. tájáról lejegyzett 8 versszakos változatát ismertük csupán. A verset eddig 1707 nyarára datálták (Esze-Kiss-Klaniczay: *Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig* Bp. 1953. 486. l.) A most előkerült változat utolsó versszakából kitűnik a vers szerzetési ideje: 1672.

A negyedik csoportba — Thököly Imre kora 1678-1686. — a *Thököly haditanácsán* kívül egy eddig ismeretlen vers sorolható *Theatrum scenicum* címmel Bécs 1683-i ostromáról. Még az ostrom alatt íródott, annak kimenetele bizonytalan; az eseményeket Buda és Bécs városok, ezek templomtornyai, kuruc, labanc és török vezérek mondják el.

E tíz vers közül az értékes változatok, de első sorban a korai kurucság lelkeségét megmutató öt ismeretlen alkotás nagy jelentőségű, és értékes gazdagodást jelent kuruckori költészetünkben.

Nem kevésbé jelentős azonban az a körülmény, hogy csaknem valamennyi vers sajátos versstípus, mondhatni műfaj képviselője. Nemcsak tartalmuknál fogva tartoznak együvé, hanem szerkezeti felépítésük is egy bokorba fűzi őket. Az ilyen politikai, vitatkozó, párbeszédes formájú költészetnek eddig két képviselőjét ismertük: *Thököly haditanácsút* és a *Magyar Országh végő romlásáról* szótól. A *Thököly-kódex* közzétett darabjai azt mutatják, hogy ebben a korban a magyar nemesi körökben virágzott az ilyen dialóguszerű vitatkozó költészet. Mintha a XVII. századi szenvedélyes viták prózában írt dialogizált pamfletjeinek verses párjai lennének ezek a dialógusok, ahol a szereplők voxolnak, hosszú párbeszédekben ismertetik álláspontjukat, támadják ellenfeleiket. A *Thököly-kódex* tanúsága szerint ez a verstípus elterjedt volt a XVII. század nemesi költészetében.

A kiadvány szerzője az egyes versekkel kapcsolatosan alapos történeti tájékozottsággal rajzolja meg a hátteret. Helyesen emlíki a versek publicisztikai jelentőségét. Valószínűnek látszik, hogy a kódex zöme tervszerű és folyamatos másolat. A 156 foliót 14 kivétellel egy kéz írta. Az összeírás idejét a szerző az 1670-es évekre teszi. Ennek azonban ellentmond, hogy a Bezerédyről szóló német epítaphium után 1709. évszámra találunk, és az első kéz ezt a verset latinra fordította le. Az első kéz másolása is átnyúlik tehát a XVIII. század elejére is.

A kiadvány szövege filológiai pontossággal látott napvilágot. A kódex tartalmi ismertetése azonban, az említett hiányosságokon túlmenően, némi pontatlansággal készült. A szerkesztő nem közli mindig az egyes darabok teljes címét, vagy annak jelentős adatait. A tartalmi ismertetésből kimaradt a f. 134^v anyaga, a f. 153^v Zrínyi epítaphiumát sem említi. Nem szól az utolsó üresen maradt lapokról, emiatt a *Prosa Rusticorum* leltérlének megjelölése helytelen.

A verszövegek kiadásánál célszerű lett volna megszámozni a verssorokat, vagy legalább a versszakokat. Ebben az esetben elmaradt volna a bevezető tanulmány egy-két pontatlan számadata is. Kár, hogy a tartalomjegyzékben nincs mutató, mely az énekeket külön is feltüntetné.

Varga Imre

BAKOS JÓZSEF: A MAGYAR COMENIUS (KOMENSKY) IRODALOM II.

Die ungarische Comenius (Komensky) literatur. II. Sárospatak, 1957. 64. p. (Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei. 12—13.)

A Sárospataki Rákóczi Múzeum kiadásában jelent meg Bakos József fontos munkájának, a magyar Comenius-bibliográfiának második része. Feltétlen elismerés illeti meg a Múzeumot, hogy ilyen nagyobb közönségsikerre nem számító tudományos munka kiadására is vállalkozott.

Bakos József e kötetben az 1952 óta megjelent Comenius irodalom regisztrálását és munkája első részének bővítését, ill. javítását végezte el. Alapos, jó munkát, jó rendszerezést mutató bibliográfiája főként két, egymással összefüggő szempontból jelentős. Egyrészt hasznos a kutató számára, aki összefoglaló áttekintést nyerhet az eddig végzett munkáról, megismerheti, melyek azok a területek, amelyek a legkiaknázottabbak. Másrészt észrevételezheti az eddigi feldolgozások hiányosságait s a megoldandó feladatokat, amelyekből többet Bakos is felsorol előszavában.

Az általa itt felvetett javaslatok valóban hasznosak. Comenius munkáinak, elsősorban a Sárospatakon írottaknak lefordításával valószínűleg mindenki egyetért, hiszen mind a tudomány, mind a gyakorlati pedagógia munkásai örömmel fogadnák a *Janua*, az *Orbis pictus*, a *Schola ludus*, vagy a *Gentis felicitas* új kiadásait. A Comenius Válogatott Művei kiadás eszméje is csak helyesíthető olyan formában, ha a felvett művek teljes szövegét — nemcsak szemelvényeket — nyújtáná át az olvasónak.

Comenius munkásságának hatása elvitathatatlan, sok kutatót foglalkoztatott eddig is, azonban a feldolgozásokból bizonyos tematikai leszűkülés állapítható meg. Úgy tűnik, mintha munkásságának eddigi méltatói, kutatói csak a *pedagógust* látták volna benne s így csak pedagógiai, lélektani, neveléstörténeti szempontból tartották fontosnak hagyatéka vizsgálatát és ismertetését.

A további kutatás remélhetőleg a pedagógiai vizsgálódásokon túl és a szerző által említett filozófiai vonatkozások kiaknázása mellett az irodalomtudomány művelőit is foglalkoztatja majd, sőt a nyelvészek is értékes anyagra lelhetnek Comenius nyelvtanai és olvasókönyveinek tanulmányozásakor.

A bibliográfia beosztásával egyetértünk. Hasznos a könyvek, tanulmányok szerző és tárgy szerinti csoportosítása, amellyel a pedagógusok és a kutatók gyakorlati munkáját könnyíti meg. Helyes a Comenius-művek magyarországi kiadásainak és fordításainak felsorolása nemcsak a magyar Comenius kutatások felmérése, de általános

művelődéstörténeti szempontból is. Nem helyeseljük azonban a *Comenius a magyar szépirodalomban* c. fejezet módszerét. Egyes esetekben (495. Képes Géza: *A patoki iskola ünnepére*; — 499. Németh László: *Történeti drámák, II. Apáczai*.) a könnyen közölhető, pár soros utalásokat, versrészleteket megtaláljuk a bibliográfiában, míg a hosszabb, teljes egészében Comeniusról szóló versekre csak utal a szerző, minthogy nem közölheti terjedelmességük miatt. Helyesebb lett volna e fejezetbe csakis a Comeniusról szóló *teljes művek* megjelölését adni.

Bakos József alapos munkájának érdeme a teljesség, a világos áttekinthetőség, a soronkövetkező kutatási feladatok helyes szempontú megvilágítása és az így nyújtott ösztönzés a kutatási területek kibővítésére. Bibliográfiákban szokatlan, de hasznos módszer alkalmazott azzal, hogy eddig ismeretlen vagy meg nem jelent művek faksimilét is közölte (Hasonló módszert csak Veress Endre *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai* c. művében találunk, de ez viszont nem elsősorban bibliográfiai jellegű kiadvány.)

Helyénvaló volt a Comenius gazdag életművét és hatását tükröző cikkeknek és tanulmányoknak annotált bibliográfia formájában történet közreadása is. A kutatót megkíméli ezáltal attól a felesleges munkától, amely a felduzzadt sokoldalú anyag gyakran megtévesztő címeiből adódnék. Bakos József munkájának érdeme az is, hogy a nemzetközi, elsősorban a cseh tudomány számára fontos segítséget nyújt az általa feldolgozott területen.

Befejezésül nem hallgathatunk el két technikai jellegű megjegyzést: 1. A bibliográfia, mint megemlítettük az előző kötet kiegészítését és javítását is tartalmazza. Helyes lett volna megjelölni, vagy kiemelni ezeket a tételeket, mert bár csak 18 címfelvétel esetében történt lelőhely bővítés, lelőhely és lapszám helyesbítés, ez is hozzájárult volna a világos áttekinthetőség elvéhez. 2. Az utalások, hivatkozások megkönnyítésére, a kezelhetőség szempontjából célszerűbb lett volna folyószámozást alkalmazni a kötetenként megújuló sorszámozás helyett.

Örömmel olvastuk, hogy Comenius életművének feldolgozása oly nagy irodalmat hozott létre, hogy Bakos „a harmadik rész előkészítésének munkáját is” elkezdte.

Szentesi Miklós

TÁRSASÁGI HÍREK

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság vezetősége a nyár elején tartott ülésén megvizsgálta lapunk helyzetét, s kijelölt néhány feladatot, melyeknek megvalósítása múlhatatlanul szükséges folyóiratunk eszmei színvonalának emelése érdekében.

A Társaság folyóirata viszonylag nagy példányszámban jelenik meg, s buzgó olvasói, elsősorban a középiskolai tanár körén az utóbbi években kulturális életünk fontos tényezőjévé vált, a szónak nemcsak elméleti, hanem gyakorlati értelmében is. Ezt a tényt nehezen leplezhető örömmel szögezzük le, de érezzük egyszersmind a helyzetünkből eredő felelősséget. Lapunk célja, amint ezt a Társaság alapszabálya is tartalmazza, az irodalomtudomány művelése a marxista-leninista világnézet alapján. E követelmény határozott érvényesítése nem jelent szűkkeblűséget: minden valóban jelentős tudományos eredmény közzétételére szívesen vállalkozunk, amennyiben azok szelleme nem sérti lapunk legfőbb örökvését.

Az ellentorad lom után keletkezett eszmei zűrzavar nyomai lapunkban is megtalálhatók, s ez a körülmény azért is sajnálatos, mert értékes publikációk szomszédágában, vagy éppen nagyhatású, magas színvonalú tanulmányokban jelentkezett többfajta, lapunk szellemétől idegen törekvés. Elhatározott szándékunk, hogy az objektív körülményekkel magyarázható, de nem menthető terhes örökségtől megszabaduljunk. E törekvésünkben nagy segítséget jelent az elmékben megindult tisztulási folyamat, a szocialista eszmék újra erősödő vonzóereje.

Lapunk jellegét azonban nemcsak a történelem erői, hanem a szerkesztőbizottság is hivatott alakítani. Ezért a szerkesztés aktivitásának fokozása, s főleg munkájának alaposabbá tétele elsőrendű követelmény. Szükséges továbbá a szerzőgárda bővítése, frissítése, valamint az egyes számok kialakításában érvényesülő tervszerűség és szakmai ideológiai igényesség. A Társaság vezetőségi ülésén hozott határozatok valóra váltása azoknak az eszméknek jegyében történik, melyeknek szolgálatában lapunk közel egy évtizede munkálkodik.

Folyóiratunk problémái elválaszthatatlanok a magyar irodalomtörténetírás jelenlegi égető kérdéseitől. Ezeknek felmérése és tisztázása bonyolult tudományos feladat. Az *Irodalomtörténet* közeli szamaiban elemző tanulmányokkal igyekszik hozzájárulni e sürgető feladat sikeres megoldásához, azzal a meggyőződéssel, hogy tolcscatában, eszmeharcban a zavar, a homály, az ártó szándék csak vesztes maradhat.

1. A *Magyar Irodalomtörténeti Társaság* a „Győri Napok” alkalmából 1958. március 30-án Vándorgyűlést tartott Győrött. A délelőtti tárgysorozat a Győri Városi Tanács székházának dísztermében folyt le, amelynek során Bóka László egyetemi tanár, az Akadémia levelező tagja tartott bevezető előadást Kisfaludy Károlyról; Sőtér István egyetemi tanár, az Akadémia levelező tagja Szerb Antal munkásságát méltatta; Jenei Ferenc tudományos kutató a régi Győr irodalomtörténetéből olvasott fel.

A délutáni tárgysorozat keretében Tóth Dezső tudományos kutató, az irodalomtudományok kandidátusa vezetett ankétot a reformkori irodalomkutatás problémáiról,

majd ezt követően Szabolcsi Miklós az Irodalomtörténeti Intézet osztályvezetője beszélt a XX. századi irodalomtörténetírás néhány kérdéséről. A Vándorgyűlés a győri résztvevők nagy érdeklődése mellett zajlott le.

2. *Terveink.* 1958 őszétől kezdve újból rendszeresen meg kívánjuk tartani a Társaság hagyományos felolvasó-üléseit. A felolvasó-ületekre az anyagok összegyűjtése folyamatban van.

Elvi megállapodás történt a TIT Irodalmi szakosztályával irodalomtörténeti sorozatok megrendezéséről. A részletes tematika kidolgozása a későbbi időpontban fog megtörténni.

3. Emlékezések Arany Jánosra, 1957.

Társaságunk az *Élet és Irodalom* 1957. november 1-i számában felhívást tett közzé. Célunk az volt, hogy hírt kapjunk, s ennek alapján hírt adjunk a budapesti és vidéki jubiláris Arany-ünnepségekről. Mint ismeretes 1957-ben volt Arany János születésének 140. és halálának 75. évfordulója. E kettős évfordulót nagy költőnk iránti hűséggel és ragaszkodással, gazdag és értékes programmal ünnepelte meg országunk számos, az irodalmat szerető és pártoló szerve. Nem szólunk most az országos ünnepségekről, de szólunk a kisebb, a szélesebb tömegek előtt tartott megemlékezésekről, amelyek épp a magyar irodalom haladó hagyományainak ápolása és terjesztése miatt döntő jelentőségűek. A megyei és járási kultúrotthonok, TIT-szervezetek, iskolák és egyéb szervek ünnepségeiről.

Beszámolóink, természetesen csak a felhívásunkra beérkezett válaszokra épül. Jóval több lehet a megemlékezések száma, mint amennyiről mi hírt kaptunk, s így az általunk közlendők nem adnak teljes egészében számot az országban megtartott ünnepségekről, de ezek is híven mutatják, hogy Arany János tisztelik, szeretik, becsülik szerte hazánkban.

Budapest — A Budapesti Pedagógusok Központi Kultúrotthona október 25-én „Arany János Emlékest”-et rendezett, amelyen Benedek Marcell egyetemi tanár, az irodalomtudományok doktora tartott előadást. Az ezt követő műsorban felléptek Palotai Erzsébet előadóművész, Török Erzsébet Kossuth-díjas művész, Joó László, a Szegedi Nemzeti Színház tagja és Arató Pál. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola és a Színház és Filmművészeti Főiskola hallgatói közösen tartották október 20-án Arany-émlékünnepélyüket. Hegedűs Géza főiskolai tanár emlékbeszéde után a két főiskola hallgatói Arany János költeményeiből és megzenésített verseiből adtak elő.

A budapesti iskolák közül hírt kaptunk az Állami I. István Gimnázium önképzőköré által október 24-én tartott emlékünnepélyről, amelyen Képes Géza, az Irodalomtörténeti Intézet osztályvezetője tartott előadást. A XI. kerületi Állami Kaffka Margit leánygimnázium tanulói október 21-én a magyar munkaközösség irányításával tartották meg ünnepségüket. A budapesti Élelmiszeripari Technikum tanulói október 21-én tartották Arany-ünnepélyt az iskola irodalmi szakkörének rendezésében.

Baranya megye — A Pécs-Gyárvárosi általános fiú- és leányiskola nevelői, tanulói

és szülői munkaközössége november 10-én tartotta emlékestjét Arany János emlékezetére.

Békés megye — Október 24-én kezdődtek meg a Békés megyei Arany-émlékünnepségek. A Békéscsabai Megyei Könyvtár emlékkiállítás rendezett, amelyen ismertette a nagy költő életútját és műveit. Ezt követően a Békés megyei Jókai Színházban rendeztek műsoros emlékestet a színház művészei és a békéscsabai Liszt Ferenc kamarakórus közreműködésével.

Az emlékvé alkalmából a megye számos városa és községe művelődési otthonában tartottak előadásokat, így Békésen, Gyulán, Gyomán, Orosházán, Szarvason, Sarkadon, Battonyán, Szeghalmon és Eleken. Az említett helyeken az előadásokat Elek László tanulmányi felügyelő, Fodor József tanítóképzői igazgató, Bereczki Elemér gimnáziumi igazgató és Sándor Jenő tartotta.

A Békés megyei általános iskolák közül hírt kaptunk a kötegyáni, a mezőkovácsházai, a sarkadkeresztúri és a zsadányi iskola ünnepségéről.

A TIT Békés megyei szervezete a Társulat békéscsabai klubjában, az Építők kultúrotthonában és Dévaványán rendezett Arany-émlékünnepséget.

Borsod megye — Monokon — Kossuth Lajos szülőfalujában — a Hazafias Népfront helyi bizottsága, az általános iskolával karöltve október 17-én emlékezett Arany Jánosra, mintegy 400 főnyi hallgatóság előtt. Az előadást Zsuffa Tibor általános iskolai nevelő tartotta.

Csongrád megye — A TIT Csongrád megyei szervezete műsorral egybekötött emlékesteket rendezett Hódmezővásárhelyen, Csongrádon, Szentesen és Makón. Az előadásokat Döme Mihály, Fehér Ede, Nagyajtóssy István és Sipka Sándor tartotta. A műsorok keretében fellépett Gobbi Hilda Kossuth-díjas művész, a Nemzeti Színház tagja, valamint Lászlóffy Katalin, Farkas László, Joó László és Kovács János.

A TIT Csongrád megyei szervezete Arany-előadásokat tartott továbbá a következő falvakban: Balástya, Bokros, Csanádpalota, Derekegyháza, Kiskundorozsma, Kistelek, Pusztamérges, Öttömös és Szőreg.

Győr megye — A csornai Hunyadi János Gimnázium, a járási Tanács Népművelési Osztálya és a Hazafias Népfront közreműködésével november 2-án tartotta Arany-émlékünnepélyét, amelyen a község lakossága is nagy számban részt vett.

Hajdú megye — A berettyóújfalusi Arany János Gimnázium május 25-én tartotta megemlékezését névadója tiszteletére. Az ünnepségen Kállai Gyula államminiszter is jelen volt. Arany Jánosról Bakatsi Pál gimnáziumi tanár tartott előadást.

A Hajdú megyei Arany-émlékünnepséget november 22-én, Nyíregyházán rendezték meg. Ünnepi beszédet mondott Barta János egyetemi tanár, az irodalomtudományok doktora. A műsor keretében fellépett Palotay Erzsi előadóművész is. A zeneiskola tanárai Arany János megzenésített költeményeiből adtak elő.

Nyíregyházán a Pedagógus Szakszervezet, a Megyei Könyvtárral karöltve Arany-émlékkiállítást rendezett, amelyen megnyitót mondott Kóka Ferenc, a Hazafias Népfront megyei titkára.

A nyíregyházai Kossuth és Zrínyi Gimnázium, valamint a vásárosnaményi Általános Gimnázium sikeres emlékünnepsége emelhető ki a megye többi iskolai ünnepsége közül.

Komárom megye — Dorogon, a József Attila művelődési ház és a TIT helyi szervezete rendezésében szeptember 21-én tartott Arany-émlékestet.

Pest megye — A nagykőrösi Arany-napok szeptember 15—22. közötti ünnepségeinek eseményeiről a sajtó annak idején részletesen beszámolt. Mi, most az ennek bevezetőjeként megtartott Arany-émlékestet említjük meg, amelyet a 400 éves Arany János Gimnázium önképzőköre rendezett május 18-án. A műsor keretében a gimnázium tanulói ismertették Arany nagykőrösi éveinek első és második szakaszát, valamint előadták ezen időszakra eső legjellegzetesebb költeményeit, továbbá tárgyalták Arany és Nagykőrös viszonyát. A gimnázium kis-énekegyüttese Arany-dalokat adott elő. Az emlékest befejezéséül a búcsúzó negyedik osztályos diákok tiszteletére ballagó bált rendeztek.

A váci Sztáron Sándor Általános Gimnázium a Járasi Könyvtár olvasótermében szeptember 18-án tartotta Arany Jánosról emlékünnepségét.

A veresegyházai általános iskola kétnapos emlékünnepélyt rendezett november 16-án és 17-én. A keretes előadást összeállította és vezette Timár Gergely tanár. A műsorban többek között előadták a Toldi XII. énekének dramatizált változatát, melyet Bodrogi Katalin tanár írt színré.

Tolna megye — A bogyszlói általános iskola november 24-én rendezett Arany-ünnepségén Kovács Győzős Gábor tanár tartott előadást.

Vas megye — A szombathelyi Megyei Könyvtár és a leánygimnázium október 26-án a Sabaria Múzeum nagytermében rendezte meg Arany-émlékünnepélyét. Palkó István, a leánygimnázium igazgatója tartott előadást. Ezt követően Nagy István mesemondó, a népművészet mestere mondott részleteket a Toldiból.

A szombathelyi Megyei Könyvtár olvasótermében október 27-én gyermekhallgatóknak mesélt Toldi-részleteket Nagy István mesemondó.

A kőszegi Állami Tanítóképző tanuló november 17-én Kőszegen, 19-én Csepregen és 24-én Gencsapátiban rendeztek emlék-ünnepséget Arany János tiszteletére. Az előadásokat Hegedűs András igazgató tartotta. A gazdag és változatos műsort a Tanítóképző tanulói szolgáltatták.

Veszprém megye — A zirci Járasi Kulturóthton október 22-én rendezett Arany-émlékestet. Az ünnepi megemlékezést Papp Sándor tanár tartotta. A műsorban fellépett Kun Vilmos, a győri Kisfaludy Színház művésze.

A révfülöpi körzeti központi iskola szakszervezeti bizottsága október 26-án Arany János irodalmi estet rendezett. Az ünnepi előadást Benke László igazgató tartotta.

A bakonyszentkirályi általános iskola október 20-án rendezett Arany-émlékestet, amelyen Tamás Jenő tanár ismertette a költő munkásságát. Ezután az iskola nevelői és tanulói közös műsort adtak.

Zala megye — A nagykanizsai Járasi Könyvtár és a TIT helyi szervezete október 25-én, a nagykanizsai Közgazdasági Technikum október 28-án rendezte meg Arany-émlékünnepélyét. A megemlékezést mindkét helyen Pillér Jenő, a Közgazdasági Technikum tanára tartotta.

A pusztaszentlászlói általános iskola október 20-án tartotta Arany-émlékünnepségét, a község lakosságának nagy érdeklődése mellett.

4. A Nyíregyházai középiskolai tanárok továbbképzési tanfolyamának keretében Barta János egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora tartott előadást a realizmusvita mai állásáról 1958. április 25-én.

СОДЕРЖАНИЕ

ЛАСЛО БОКА : ЙОЖЕФ ТУРОЦИ-ТРОСТЛЕР, КАК ИНСПИРАТОР

Статья, написанная к 70-летию академика профессора Йозефа Туроци-Тростлера, в первую очередь выделяет инспиратора в работе семидесятилетнего ученого, из богатства научных плодов которого училось и обогатилось несколько поколений филологов, литераторов, критиков. Статья дает короткий очерк жизненного пути Туроци-Тростлера. Он был одним из борцов движения «Ньюгат» (Запад) и активистом революционной культурной политики. Гёте был его мастером в создании гармонического порядка, шедевры венгерской литературы он оценивает в свете мировой литературы; большое значение имеют его произведения о Вёрёшмарти и Петёфи. Год освобождения был для него не только жизненно важным освобождением из всеобщего позора, но довел его до последней последовательности: через Ади, Аттилы Йозефа и Томаса Манна он дошел до идеологии марксизма-ленинизма, и в этой идеологии нашел себя окончательно и действительно.

ПАЛ ПАНДИ : ЛИТЕРАТУРА И ПОЛИТИКА В ЭПОХУ РЕФОРМ

Работа обсуждает связь литературы и политики в первой половине XIX-го века. Известно, что из-за особенностей венгерских условий у нас на протяжении столетий литература играла ведущую роль в создании общественного мнения, самые передовые идеи часто литература высказывала раньше политики. В эпоху реформ все большую роль играет политическое действие, и в сороковых годах на передний план выдвигается работа Кюшута и его либеральных единомышленников. Статья указывает на то, что по линии либеральной прогрессии политика занимает присущую ей ведущую роль, но в продвижении плебейского демократизма гегемония литературы господствует до конца: Это, с одной стороны, доказывает силу нашей литературы, с другой же отражает неразвитость тогдашних венгерских общественных отношений.

МИКЛОШ НАДЬ : ЗОЛОТО-ЧЕЛОВЕК

«Золото-человек», роман Мора Йокаи, изданный в 1872-ом году, относится к тем произведениям великого романтика, в которых появляются многочисленные черты критического реализма. В романе вырисовывается правдивая картина раннего венгерского капитализма, с убедительной психологией разворачивается губительное действие приобретенного богатства, обманом богатства и пустота семейной жизни дельца. Очищение героя подсказывается романтическими идеалами писателя: развязка раскрывается в бескорыстной чистой любви на фоне идиллической, экзотической роскоши природы. Сильный лиризм произведения выделяет его из других произведений писателя. Работа выдвигает в общем проблему исповедности в венгерской прозаической литературе.

ДЬЁРДЬ РОНАИ : КАШШАК И «ИЗМЫ»

Характерные для символизма поэтические направления по всей Европе выступили с целью разрушить старые формы. Самым громким из них был футуризм. Кашшак и журнал «Тетт» (Дело), венгерские представители новых стремлений, сначала соучествовали итальянскому движению, но позже по своим социальным убеждениям отказались от бесплодного индивидуального культа силы футуризма. Правда, они называли себя хао-

тическим голосом хаотического века (в противоположность «Ньюгату» (Запад), но понимали литературу, в первую очередь, как общественную функцию, задача которой не индивидуальное наслаждение, а переобразование общества. *Поэт* Кашшак — действительно доходит сверх разрушения старых форм до образования новой экспрессивной формы (стих должен быть не красивым, а выразительным). В своем развитии он проходит дорогу европейских «измов», но не подражает им, а развивается вместе с ними, пока он не создает своего настоящего мужественного голоса.

ДИСКУССИЯ

Денеш Лендьель: О разрыве Петёфи и Йокаи.

Ласло Петер: Тёмёркенъ в Меране?

ДОКУМЕНТАЦИЯ

Беда Зольнаи: Память о Ади.

Янош Барта: Данные од Арань.

Шандор Шайбер-Йенё Жольдош: Двенадцать писем Костоламы.

Шандор В. Ковач; Литературная деятельность Яноша Грелль.

ОБЗОР

Петер Надь: Мораль и писатель (во время чтения «Развращенная и Дева»).

Антал Вебер: История венгерской литературы до 1849-го года.

Кальман Рутткаи: Дьюла Круди, Портреты писателей.

Ласло Петер: Ференц Мора, Кровь моя. Мои крестьяне.

Марцелль Бенедек: Лайош Априли, Дым жертвы Абеля.

Геца Хегедюш: Дьёрдь Белия—Лайош Хатвани, Говорят венгры.

Имре Варга: Маргит Буша, Кодекс Тёкёли и его стихи времен куруцов.

Миклош Сентеши: Йожеф Бакош, Венгерская литература о Коменском.

CONTENU

LÁSZLÓ BÓKA : JÓZSEF TURÓCZI-TROSTLER, L'INSPIRATEUR

Cet article, rédigé à l'occasion du soixante-dixième anniversaire de l'académicien József Turóczy-Trostler, professeur d'Université, fête le savant éminent en premier lieu comme inspireur de plusieurs générations de philologues, d'historiens de la littérature et de critiques qui se sont instruits en s'enrichissant de son abondante oeuvre scientifique. L'auteur esquisse en outre la carrière de Turóczy-Trostler qui était un des combattants dans le mouvement de la revue littéraire intitulée «Nyugat» (Ouest) aussi bien qu'un travailleur actif de la politique culturelle des révolutions. Quant à la création de l'ordre harmonieux, il avait pour maître Goethe; il a mesuré les sommités de la littérature hongroise à l'échelle de la littérature mondiale. Dans ce domaine, ses ouvrages relatifs à Vörösmarty et Petőfi ont une importance toute particulière. Pour lui la Libération ne fut pas seulement — au point de vue de son existence — une délivrance de l'infamie générale mais, grâce à celle-là, il put tirer les dernières conséquences: par les oeuvres de Ady, Attila József et Thomas Mann, il est parvenu à l'idéologie du marxisme-léninisme, où il se sent vraiment et définitivement à l'aise.

PÁL PÁNDI : LITTÉRATURE ET POLITIQUE A L'ÈRE DES RÉFORMES

L'étude traite de la connexion entre la littérature et la politique dans la première moitié du XIXe siècle. Dans les conditions particulières de notre pays, la littérature hongroise avait, comme on sait, un rôle dirigeant dans la formation de l'opinion publique à travers des siècles, les pensées les plus progressistes ont été souvent formulées par la littérature, bien plus tôt que ne le fit la politique. A l'époque des réformes, l'action politique joue un rôle de plus en plus essentiel, et après mil huit cent quarante, c'est l'activité politique de Kossuth et de ses partisans libéraux qui passe au premier plan. L'auteur signale que, sur la voie de la progression libérale, la politique a occupé le rôle dirigeant qui revenait, mais — quant à l'essor du démocratisme plébicien — l'hégémonie de la littérature s'est maintenue jusqu'à la fin. Ceci reflète d'une part la force de notre littérature et, d'autre part, le développement incomplet de nos conditions sociales contemporaines.

MIKLÓS NAGY: «L'HOMME D'OR»

«L'Homme d'or», le roman de Mór Jókai, publié en 1872, est un des ouvrages du grand écrivain romantique, dans lesquels ils se trouvent de nombreux traits du réalisme critique. Le roman donne l'image fidèle de la période initiale du capitalisme en Hongrie ; le romancier y analyse, avec une psychologie démonstrative, l'ambiance étouffante de la fortune acquise par fraude, ainsi que l'aridité du mariage d'un homme d'affaires. La «catharsis» du personnage principal s'est inspirée de l'idéalisme romantique de l'écrivain : celui-ci désigne notamment, comme chemin de dénouement pour «l'homme d'or», l'amour désintéressé, retrouvé au sein de la nature idyllique, à splendeur exotique. Par l'intensité de son lyrisme, le roman est presque unique dans l'oeuvre de Jókai. L'étude soulève, en général, aussi le problème du caractère de confession dans la littérature hongroise.

GYÖRGY RÓNAY : KASSÁK ET LES -ISMES

Les tendances poétiques, succédant au symbolisme, ont revendiqué partout en Europe la destruction des anciennes formes. La plus bruyante parmi ces tendances était le futurisme. Kassák et la revue «Tett» (Action), représentants hongrois des aspirations nouvelles, sympathisaient d'abord avec le mouvement italien ; mais forts de leur conviction sociale, ils repoussaient plus tard le culte stérile de la force individuelle et prêché par le futurisme. Ils se proclamaient sans doute la voix chaotique de l'âge chaotique (contrairement à la revue «Nyugat») ils considéraient cependant la littérature comme fonction essentiellement sociale, dont la tâche consistait non pas à représenter l'individu qui vit sa vie particulière, mais bien à contribuer à la formation de la société. *Le poète* Kassák parvient, au-delà de la destruction des formes anciennes, en fait à la création de formes nouvelles, expressives (que le vers soit non pas beau, mais expressif). Au cours de son développement il parcourt le chemin des -ismes européens ; pourtant il ne les imite pas, mais il se développe ensemble avec eux, jusqu'à ce qu'il s'est formé sa propre voix d'homme.

DÉBAT

Dénes Lengyel : Sur la rupture entre Petöfi et Jókai
László Péter : Tömörkény au Méran?

NOTES ET DOCUMENTS

Béla Zolnai : Souvenirs sur Ady
János Barta : Notes sur Arany
Miklós Györfly : Des lettres inédites de Madách
Sándor Scheiber—Jenő Zsoldos : Douze lettres de Kosztolányi
Sándor V. Kovács : L'activité littéraire de János Grell

REVUE

Pierre Nagy : Moral et l'écrivain (En lisant le roman «La débauchée et la vierge») — *Antoine Weber* : L'Histoire de la Littérature hongroise jusqu'à 1849. — *Kálmán Ruttkay* : Gyula Krúdy, Portraits d'écrivains — *László Péter* : Ferenc Móra, Mes frères paysans — *Marcell*

Benedek: Lajos Áprily, La fumée du sacrifice d'Abel — *Géza Hegedűs*: György Bélia — Lajos Hatvany, Des Hongrois vous parlent — *Imre Varga*: Margit Busa, Le manuscrit Thököly et ses poésies de l'âge «kouroutz» — *Miklós Szentesi*: József Bakos, La bibliographie hongroise relative à Comenius (Komensky).

INHALT

LÁSZLÓ BÓKA: JÓZSEF TURÓCZI-TROSTLER DER INSPIRATOR

Der aus Anlaß des 70. Geburtstages des Universitätsprofessors und Mitgliedes der Akademie, József Turóczy-Trostler, geschriebene Artikel würdigt im Lebenswerk des 70 jährigen Wissenschaftlers in erster Reihe den Inspirator aus dessen reichen wissenschaftlichen Wirken mehrere Generationen von Philologen, Literaturhistorikern und Kritikern gelernt und geschöpft hatten. Der Artikel vermittelt auch eine kurze Skizze über den Lebenslauf von Turóczy-Trostler. Er war einer der Mitkämpfer der »Nyugat«-Bewegung und aktiver Mitarbeiter der Kulturpolitik der Revolutionen. Bei der Schaffung einer harmonischen Ordnung war Goethe sein Meister, er mißt die Gipfelleistungen der ungarischen Literatur nach den Maßstäben der Weltliteratur; seine Werke die sich mit Vörösmarty und Petöfi befassen sind von großer Bedeutung. Die Befreiung des Landes war für ihn nicht nur eine existenzielle Befreiung aus der allumfassenden Niedertracht, sondern er zog aus ihr auch die letzten Konsequenzen: über Ady, Attila József und Thomas Mann gelangte er zur Ideologie des Marxismus-Leninismus und in dieser fand er sich selbst wirklich und endgültig.

PÁL PÁNDI: LITERATUR UND POLITIK IM REFORMZEITALTER

Der Aufsatz behandelt die Verbindung zwischen Literatur und Politik in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Bekanntlich hatte in Ungarn die Literatur infolge der besonderen Verhältnisse jahrhundertlang eine führende Rolle in der Herausbildung der öffentlichen Meinung inne und die fortschrittlichsten Ideen vertrat sie oft früher als die Politik. Im Reformzeitalter spielt die politische Aktion eine immer größere Rolle und in den 40er Jahren trat die politische Tätigkeit Kossuths und seiner liberalen Gesinnungsgenossen in den Vordergrund. Der Aufsatz weist darauf hin, daß auf der Linie des liberalen Fortschritts die Politik, die ihr gebührende Führungsrolle übernommen hatte. Doch beim Vordringen des plebejischen Demokratismus wurde die literarische Hegemonie durchwegs beibehalten. Dies bezeugt einerseits die Kraft unserer Literatur und andererseits widerspiegelt es die Rückständigkeit der damaligen ungarischen Verhältnisse.

MIKLÓS NAGY: „DER GOLDMENSCH“

Der im Jahre 1872 erschienene Roman von Mór Jókai gehört zu jenen Werken des hervorragenden Romantikers, in denen zahlreiche Züge des kritischen Realismus auftauchen. Im Roman erscheint das lebensvolle Bild des ungarischen Frühkapitalismus, mit überzeugender psychologischer Kraft entwickelt sich die würgende Wirkung des durch Betrug erworbenen Vermögens und das freudlose Eheleben des Geschäftsmannes. Die Läuterung des Helden wird von dem romantischen Ideal des Schriftstellers diktiert: der Weg zur Lösung öffnet sich ihm in der selbstlosen Liebe, die er im Schoße der idyllischen exotisch prachtvollen Natur gefunden hat. In seiner starken Lyrik steht das Werk im Schaffen des Schriftstellers fast einzig da; der Aufsatz wirft auch im allgemeinen das Problem des Selbstgeständnisses in der ungarischen Literatur auf.

GYÖRGY RÓNAV: KASSÁK UND DIE ISMEN

Die poetischen Strömungen, die auf den Symbolismus folgten, traten in ganz Europa mit der Forderung der Zerstörung der alten Formen auf. Am lautesten unter ihnen war der Futurismus. Kassák und die Zeitschrift »Tett« (Die Tat), die ungarischen Vertreter der neuen Bestrebungen sympathisierten anfangs mit der italienischen Bewegung, später jedoch lehnten sie in ihrer sozialen Überzeugung den unfruchtbaren individuellen Kraftkultus des Futurismus ab. Zwar erklärten sie sich für die chaotische Stimme des chaotischen Epoche (dem „Nyugat“ gegenüber), doch faßten sie die Literatur in erster Reihe als eine gesellschaftliche Funktion

auf, deren Hauptaufgabe nicht das individuelle Ausleben ist, sondern die Umwandlung der Gesellschaft. Kassák, *der Dichter*, gelangt in der Tat über die Niederreiung der alten Formen hinaus zur Schaffung neuer expressiver Formen (das Gedicht soll nicht schön sein, sondern ausdrucksvoll). In seiner Entwicklung durchläuft er den Weg der europäischen »Ismen«, doch imitiert er sie nicht, vielmehr entwickelt er sich gemeinsam mit ihnen, bis er seine eigene wirkliche mannhafte Stimme formt.

DISKUSSION

Dénes Lengyel : Über den Bruch zwischen Petöfi und Jókai
László Péter : Tömrökény in Meran?

DATEN UND BEITRÄGE

Béla Zolnai : Erinnerungen an Ady
János Barta : Angaben über Arany
Sándor Scheiber u. *Jenö Zsoldos* : Zwölf Briefe von Kosztolányi
Sándor V. Kovács : Die literarische Tätigkeit von János Grell

RUNDSCHAU

Péter Nagy : Die Moral und der Schriftsteller (während der Lektüre von »Die Liederliche und die Jungfrau«)
Antal Wéber : Die Geschichte der ungarischen Literatur bis 1849
Kálmán Ruttkay : Gyula Krúdy, Literarische Porträts — *László Péter* : Ferenc Móra, Meine Brüder, meine Bauern — *Dezső Tóth* : Sándor Lukácsy u. László Balassa: Mihály Vörösmarty — *Marcell Benedek* : Lajos Áprily, Das Opfer Abels — *Géza Hegedüs* : György Béla u. Lajos Hatvany, Ungarn erzählen — *Imre Varga* : Margit Busa, Der Kodex von Thököly und die Kurutzenlieder — *Miklós Szentesi* : János Bakos, Die ungarische Comenius (Komensky-) Literatur

ELŐFIZETHETŐ

a Posta Központi Hírlapirodnál (Budapest V, József nádor tér 1) és bármely postahivatalnál. Csekkszámlaszám; egyéni előfizetésnél 61 257. Közületi 61 066 (vagy átutalás a Magyar Nemzeti Bank 47. sz. folyószámlájára),

vagy

az Akadémiai Kiadónál (Budapest V, Alkotmány u. 21) csekkszámlaszám; 05 915, 111-46 (vagy átutalás az MNB 46. sz. folyószámlájára).

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Szöllösy Károly

Kézirat beérkezett: 1958. VI. 25. — Terjedelem: 9 1/2. (A/5) ív + 1 old. melléklet

---

46437/59 Akadémiai Nyomda, V., Gerlőczy u. 2. — Felelős vezető: Bernát György

IRODALOMTÖRTÉNET

1959.

1. SZÁM

<i>Bóka László</i> : Turóczy-Trostler József, az inspirátor	1
<i>Pándi Pál</i> : Irodalom és politika a reformkorban	4
<i>Nagy Miklós</i> : Az aranyember	32
<i>Rónay György</i> : Kassák és az izmusok	43

VITA

<i>Lengyel Dénes</i> : Jókai és Petőfi szakításáról	54
<i>Péter László</i> : Tömörkény Meránban?	57

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>Zolnai Béla</i> : Ady- emlékek	59
<i>Barta János</i> : Arany-adalékok	65
<i>Győrffy Miklós</i> : Madách kiadatlan levelei	68
<i>Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő</i> : Tizenkét Kosztolányi-levél	103
<i>V. Kovács Sándor</i> : Grell János irodalmi munkássága	109

SZEMLE

<i>Nagy Péter</i> : Az erkölcs és az író	122
<i>Wéber Antal</i> : A magyar irodalom története 1849-ig	124
<i>Ruttkay Kálmán</i> : Krúdy Gyula: Írói arcképek I—II.	127
<i>Péter László</i> : Móra Ferenc: Véreim, parasztjaim	130
<i>Benedek Marcell</i> : Áprily Lajos: Ábel füstje	136
<i>Hegedűs Géza</i> : Magyarok beszélnek	138
<i>Varga Imre</i> : Busa Margit: A Thököly-kódex és kuruckori versei	140
<i>Szentesi Miklós</i> : A magyar Comenius (Komensky) irodalom	142

TÁRSASÁGI HÍREK

Ara: 8,— Ft

Előfizetés egy évre: 24,— Ft

VILÁGIRODALMI FIGYELŐ

1958. 3. SZÁM

Keresztury Dezső: Rilke

Rónay György: Valéry Larbaud (1891—1956)

Vajda György Mihály: Az irodalmi korszakok kérdésének margójára

Nemzetközi kapcsolatok

Sziklay László: Magyar-szlovák irodalmi kapcsolatok a XIX. században

Kritika

Könyv a „groteszk”-ről: W. Kaiser, Das Grotteske (Walkó György)

Sőtér István: Világtájak. (Hegedűs Géza)

A *Dalok Könyvéről* (Miklós Pál)

Újabb összefoglaló mű az olasz irodalom történetéről: L. Russo; *Storia della letteratura italiana*. tom. I. (Koltay-Káštner Jenő)

A *Bánk bán* cseh fordítása (Szalatnai Rezső)

Modern angol dráma-esztétika: P. R. Henn, *The Harvest of Tragedy* és R. Peacock, *The Art of Drama* (Székely György)

Szemle

Hopp Lajos: A levélműfaj a XVII. századi francia irodalomban. I.

Illés László: Élményköltészet és szimbolizmus

Rába György: Casare Pavese

Az IRODALOMTÖRTÉNET számonként is vásárolható és előfizethető az Akadémiai Kiadónál (Budapest, V. Alkotmány utca 21.) és könyvesboltjában (Budapest, V. Váci utca 22.)